

Міністерство освіти і науки України
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

КОБЕРНИК Людмила Олександрівна

УДК 159.9.07:37.034

**ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК ЧИННИК ВИНИКНЕННЯ ТА ПОДОЛАННЯ
КОНФЛІКТНИХ ФОРМ ПОВЕДІНКИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук

Науковий керівник:
доктор психологічних наук,
професор Пов'якель Н.І.

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ЯК ЧИННИКА КОНФЛІКТНИХ ФОРМ ПОВЕДІНКИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	13
1.1. Юнацький вік: психологічні особливості розвитку особистості та форми її поведінки.....	13
1.2. Ціннісні орієнтації, їх роль у розвитку і професійному становленні особистості юнацького віку.....	27
1.3. Конфліктні форми поведінки як феномен та психологічні чинники їх виникнення у юнаків.....	47
1.4. Психологічний аналіз досліджень з проблеми розвитку ціннісної сфери і подолання конфліктних форм поведінки в юнацькому віці.....	56
Висновки до першого розділу.....	66
РОЗДІЛ 2	
ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК ЧИННИК ВИНИКНЕННЯ КОНФЛІКТНИХ ФОРМ ПОВЕДІНКИ ТА ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	69
2.1. Психодіагностика дослідження ціннісних орієнтацій як чинника виникнення та подолання конфліктної поведінки у студентів.....	69
2.2. Психологічні особливості прояву ціннісних орієнтацій в юнацькому віці.....	75
2.3. Показники виникнення конфліктних форм поведінки студентів....	86
2.4. Специфіка впливу ціннісних орієнтацій на динаміку поширення конфліктних форм поведінки та їх взаємозв'язку в юнацькому віці.....	104
Висновки до другого розділу.....	1
РОЗДІЛ 3	
РОЗВИВАЛЬНА ПСИХОКОРЕКЦІЯ ПОДОЛАННЯ КОНФЛІКТНИХ ФОРМ ПОВЕДІНКИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	

ШЛЯХОМ РОЗВИТКУ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТА.....	120
3.1.Методичні засади організації і проведення дослідження та розвивально-психокорекційна програма з розвитку ціннісних орієнтацій студентів.	120
3.2. Динаміка ціннісних орієнтацій студентів як чинника виникнення конфліктних форм поведінки.	160
3.3. Якісні зміни подолання конфліктних форм поведінки у студентів після формувального експерименту.	166
Висновки до третього розділу.	172
ВИСНОВКИ.	176
ДОДАТКИ.	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.	193

ПЕРЕЛІК ДИСЕРТАЦІЙНИХ СКОРОЧЕНЬ

АТ – аутогенне тренування.

КФП – конфліктні форми поведінки.

ОП – особистісний профіль.

СПТ – соціально-психологічний тренінг.

ТО – тип особистості.

ЦО – ціннісні орієнтації.

ЦОЄ – ціннісно-орієнтаційна єдність.

ВСТУП

Актуальність теми. Ускладнення соціально-економічних суперечностей, зміни суспільної свідомості посилюють вимоги до процесу формування особистості, виховання у неї системи ціннісних орієнтацій, досвіду виживання в цьому насиченому конфліктами світі. Конфліктні форми поведінки як реальність сьогодення займають значну частину нашого життя, а отже, потрібно якомога раніше здобути знання про закони конфліктної взаємодії, навчитися керувати конфліктом, зробити його конструктивним, уміти володіти своїми емоціями, які б перестали руйнувати наш внутрішній і зовнішній світ. Отже, проблема конфлікту та його руйнівного впливу є однією з актуальних проблем сьогодення, а її вирішення потребує не тільки певних знань, а й прагнення, бажання самих людей безконфліктно та конструктивно вирішувати життєві ситуації.

Психологічні проблеми виникнення конфліктів, їх впливи та особливості регуляції в них поведінки людини вивчали А.Адлер, А.Басс, Е.Берн, П.П.Блонский, Л.С.Виготський, М.Дойч, П.Завгородній, У.Клар, Р.Мей, А.Смирнов, Ф.Хайдер, К.Хорні, З.Фрейд, К.Юнг та ін. На сучасному етапі розвитку психологічної науки над їх розв'язанням працюють такі науковці, як О.І.Антонова-Турченко, О.Я.Анцупов, О.Ф.Бондаренко, А.М.Бандурко, Н.В.Грішина, В.А.Друзь, Г.М.Дубчак, С.М.Ємельянов, Г.В.Ложкін, Л.П.Матяш-Заяц, В.М.Нагаєв, М.І.Пірен, Н.І.Пов'якель, О.І.Шипілов та ін.

Одним із факторів, що зумовлює виникнення і подолання конфліктних форм поведінки особистості є система її ціннісних орієнтацій. Адже саме на підставі цінностей складається ставлення людини до світу, ціннісні орієнтації виступають своєрідною призмою, завдяки якій особистість усвідомлює світ та сприймає його. Цінності, як самостійні утворення, визначають програму поведінки, забезпечують інтеграцію суспільства, допомагають індивідам

здійснювати вибір своєї поведінки у життєво важливих ситуаціях. Система цінностей складає внутрішній стрижень культури, виступає одним з головних мотивів соціальної дії, впливає на соціальні потреби та інтереси.

Проблемі цінностей та ціннісних орієнтацій на сучасному етапі присвячено значну кількість наукових праць (С.Р.Алієва, І.Д.Бех, І.О.Білецька, І.С.Булах, Т.В.Бутківська, М.Й.Боришевський, О.П.Гданська, А.В.Донцов, Н.О.Малько, І.Я.Мельничук, О.Л.Музика, М.В.Савчин, Т.Л.Ткачук, В.П.Тугарінов, та ін.).

Згідно гуманістичного підходу (А.Маслоу, Г.Олпорт, К.Роджерс, Е.Фром, В.Франкл та ін.) головною ознакою самоактуалізованої особистості, складовою її ядра, виступають ціннісні орієнтації. Система ціннісних орієнтацій на ґрунті цінностей утворює основу свідомості людини, яка визначає рівень сталості та послідовності дій і вчинків, спрямованості потреб та інтересів.

Останнім часом з'явилася низка дисертаційних досліджень, в яких висвітлюються питання формування ціннісних орієнтацій студентів (Н.О.Антонова, Н.І. Іванцева, Т.А.Кадикова, Н.П.Максимчук, О.Д.Научитель, Л.В.Романюк та інші).Дослідження зосереджено на юнацькому віці, тому що в Україні майже 74% молодих людей від 17 до 22 років є студентами вищих навчальних закладів та саме у цьому віці активно відбувається ціннісне самовизначення і ціннісний вибір особистості. За даними психологів (Г.С.Абрамова, Л.І.Божович, І.С.Булах, Л.С.Виготський, Д.Б.Ельконін, Т.М.Зелінська, Е.Еріксон, І.С.Кон, Г.С.Костюк, К.О.Обухівський, О.О.Реан та ін.), саме „студентський” вік (17-22 роки) має особливе значення у формуванні особистості як період найбільш активного розвитку моральних та естетичних почуттів, становлення і стабілізації характеру, оволодіння повним комплексом соціальних функцій дорослої людини, що супроводжується у складних ситуаціях активним використанням конфліктних форм поведінки.

Психологічний аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про те, що поза увагою вчених залишається недостатнє дослідження ціннісних орієнтацій як чинника виникнення та подолання конфліктних форм поведінки.

Таким чином, соціальна і психолого-педагогічна значущість проблеми та її недостатня розробленість зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: „Ціннісні орієнтації як чинник виникнення та подолання конфліктних форм поведінки в юнацькому віці”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження входить до плану наукових робіт кафедри практичної психології та психотерапії Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою НПУ імені М.П.Драгоманова (протокол № 5 від 29 листопада 2007 року) та узгоджена Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології АПН України (протокол № 6 від 17 червня 2008 року).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально вивчити ціннісні орієнтації як чинник виникнення конфліктних форм поведінки особистості в юнацькому віці, розробити та впровадити розвивально-психокорекційну програму їх подолання у студентів за умов розвитку ціннісних орієнтацій особистості.

Обрана мета зумовила такі **завдання дослідження**:

1. Здійснити аналіз стану розробленості у психолого-педагогічній літературі ціннісної сфери особистості та ціннісних орієнтацій як чинника виникнення й подолання конфліктних форм поведінки в юнацькому віці.
2. Виявити особливості прояву ціннісних орієнтацій та конфліктних форм поведінки у студентів.
3. Встановити специфіку впливу ціннісних орієнтацій на виникнення та подолання конфліктних форм поведінки особистості юнацького віку.

4. Розробити та експериментально перевірити розвивально-психокорекційну програму подолання конфліктних форм поведінки особистості юнацького віку.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що виникнення та подолання конфліктних форм поведінки в юнацькому віці визначається: ціннісними орієнтаціями, які впливають на прояв даної поведінки; змістом та спрямованістю, становленням і розвитком системи ціннісних орієнтацій особистості студента; комплексом її особистісних якостей і стереотипів поведінки; а також розвивально-психокорекційним впливом на студентів у процесі професійної підготовки, що активізує розвиток умінь і навичок подолання конфліктних форм поведінки шляхом саморозвитку та переоцінки ціннісної сфери.

Об'єкт дослідження – психологічні чинники конфліктних форм поведінки та їх подолання в юності.

Предмет дослідження – ціннісні орієнтації як чинник виникнення та подолання конфліктних форм поведінки в юнацькому віці.

Для вирішення поставлених завдань використовується комплекс **методів дослідження**: аналіз філософської, педагогічної, психологічної, соціологічної літератури з проблеми дослідження; синтез, порівняння, класифікація, систематизація й узагальнення теоретичних та емпіричних даних; цілеспрямоване спостереження, анкетування, інтерв'ювання, бесіда, тестування; констатувальний та формувальний експерименти; активні соціально-психологічні методи навчання; методи статистичної обробки даних.

Для досягнення цілей дослідження застосовувався комплекс психодіагностичних методик, який складався із системи діагностичних блоків. І блок, спрямований на психодіагностику ціннісних орієнтацій особистості, – методика вивчення ціннісних орієнтацій Д.О.Леонтьєва; методика „Що важливіше?” В.С.Івашкіна та В.В.Онуфрієва; методика визначення рівня

ціннісно-орієнтаційної єдності групи В.С.Івашкіна; методика визначення реальної структури ціннісних орієнтацій особистості С.С.Бубнової. II блок, спрямований на психодіагностику особистісних якостей та конфліктних форм поведінки особистості, – методика оцінки схильності особистості до конфліктної поведінки К.Томаса (адаптований варіант Н.І.Грішиної); методика діагностики агресивних форм поведінки у фруструючих ситуаціях А.Басса, А.Дарки; методика вивчення особистісних якостей Р.Кеттелла. Отримані експериментальні результати опрацьовувались за вимогами статистичного аналізу з якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. У роботі використовувалися методи комп'ютерної обробки експериментальних результатів (програма Statistica 6.0.), статистичного аналізу отриманих даних.

Експериментальна база дослідження. У дослідженні брало участь 200 студентів 1-3-5-х курсів психолого-педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів України (Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г.Короленка, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини) обох статевих приналежностей у віці від 17 до 22 років.

Організація дослідження. Дослідження здійснювалося поетапно упродовж 2006-2009 р.р.

На першому етапі (2006-2007 р.р.) проводився теоретичний аналіз філософської, соціологічної та психолого-педагогічної література з проблеми дослідження, формулювалася робоча гіпотеза, визначалися завдання, обґрунтовувалася методика дослідження, проводився відбір методів та методик психолого-педагогічної діагностики й розроблялася програма констатувального етапу експерименту.

На другому етапі (2007-2008 р.р.) був проведений констатувальний етап дослідження, за результатами якого розроблялася програма формувального етапу експерименту та розвивально-психокорекційна програма.

На третьому етапі (2008-2009 р.р.) здійснювався формувальний етап експерименту, проводилася систематизація і узагальнення результатів, отриманих у процесі теоретичного аналізу та дослідно-експериментальної роботи; формулювалися загальні висновки дослідження; розроблялися науково-практичні рекомендації.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів полягають в тому, що:

- *вперше* розглянуто систему ціннісних орієнтацій з позицій її впливу на виникнення й подолання конфліктних форм поведінки у студентів; виділено типи особистостей в залежності від переважаючих ціннісних орієнтацій; обґрунтовано особистісні профілі студентів у контексті їх схильності до конфліктних форм поведінки; розглянуто і систематизовано конфліктні форми поведінки, означених особистісних профілів, виокремлено різні підходи до їх класифікації, причини виникнення та рівні прояву в юнацькому віці; встановлено особливості психопрофілактики та розвивальної психокорекції подолання конфліктних форм поведінки в юнацькому віці шляхом розвитку ціннісних орієнтацій особистості;

- *уточнено та поглиблено* сутність понять „цінності” та „ціннісні орієнтації особистості юнацького віку”, процес трансформації цінностей в ціннісні орієнтації; психологічні механізми формування системи ціннісних орієнтацій; зміст поняття „конфліктні форми поведінки”;

- *набули подальшого розвитку* знання про місце та роль ціннісних орієнтацій у виникненні і подоланні конфліктних форм поведінки у структурі особистості; щодо використання методів вивчення змісту ціннісних орієнтацій у взаємозв'язку з конфліктними формами поведінки особистості; щодо застосування різноманітних методів та прийомів психокорекції конфліктних форм поведінки шляхом розвитку ціннісної сфери особистості; щодо визначення потенційних можливостей впливу ціннісних орієнтацій на поведінкову сферу особистості.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що структурований і апробований у дисертаційному дослідженні психодіагностичний комплекс та авторська розвивально-психокорекційна програма подолання конфліктних форм поведінки шляхом переосмислення особистістю ціннісних орієнтацій та набуття нею умінь і навичок вирішення різних конфліктних ситуацій можуть застосовуватись викладачами вищих навчальних закладів при підготовці психологів і практичних психологів, а також в системі навчально-виховної роботи зі студентами. Опубліковано методичні рекомендації для психологів-практиків щодо вивчення ціннісних орієнтацій та їх впливу на виникнення і подолання конфліктних форм поведінки.

Результати дослідження використовуються при викладанні дисциплін „Психологія конфлікту”, „Конфліктологія”, „Психологія особистості”, а також можуть використовуватись у викладанні навчального змісту “Вікова та педагогічна психологія”, “Соціальна психологія”, спецсемінару “Психологія ціннісної сфери особистості”, у системі виховання студентської молоді та у процесі професійної підготовки студентів педагогічних та психологічних спеціальностей.

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (довідка №747 від 10.12.2009р.), Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка №1479/01 від 12.11.2009), Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (довідка №4695/01–37/09 від 12.11.2009), Житомирського державного університету імені Івана Франка (довідка №962 від 02.12.2009р.).

Обґрунтованість і достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій дослідження забезпечується методологічною обґрунтованістю його вихідних теоретичних положень; застосуванням комплексу методів дослідження, адекватних його меті і завданням; репрезентативністю вибірки;

поєднанням кількісного та якісного аналізу одержаних результатів, позитивними даними апробації основних положень дослідження в практиці діяльності вищих навчальних закладів.

Особистий внесок автора. Розроблені наукові положення й одержані теоретичні та емпіричні результати є самостійним внеском автора у розвиток досліджень ціннісних орієнтацій та конфліктних форм поведінки. У спільній з Н.І.Пов'якель статті “Ціннісні орієнтації в системі професійного становлення та професійної соціалізації майбутніх психологів” авторським є аналіз літератури щодо місця і функцій ціннісних орієнтацій у професійному становленні майбутніх психологів (50%).

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційного дослідження доповідались та отримали схвалення на Міжнародних науково-практичних конференціях: I та II Міжнародній науково-практичній конференції “Методологія та технології практичної психології в системі вищої освіти” (Київ, 2007, 2009), “Актуальні проблеми психології толерантності у XXI столітті” (Луцьк, 2008), “Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика” (Умань, 2009); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість” (Київ, 2007); міжрегіональному семінарі “Програма ціннісної підтримки розвитку здібностей та обдарованості “Три кроки”” (Житомир, 2008, 2009); на засіданнях кафедри практичної психології та психотерапії Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова; на звітних наукових конференціях викладачів, а також аспірантів та молодих науковців НПУ імені М.П.Драгоманова (Київ, 2007, 2008, 2009).

Публікації. Зміст і результати теоретичного та експериментального дослідження відображено в 13 публікаціях автора: 9 одноосібних статей у науково-фахових виданнях, затверджених переліком ВАК України та 1 у

співавторстві; 1 стаття – у колективній монографії; 1 – навчально-методичні рекомендації; 1 – матеріали науково-практичної конференції.

Структура й обсяг дисертації зумовлена логікою дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (264 найменування, із яких 9 – іноземними мовами), додатків на 13 сторінках. Загальний обсяг становить 215 сторінок друкованого тексту, з них 179 сторінок основного тексту. Робота містить 13 рисунків, 28 таблиць, на 20 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ЯК ЧИННИКА КОНФЛІКТНИХ ФОРМ ПОВЕДІНКИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

1.1. Юнацький вік: психологічні особливості розвитку особистості та форми її поведінки

Як відомо, періодизація життєвого шляху і уявлення про властивості та можливості кожного віку тісно пов'язані з існуючою в суспільстві віковою стратифікацією, тобто системою організації взаємодії вікових прошарків [217].

Між віком і соціальними можливостями індивіда існує взаємозалежність. Хронологічний вік прямо чи опосередковано визначає суспільне становище, характер діяльності, діапазон суспільних ролей. Взаємовідносини вікових прошарків і груп тісно пов'язані з певними соціально-економічними процесами.

Характеризуючи юнацький вік, К.Д.Ушинський писав: “Юність – такий же необхідний період у розвитку людини, як і дитинство, і обійти цей період неможливо, і якби було можливо, то було б дуже нерозумно..., тому що юність... такий же істотно важливий і необхідний період, як період цвітіння в організмах рослини. Цвіт часто буває пустоцвітом, але без квітів плодів бути не може” [227, 76].

Старший юнацький, або студентський, вік (17-22 роки) виділений як спеціальний об'єкт психолого-педагогічних досліджень відносно недавно.

Тільки в останні десятиліття стали плануватися дослідження з педагогіки та методики викладання у вищій школі [217].

Студентський вік, як і всяка інша стадія життєвого шляху людини, має свою неповторну специфіку.

К.Д.Ушинський вважав, що вік 16-23 роки є „найвирішальнішим”, вказуючи, що саме в цьому віці визначаються спрямування думок людини та її характер [227]. Б.Г.Ананьєв, який зробив великий внесок у вивчення студентства, „перетворення мотивації всієї системи ціннісних орієнтацій, з одного боку, інтенсивне формування спеціальних здібностей у зв'язку з професіоналізацією – з іншого, виділяє цей вік як центральний період становлення характеру та інтелекту” [9]. Великого значення студентському віку для становлення особистості надає Г.В.Щокін: „Вік від 17 до 25 я, висловлюючись дещо натхненно, назвав би доленосним періодом у житті людини. Інтенсивні пошуки покликання, вибір професії, перехід від книжних романтичних уявлень до зіткнення з реальними інститутами, професійне самовизначення, працевлаштування, любов, утворення сім'ї. Усе це пов'язане з такою гостротою емоційних переживань, з такою кількістю рішень, які потрібно прийняти в найкоротший термін і які значною мірою визначають долю людини, що в інші життєві цикли, ймовірно, ще ніколи не повторяться” [248, 22].

В юнацькому віці відбуваються суттєві зміни в структурі особистості, зокрема у самосвідомості та морально-ціннісних орієнтаціях. Це зумовлюється, у першу чергу, соціально-психологічними особливостями цього вікового періоду. Психологи вважають, що кожний вік має наступні критерії: соціальна ситуація розвитку людини, провідний вид діяльності, найважливіші психічні новоутворення. Розглянемо, як вони виражені в студентському віці.

У літературних джерелах представлена велика кількість теорій та концепцій на виокремлення юнацького віку як самостійної стадії у розвитку особистості, основні з них представлені нами у таблиці 1.1.

Як визначає Л.Г.Подоляк, юнацький вік – сенситивний період для розвитку основних соціогенних потенцій людини як особистості:

1) формування професійних, світоглядних і громадянських якостей майбутнього фахівця;

2) розвиток професійних здібностей і сходження до вершин творчості як передумова подальшої самостійної професійної творчості;

3) центральний період становлення інтелекту і стабілізації рис характеру;

4) відбувається перетворення мотивації та всієї системи ціннісних орієнтацій;

5) інтенсивно формуються соціальні цінності у зв'язку з професіоналізацією [193].

Таблиця 1.1.

Основні теоретичні підходи щодо визначення психологічного змісту юнацького віку (за матеріалами узагальнення літературних джерел)

№	Теорія	Зміст	Автор
1	2	3	4
1.	Біогенетична: <i>-концепція рекапітуляції</i>	Індивідуальний розвиток повторює основні стадії філогенезу. Юність – це епоха романтизму.	С.Холл Е.Кречмер,

	-конституційна психологія	Між фізичним типом людини й особливостями її розвитку є зв'язок. Юність є „шизоїдним” періодом (замкнутий, неконтактний, емоційно стриманий).	Е.Йенш, О.Конрад.
2.	Психоаналітична	Кожна людина народжується з певною кількістю сексуальної енергії, яка проходить у своєму розвитку через певні стадії. Юність – це генітальна стадія: становлення формальної логіки, гіпотетико-дедуктивне мислення.	З.Фрейд
3.	Персонологічна	Юнацький вік (у дівчаток від 13 до 19, а в хлопчиків від 14 до 20 років) характеризується стадією духовного розвитку, новоутворенням відкриття „Я”, розвиток рефлексії, поява життєвих планів.	Е.Шпрангер
4.	Гештальт-психологічна	Юність – це соціально-психологічне явище, психічний розвиток особистості пов'язаний зі змінами соціального оточення.	К.Левін

Продовження табл. 1.11

1	2	3	4
5.	Психологічна	Основна ознака юності: зайняти внутрішню позицію дорослої людини, вибрати професію, усвідомити себе членом суспільства, виробити світогляд, вибрати свій життєвий	І.Булах, Л.Долинська, Т.Титарен-

		шлях.	ко
6.	Мотиваційна	Юнацький вік – це студентський етап розвитку в період ранньої дорослості. Це час постійного розвитку та росту, період всіх починань.	А.Реан

За характеристикою Д.Майєрса, студентський вік – надзвичайно важливий період становлення „Я–концепції” як ядра особистості. „Я–концепція” майбутнього фахівця – складна, динамічна система уявлень студента про себе як особистості і суб’єкта навчально-професійної діяльності, яка включає в себе [153]:

1. „Образ–Я”, що розкриває неповторність самосприйняття через фіксацію студентом певної соціально-рольової позиції щодо себе.

2. Емоційно-ціннісне ставлення до себе, що визначається самооцінкою професійних якостей і особистісних властивостей, рівнем самоприйняття і самоповаги.

3. Поведінкова складова як самопрезентація – певні дії (внутрішні чи практичні), які породжені уявленням про себе та самоставленням [153].

Для нашого дослідження досить цінною є думка Н.І.Рейнвальд [217], в якій підкреслюється, що на процес формування „Я–концепції”, як ядра особистості, суттєво впливають психологічні особливості типів особистості студентів, тому необхідно з’ясувати сутність цього поняття. Психологічний тип особистості – це концептуальна модель, що включає суттєві та специфічні соціально-психологічні особливості певної групи людей, які проявляються в їх діяльності.

Виділяють такі типи спрямованості студентів [217]:

1. Суспільно цінна спрямованість і високий рівень розвитку основних особливостей особистості. Ті студенти, котрі належать до цього типу, спроможні в ситуації вибору надати перевагу спільним інтересам. Їм властиві моральна чистота, значна духовна енергія, прагнення до постійного культурного зростання, інтелігентність. Такі студенти не бувають песимістами, вони в змозі об'єктивно оцінювати оточуючий світ, бачать в ньому не лише негативне, а й позитивне, вони спрямовані на конструктивне розв'язання найскладніших проблем.

2. Студенти з переважаючою споживацькою спрямованістю особистості. Споживацькі ідеали визначають активну цілеспрямовану діяльність з метою їх задоволення. Для багатьох характерним є прагнення до "веселого" студентського життя з мінімумом напруження і максимумом щохвилиних задовольень. Така позиція охороняється від зазіхань більш свідомих однокурсників.

3. Войовниче споживацтво, прагнення вирішувати власні проблеми за рахунок інших закономірно призводить до появи ще більш деформовано-злочинного типу особистості. Таким студентам властива руйнівна спрямованість. Для свого утвердження вони використовують приниження, висміювання інших, обмеження їх прав. З першого погляду це бувають досить простодушні дії, а насправді – це зазіхання на суспільно цінну мотивацію, насаджування егоїзму і споживацтва [217].

Соціальна ситуація розвитку студентів вищого навчального закладу визначається віковими особливостями й специфікою їхніх професійних намірів, зміною соціального статусу. Нова соціальна роль надає певну свободу як у визначенні характеру навчальної діяльності й дозвілля, так і у виборі сфер та партнерів по спілкуванню. Визначальний вплив на те, як юнак розпорядиться отриманою свободою, справляє нове соціальне оточення, особливо якщо він змінює місце проживання. Слід відзначити суперечливість соціального статусу юнаків. З одного боку, їх продовжують хвилювати

проблеми, успадковані від підліткового етапу, – право на автономію від старших, проблеми взаємин, оцінок і т.д. З іншого боку, перед ними постає завдання життєвого самовизначення. Таке поєднання зовнішніх і внутрішніх факторів або соціальна ситуація розвитку (Л.І.Божович, Л.С.Виготський) визначає і особливості розвитку ціннісних орієнтацій та свідомості в юнацькому віці [43; 65]. Саме на основі нової соціальної ситуації розвитку відбувається докорінна зміна в змісті та співвідношенні основних мотиваційних тенденцій особистості юнака, що визначає зміну й інших його психологічних особливостей. Юнак готується вступити в самостійне трудове життя. Для нього набувають особливої актуальності фундаментальні завдання соціального й особистісного самовизначення як визначення себе та свого місця в дорослому світі. Юнаків хвилюють серйозні питання: як знайти своє місце в житті, вибрати професію у відповідності зі своїми можливостями і здібностями, у чому сенс життя, як стати сучасною людиною, як улаштувати особисте життя тощо. Не випадково значна частина дослідників цього віку (Р.Бернс, Л.І.Божович, І.С.Кон, О.В.Мудрик та ін.) вказують, що в цьому віці відбувається різка зміна внутрішньої позиції, яка полягає в тому, що основною характеристикою особистості стає спрямованість у майбутнє [43; 30; 124; 163].

В юнацькому віці, як зазначає Л.В.Долинська, зростає почуття обов'язку та людської гідності й вимогливості до самих себе, самоконтроль і принциповість суджень щодо своїх взаємин у групі. Вони надто дорожать своєю честю. Звідси прагнення до самовдосконалення, намагання стати повноцінною людиною. Але вдається це їм не завжди легко. На їхні почуття та настрої завжди впливає властива ще в цьому віці підвищена емоційність. І лише самосвідомість і розуміння потреби керувати своїм настроєм дає змогу молодій людині долати ці труднощі [57].

Входження в самостійне життя у суспільстві, як правило, не відбувається плавно і безконфліктно. Процес адаптації до вищого навчального закладу зазвичай супроводжується негативними переживаннями, пов'язаними

з виходом зі шкільного колективу з його взаємною допомогою й підтримкою; невідповідністю до більшої самостійності в навчанні; невмінням здійснювати самоконтроль поведінки й діяльності; пошуком оптимального режиму праці й відпочинку в нових умовах; налагодженням побуту й самообслуговування тощо.

Через брак життєвого досвіду молоді люди нерідко плутають ідеали з ілюзіями, романтику з екзотикою тощо. У поведінці юнаків і дівчат проявляється внутрішня невпевненість у собі, що супроводжується іноді зовнішньою агресивністю, розв'язністю або почуттям незрозумілості й навіть уявленням про власну неповноцінність. У студентському віці нерідкі й розчарування в професійному і життєвому виборі, існує невідповідність між очікуваннями та реальністю.

Відомий дослідник юнацького віку І.С.Кон стверджує, що в юнацькому віці формується не власне особистісне самовизначення, а психологічна готовність до нього [124]. Вона передбачає формування в юнаків і дівчат стійких, свідомо вироблених уявлень про свої обов'язки і права стосовно суспільства, інших людей, моральних принципів і переконань, розуміння обов'язку, відповідальності тощо. Іншими словами, психологічна готовність до самовизначення передбачає формування в юнаків психологічних утворень і механізмів, які забезпечують їм подальше свідоме, активне і творче життя.

У психологічній готовності до морального самовизначення, на думку І.С.Кона, провідну роль відіграє самосвідомість – усвідомлення своїх якостей, їх самооцінка, уявлення про своє реальне і бажане “Я”, рівень домагань у різних сферах життя і діяльності [124].

Усвідомлення свого місця в майбутньому, своєї життєвої перспективи Л.І.Божович вважала центральним моментом психічного й особистісного розвитку в юнацькому віці [42].

Характерна риса юності – формування життєвих планів. Життєвий план виникає, з одного боку, як результат узагальнення цілей, що їх ставить перед собою особистість у поєднанні з мотивами та ціннісними орієнтаціями [124; 181], з іншого – це результат конкретизації цілей і мотивів.

У своїх очікуваннях, пов'язаних з майбутньою професією, діяльністю, і сім'єю, юнаки достатньо реалістичні. Проте у сфері освіти, соціального становлення та матеріального благополуччя їх прагнення часто завищені: вони очікують занадто багато й занадто швидко. При цьому високий рівень соціальних очікувань не підкріплюється такими ж високими професійними прагненнями. У багатьох молодих людей більше одержувати не поєднується з психологічною готовністю до більш високої кваліфікованої та продуктивної праці. Така установка є соціально небезпечною і може обернутись особистісними розчаруваннями. Заслуговує на увагу недостатня конкретність професійних планів юнаків і дівчат.

Головне протиріччя життєвих перспектив, за даними О.І.Головахи, – недостатня самостійність і готовність до самовіддачі заради майбутньої реалізації своїх життєвих цілей [70].

Як підкреслює Л.І.Мнацаканян, в юнацькому віці майже не зустрічаються форми взаємостосунків з людьми, які характерні для дорослих і виражаються в понятті знайомства. У дорослих таких знайомств досить багато, вони здебільшого короточасні, поверхневі, у крайньому разі їх можна назвати дружніми. У юнаків і дівчат, навпаки, рідко зустрічаються поверхневі, епізодичні контакти з однолітками, оскільки у них домінує дві крайності: або тривала (інтимно глибока) дружба, або самотність [163].

Юність – це вік великих протиріч, найбільш яскраво виражених у внутрішніх і зовнішніх, особистісних і міжособистісних конфліктах. Це вік, коли проявляється більшою мірою сором'язливість і вихвалання, кокетство і

кепкування. Абсолютний егоїзм і самовідданість тісно переплітаються, і лише обставини вирішують, що перемагає [163].

Студентський період розвитку особливо важливий для становлення ціннісних орієнтацій, тому що саме в цей час дозрівають необхідні когнітивні й особистісні передумови. Юнацький вік характеризується не просто збільшенням обсягу знань, але й розширенням світогляду особистості, появою теоретичних інтересів і потреби звести різноманіття конкретних фактів до певних загальних регулятивних принципів. Прагнення проникнути в саму суть моральності, зрозуміти найбільш загальні закони поведінки людей і на цій основі виробити власні моральні критерії – визначальна риса юнацького періоду.

При цьому юнак прагне знайти деякі універсальні закони, які є обов'язковими в усіх життєвих ситуаціях. „У цей період людину не стільки хвилює питання, як діяти в тому чи іншому випадку, скільки питання, як взагалі потрібно себе поводити. Якщо раніше правильним вчинком він вважав той, який здійснювався „відповідно до правил”, то тепер виникає необхідність переконатися в правильності самих правил. Цей вік можна назвати періодом переоцінки цінностей” [124,32].

Світоглядний пошук містить у собі соціальну орієнтацію особистості, усвідомлення себе як частини, елемента соціальної спільноти (соціальної групи) і вибір свого майбутнього соціального статусу та способів його досягнення. Важливе місце в цьому процесі займає пошук сенсу життя. Як справедливо помітив польський психолог К.Обуховський, потреба в сенсі життя, у тому, щоб усвідомлювати своє життя не як серію випадкових, розрізнених подій, а як цілісний процес, який має певне спрямування, наступність і зміст, – одна з найважливіших потреб особистості [178]. У юності, коли людина вперше постає перед свідомим вибором життєвого шляху, ця потреба усвідомлюється особливо гостро.

Потреба у сенсі життя проявляється у тому, що без появи у юнаків цінностей, які визначають сенс існування, його життєдіяльність не відповідає власним можливостям, не спрямована в майбутнє і негативно ним оцінюється.

У своїх дослідженнях В.Франкл показав, що відсутність сенсу життя породжує вже в юності стан „неогенного неврозу” – відчуття пустоти, що призводить до виникнення думок про самогубство або до самого самогубства (аутоагресія) [229].

Деякі психологи, наприклад А.Маслоу, вважають, що задоволення вищих потреб, їх виникнення пов'язане з задоволенням нижчих та є можливим лише за цієї умови.

Натомість В.Франкл розглядає потяг до пошуку та реалізації людиною смислу життя як природжену потребу, притаманну всім людям, як основний двигун поведінки та розвитку особистості. Він узагальнив основні шляхи, за допомогою яких людина може зробити своє життя осмисленим: по-перше, це те, що людина дає світу (творчість та її результати); по-друге, це те, що людина бере від світу (переживання цінностей); по-третє, позиції, які людина обирає відносно того, що вона не в змозі змінити, а може лише оцінити [229].

Юнацьке ставлення до світу, як правило, має яскраво виражене особистісне забарвлення. Моральні проблеми цікавлять юнака не самі по собі, а у зв'язку з його власним ставленням до них. Він постійно оцінює себе й інших, причому всі проблеми розглядаються в морально-етичній площині.

„Переоцінка цінностей” є причиною морального релятивізму, який часто виявляється в юнацькому віці, коли студент усвідомлює і починає декларувати відносність моральних цінностей. Це зазвичай лякає педагогів. Однак, як справедливо пише І.С.Кон, „...вихователь повинен розрізняти справжній цинізм, який виявляється насамперед у поведінці, і болісний для самого юнака пошук узагальнюючого принципу, „символу віри”, за допомогою якого він міг

би об'єднати і логічно обґрунтувати часткові правила поведінки, які видаються йому проблематичними” [124, 256].

Варто зазначити, що саме в юнацькому віці найбільш активно відбувається становлення довільного рівня моральної саморегуляції – свідомої організації поведінки на підставі розуміння морального обов'язку. Одночасно “часто здійснюється перехід “знаних мотивів” у безпосередньо спонукаючі” [43, 412]. При цьому, оскільки однією з найбільш яскравих рис юності є “суспільна спрямованість”, такий перехід сприяє становленню громадянських якостей особистості і формуванню активної життєвої позиції.

Активний розвиток самосвідомості в цьому віці спонукає юнака звертати морально-етичні питання і до себе. Оцінка своїх моральних якостей – один з найважливіших аспектів юнацького образу „Я”. На думку Р.Бернса, розвиток моральної свідомості в юнацькому віці тісно пов'язаний з формуванням Я-концепції, яка, з одного боку, стає більш стійкою, а з іншого – зазнає певних змін, зумовлених цілою низкою причин [30].

Поведінка в юнацькому віці часто парадоксальна. Відвертий негативізм може поєднуватись з конформністю, прагнення до незалежності – з проханнями про допомогу. Ці різкі, контрастні зміни – характерні риси перехідного періоду від дитинства до того моменту, коли суспільство визнає людину дорослою. Суспільне визнання дорослості визначається низкою критеріїв: обов'язком повною мірою відповідати за свої дії перед законом, можливістю брати повноправну участь у справах суспільства та ін.

Провідного значення в юності, на думку І.С.Булах та Л.В.Долинської, набувають соціалізація і засвоєння нових соціальних ролей внаслідок збільшення когнітивних можливостей особистості, розширення оточення та діапазону рольового вибору. Ослаблення впливу колишніх авторитетів і можливість експериментування в сфері соціально-рольової поведінки часто призводять до виникнення в молодих людей сумнівів та нерішучості. Таким

чином, важливі особливості юнацького розвитку визначаються процесом зміни ролей [57].

В юності, коли формування ідентичності стає центральною проблемою, перед індивідом постає питання: „Хто я?” і „Який мій подальший шлях?” У пошуках особистої ідентичності юнак вирішує, які дії є для нього важливими, і виробляє певні норми для оцінки своєї поведінки та поведінки інших людей. Цей процес пов'язаний також з усвідомленням власної цінності та компетентності.

На думку Е.Еріксона, ідентичність має як особистісні (суб'єктивні), так і соціальні (об'єктивні) аспекти, які тісно взаємопов'язані. Об'єктивні аспекти ідентичності – це ті ролі, які приймає на себе індивід, взаємодіючи з іншими людьми. Особистісні аспекти відображають те, яким він насправді сприймає себе. Ці два аспекти у формуванні ідентичності Е.Еріксон розглядає як у функціонально-рольовому плані, так і крізь призму самореалізації. Чим менш цілісним і стійким є почуття внутрішньої ідентичності або самореалізації юнака, тим більш суперечливою буде його поведінка. Якщо ж почуття внутрішньої ідентичності є стійким і цілісним, це виражається у більшій послідовності поведінки юнака, незважаючи на різноманіття прийнятих ним соціальних ролей. З іншого боку, послідовна і несуперечлива соціальна та міжособистісна рольова поведінка підвищує впевненість студентів у собі і почуття успішної самореалізації. Існування цих розбіжностей вимагає в юнацькому віці здійснення вибору, як між різними аспектами свого внутрішнього Я, так і зовнішніми ролями, які сприймаються на себе в соціальних ситуаціях [250].

Якщо розглядати юність на перетині психоаналітичного і соціологічного підходів, як це робить Е.Еріксон, то цю пору життя можна визначити як період фізичної зрілості і соціальної незрілості: тобто особистість набагато раніше стає дорослою у плані фізіології, ніж здатною ефективно приймати на себе дорослі ролі. Психологічні проблеми юнацького

періоду зрештою обумовлені тим, що нові для індивіда фізичні можливості і нові форми соціального тиску, які спонукують його стати самостійним, зіштовхуються з численними перешкодами, які ускладнюють його рух до справжньої незалежності. У результаті цього зіткнення в молодій людині виникає статусна невизначеність, тобто невизначеність її соціального стану і очікувань [250].

У юності індивід прагне до переоцінки самого себе у відносинах із близькими людьми і з суспільством у цілому – у фізичному, соціально-моральному й емоційному планах. Один із способів розв'язання проблеми ідентичності в юнацькому віці полягає у випробуванні різних ролей. Багато фахівців вважають, що юність – це період рольового експериментування, коли індивід „приміряє на себе” різні погляди і цінності.

Пошук ідентичності може здійснюватися по-різному. Деякі молоді люди після періоду експериментування і моральних шукань починають просуватися в напрямку тієї або іншої мети. Інші можуть і зовсім минати кризу ідентичності. До них відносяться ті, хто беззастережно приймає цінності своєї родини.

Дехто з молодих людей на шляху тривалих пошуків ідентичності зіштовхується зі значними труднощами. Нерідко ідентичність знаходиться ними лише після болісного періоду спроб і помилок. У ряді випадків людині так і не вдається досягти міцного відчуття власної ідентичності. Головною небезпекою, якої, на думку Еріксона, повинна уникнути в цей період молода людина, є розмивання почуття свого Я [250].

Основний закон розвитку – “епігенетичний принцип”, за яким на кожному новому етапі розвитку виникають нові явища і властивості, яких не було на попередніх стадіях цього процесу. Перехід до нової стадії розвитку відбувається у формі “нормативної кризи”, що зовні нагадує паталогічні явища, але насправді виражає нормальні труднощі зростання. Перехід до

нової форми розвитку можливий лише після розв'язання основного протиріччя, властивого попередній фазі. Якщо протиріччя не розв'язане, то це обов'язково проявляється в подальшому житті.

Студентському віку, як зазначає Б.А.Бараш, притаманна своєрідна кризова насиченість, яка характеризується різкими й суттєвими психологічними зрушеннями та змінами особистості, а розвиток набуває бурхливого стрімкого характеру. Ознаками кризи можуть бути такі:

- 1) сильна фрустрація, коли виникають сильні переживання незадоволеної потреби;
- 2) загострення рольових конфліктів „студент – студент”, „студент – викладач”;
- 3) ціннісно-смілова невизначеність, неструктурованість особистості;
- 4) інфантильність (студент поводить себе як безвідповідальна людина або вдається до пияцтва, сексуальної розпусти, вживання наркотиків) [25] .

Найбільш кризовими ситуаціями студентського віку за Б.А.Бараш є такі:

1. Криза професійного вибору. Вона зумовлена тим, що вибір професії часто відбувається вже після вступу до вищої школи. Через це часто виникає дисонанс між несвідомо обраною професією та необхідністю отримання вищої освіти, нехай навіть із іншої спеціальності. Амбівалентність таких тенденцій (або піти з ВНЗ за власним свідомим вибором, або продовжувати навчання для збереження соціально-культурного статусу) нерідко призводить до розвитку в студентів багатьох особистісних проблем і психосоматичних розладів.

2. Криза залежності від батьківської сім'ї. З одного боку, молоді люди можуть жити окремо від батьківської сім'ї в студентському гуртожитку, мати виражену тенденцію до самостійності, проявляти особистісну зрілість, а з

іншого, – емоційно-особистісна й побутова (особливо матеріальна) залежність від батьків.

3. Криза інтимно-сексуальних стосунків. Студентський вік відповідає періоду посилення сексуального потягу. Зростає потреба в інтимно-особистісних стосунках із психологічно-духовно близькою людиною. Водночас створення власної сім'ї блокуване матеріальною залежністю від батьків, житловою невлаштованістю, а позашлюбні стосунки загалом є соціально несхвальними та можуть супроводжуватися внутрішньо особистісною конфліктністю. У деяких студентів інтимні стосунки можуть затьмарювати собою все інше.

4. Кризові ситуації в навчально-професійній діяльності. Факторами, що провокують кризові ситуації в студентів, є деякі психотравмуючі особливості організації навчального процесу у вищій школі [25].

У студентів формується система ціннісних орієнтацій, які пов'язані з професійною діяльністю. Адже цінність – це усвідомлення і прийняття студентом сенсу своєї професійної діяльності.

Ми не можемо не погодитись з думкою А.О.Реана, який стверджує, що основним фактором розвитку в період ранньої дорослості (юнацький вік) є трудова діяльність, а головними завданнями віку є професійне самовизначення і створення сім'ї [196].

Таким чином, студентський період життя людини припадає переважно на період пізньої юності або ранньої дорослості, який характеризується оволодінням усім різноманіттям соціальних ролей дорослої людини, отримання прав вибору, набуттям певної юридичної та економічної відповідальності, можливістю включення в усі види соціальної активності, здобуттям вищої освіти та опануванням професією. Головними сферами життєдіяльності студентів є професійне навчання, особистісне зростання та самоствердження, розвиток інтелектуального потенціалу, духовне збагачення, моральне, естетичне та ціннісне самовдосконалення. Сприятливе становище

студента в оточуючому середовищі благодійно впливає на розвиток його особистості. При цьому не повинно бути суттєвої розбіжності між його самооцінкою та оцінками, які він отримує від людей референтної групи.

1.2. Ціннісні орієнтації, їх роль у розвитку і професійному становленні особистості юнацького віку

Проблема сутності та змісту цінностей турбує людство відтоді, коли людина усвідомила діалектичність свого існування: відокремленість від навколишнього світу і одночасно нерозривний зв'язок з ним. Відображення її ми знаходимо вже в працях Сократа, який намагався дати відповідь на запитання „Що є благо?”.

Аналіз сучасної філософської літератури переконує в тому, що цінність є складним комплексним утворенням, яке міститься в пізнавальних структурах, процесах соціального життя і культури, світогляді людини. У теорії цінностей категорія “цінність” виступає як залежна від історичного розвитку, соціальних умов, суспільних відносин, діалектики абсолютного і відносного, об'єктивного і суб'єктивного. В основі такого підходу лежать практичні потреби людей, які є суб'єктивними чинниками цінностей, оскільки становлять внутрішнє визначення суб'єкта. Об'єктивний чинник, як стверджують дослідники, утворюють іманентні якості їх носія [137; 228].

Вивчення спеціальної літератури дає можливість виявити досить значну колекцію різних дефініцій поняття „цінності”. За підрахунками А.А.Ручки на сьогоднішній день у літературі є більше ста визначень поняття „цінність”, які відображають багатозначність ціннісних явищ, можливість їх розгляду і аналізу

під різними кутами зору, в різних площинах людського ставлення до світу [206].

Суперечність і неоднозначність розв'язання цих проблем зумовлена недостатньою розробкою методології дослідження, яка б дала можливість побудувати чітку модель життєдіяльності суспільства та особистості з позиції аксіологічного підходу.

Відтак, у філософському енциклопедичному словнику поняття «цінність» визначається як належне та бажане, на відміну від реального, дійсного. Зокрема вказується, що цінності належать до психічних об'єктів – їх джерелом є наші бажання, інтереси, почуття, ставлення [228]. Цінності, з точки зору Е.Фрома, упорядковують дійсність, вносять у неї осмислені оцінні моменти, співвідносяться не з істиною, а з уявленнями про ідеал, бажане, нормативне [231].

Соціальними передумовами особистісних цінностей прийнято вважати існуючі в суспільстві ідеологічні утворення та соціальні інституції, які “задають” і транслують суб'єкту об'єктивні смисли його існування. Форми, в яких зафіксовані ці потенційні детермінанти особистісних цінностей, різноманітні. Вони містяться у філософських і етичних поглядах, у творах літератури і мистецтва, у зводі законів, у системах нагород, заохочень і покарань, у традиціях, громадській думці і т. ін. аж до батьківських вказівок дитині на те, “що добре” і “що погано”.

Проблема значущості цінності у філософській та соціологічній літературі розглядається в двох аспектах. У роботах В.А.Василенка, О.Г.Дробницького, М.С.Кагана цінність розглядається як позитивна чи негативна значущість предметів та явищ дійсності для життєдіяльності суб'єкта [53; 89; 114]. Така позиція знайшла своє відображення у філософському словнику за редакцією В.Кемерова [119].

Інші автори такі, як Ю.С.Гранін, А.В.Гулига, І.О.Попов, В.М.Тугарінов та інші вважають, що цінність характеризує лише одну із форм значущості, а саме – позитивну [79; 221].

У цьому аспекті А.В.Гулига стверджує: “... цінності із знаком мінус не буває” [79,56]. А на думку В.П.Тугарінова, цінності – це явища (або сторони, властивості явищ) природи і суспільства, корисні, потрібні людям історично визначеного суспільства як дійсність, ціль, ідеал. Тому цінністю може бути не лише те, що існує, а й те, що ще потрібно здійснити. Дослідник виокремив дві групи цінностей: цінності життя (життя, здоров’я, радість, радість життя, спілкування з людьми та ін.) і цінності культури: матеріальні (техніка, житло, їжа та ін.), соціально-політичні (громадський порядок, мир, безпека, людяність) і духовні (освіта, наука, мистецтво) [221].

Незаперечною і доказовою є позиція В.А.Василенка, що розглядає категорію цінності з позицій ставлення до неї суб’єкта. За його твердженням “цінність” детермінована обома сторонами ціннісного ставлення, оскільки її величина і характер водночас залежать від визначень суб’єкта (суб’єктивний характер цінностей) і властивостей об’єкта – носія цінності (об’єктивний характер цінності) [53]. У тому, що цінність є одночасно і предметом, і ставленням до цього предмета, й полягає, на думку вченого, особливість категорії “цінність”.

Для О.Г.Здравомислова істотним у цінностях є ступінь вираженості духовного багатства особистості. Цінності, на його переконання, – це особливі продукти духовної діяльності людини, у ході якої в певний спосіб перетворюються і демонструються соціальні властивості речей [106].

Як зазначають науковці, термін “цінність” прийшов у психологію із соціології, проте сама категорія цінності – одна з центральних у сучасному гуманістичному знанні.

Теоретичні підходи до психологічного розуміння сутності цінностей в історичному плані зазнали певних якісних змін, особливо це стосувалося особистісних цінностей. Свого часу зміст особистісних цінностей відзначався або у внутрішніх переживаннях суб'єкта (усвідомлюваних і неусвідомлюваних), або у зовнішньому світі, коли сила спонукання приписувалась фізичним об'єктам. Однак пояснювальну силу набув методологічний підхід, який розглядає природу особистісної цінності як суб'єктивно-об'єктивне утворення. Воно належить одночасно і суб'єкту, й об'єктивному життєвому світу [35].

Узагальнюючи, є підстави стверджувати, що найбільш поширеними на сьогодні є такі визначення поняття цінності (див. рис. 1.1)

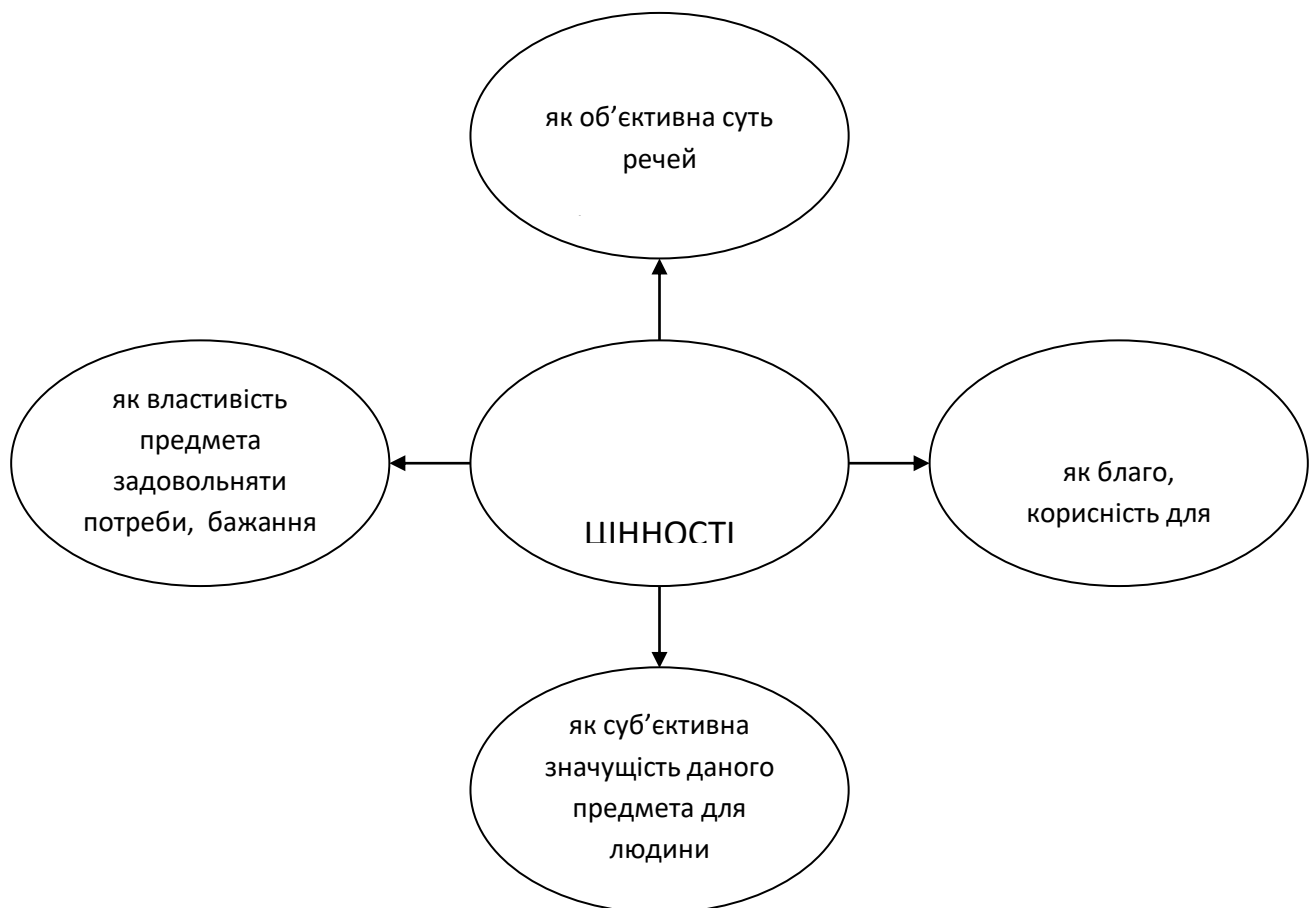

Рис. 1.1 Сутність поняття “цінності”

(за матеріалами узагальнення літературних джерел)

Як зазначають С.М.Возняк, В.І.Кононенко, поняття “цінність” близьке до поняття “значущість”. Цінністю можна вважати все те, що може цінувати особистість, що є для неї значущим і важливим. Власне йдеться про ту роль, яку предмет чи явище можуть відігравати в життєдіяльності людей з точки зору їхніх потреб, інтересів, цілей [61].

Загальна змістова характеристика цінностей досить щільно взаємопов’язана з поняттям “особистісні цінності”, які пов’язуються з освоєнням конкретними індивідами суспільних цінностей, а отже, за ним закріплюється значущість, особистісний смисл для людини певних об’єктів, подій, явищ тощо.

Зокрема, враховуючи цілі психології виховання, під індивідуальними цінностями І.Д.Бех і Б.С.Братусь розуміють усвідомлені узагальнені самовартісні смислові утворення особистості [32; 47].

Узагальнюючи наведене вище, можна стверджувати, що саме системою особистісних цінностей є розвиненість образу “Я”. На цій основі не можна сформулювати ту чи іншу моральну спрямованість, якщо вона не “підключається” до формування образу “Я”, і тому кожна з особистісних цінностей, зокрема й гуманістичних, можна вважати конкретним одиничним образом “Я”.

Досліджуючи проблему особистісних цінностей, І.Д.Бех зазначає, що вони складають внутрішній стрижень особистості. Це психологічне новоутворення, що відображає найбільш безпосередньо значущу для суб'єкта узагальнену сферу довкілля, через ставлення до якої він виділяє, усвідомлює і утверджує себе, своє “Я”, і в результаті цього ця сфера стає простором його життєдіяльності. Вони сприяють перетворенню соціальних норм та ідеалів у особистісні принципи життєдіяльності. Цінності стають виховним фактором завдяки тому, що перетворюються у внутрішні мотиви поведінки особистості [33].

Сучасні науковці в галузі психології підкреслюють, що для людських цінностей характерні такі основні ознаки:

- загальна кількість цінностей, що є надбанням людини, порівняно невелика;
- усі люди володіють тими самими цінностями, хоча й різною мірою;
- цінності організовано в системи;
- джерела людських цінностей – у культурі, суспільстві і в його інститутах, в особистості;
- вплив цінностей є практично в усіх соціальних феноменах, що заслуговують на вивчення [36] .

Психологічна природа цінностей є предметом ґрунтовних досліджень і зарубіжних науковців. Найвагомим і методично значущим напрямом вивчення цінностей були дослідження, які здійснював наприкінці 60-х – у 70-х роках у США М.Рокич та вчені інших країн на основі розробленого ним методу прямого ранжування цінностей [259]. Цінність М.Рокич визначає як стійке переконання в тому, що певний спосіб поведінки чи кінцева мета існування має потенційне значення з особистого погляду, на відміну від протилежного чи зворотного способу поведінки або кінцевої мети існування [260].

Не дивлячись на те, що поняття “цінності” стало предметом широких досліджень багатьох наук, до останнього часу серед дослідників немає

одноставної думки щодо їх класифікації. У загальному можливе виділення трьох різнопредметних підходів до розгляду цього поняття: як соціальної проблеми (Т.В.Бутківська) [51], як педагогічної проблеми (О.І.Вишневський, П.Р.Ігнатенко, В.П.Струманський,) [60; 109;], як психологічної проблеми (І.Д.Бех, М.І.Боришевський, Г.Г.Ващенко, Т.С.Яценко) [35; 55; 249].

Якщо вести мову про конкретну класифікацію цінностей, то потрібно зазначити, що саме складна природа цінностей зумовлює виникнення різних підходів щодо їх класифікації (В.А.Василенко, О.Г.Дробницький, О.Г.Здравомислов, В.Момов, В.О.Ядов та ін.) [53; 89; 105; 252]. Найбільш поширені класифікації цінностей, які існують у сучасній науці, представлені в таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

Класифікація цінностей та підходів до них

(за матеріалами узагальнення літературних джерел)

№ п/п	Підхід	Види цінностей	Зміст цінностей	Автор
1	2	3	4	5
1.	Цільовий	Цінності-цілі	- це те, що виступає смислом життя, до чого прагне особистість.	В.О.Ядов, Д.О.Леонтьєв
2.	Регулятивний	Особистісні	- це суб'єктивно-об'єктивне утворення, яке знаходиться у внутрішніх переживаннях суб'єкта або у	О.Г.Здравомислов

			зовнішньому світі.	
3.	Індивідуально-спрямований	Індивідуальні	- усвідомлені самовартісні смислові утворення особистості.	Б.С.Братусь, І.Д.Бех
4.	Мотиваційний	Цінності розвитку Цінності здорового регресу	- „вищі цінності”, які обумовлюють той чи інший вибір людини, в тому числі й поведінку. - „нижчі цінності”, які пов’язанні із задоволенням фізичних потреб.	А.Маслоу
5.	Змістовно-рівневий	Оперативні Базові	- виявляються в реальній поведінці. - цінності високого рівня, є джерелом оперативних цінностей.	І.Д.Бех
6.	Смисловий	Цінності творчі Цінності переживання Цінності ставлення	- це те, що людина дає світу; - це те, що людина бере від світу; - це позиції, які людина обирає.	В.Франкл

Продовження табл. 1.2.

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

7.	Ієрархічний	<p>Загальнолюдські</p> <p>Національні</p> <p>Громадянські</p> <p>Сімейні</p>	<p>- це ідеї, ідеали, вироблені людством у процесі свого цивілізованого поступу.</p> <p>- це цінності, які втілюють в собі ідеали і цілі українського народу, Українську ідею.</p> <p>- виражають прагнення до соціальної гармонії, повагу до прав народів і людини, високу правову свідомість, рівність можливостей та ін.</p> <p>- традиційні моральні цінності родини, втілені у народній педагогіці, в національному побуті, у звичаях і обрядах, в стосунках поколінь тощо.</p>	<p>О.І.Вишне- ський, В.П.Струман- ський, О.В.Сухомли- нська</p>
----	-------------	--	--	---

8.	Крос-культурний	Індивідуальні Колективні Універсальні Соціально-політичні	-цінності конкретної людини, які вона обирає у своєму житті. - це цінності даного суспільства, нації, цивілізації, самобутньої культури - це цінності, що прийняті різними народами, націями, культурами, цивілізаціями; -характеризують соціальні норми поведінки.	В.Лісовий, В.П.Тугарінов
----	-----------------	--	--	-----------------------------

Продовження табл. 1.2.

1	2	3	4	5
9.	Гуманістичний	Позитивні Нейтральні Негативні	- гуманність. - позагуманність. - антигуманність.	В.А.Кувакін
10.	Інноваційний	Фундаментальні „ліберальні” Екологічні Політичної демократії Духовні (моральні)	- це цінності свободи, рівності й раціональності. - збереження навколишнього середовища. - волелюбність, незалежність. - гуманність, чесність, справедливість, гідність, толерантність. - краса, цінність	Дж.Холстед, М.Тейлор

		Цінності мистецтва та здоров'я	людського життя, здоров'я.	
11.	Функціональний	Термінальні Інструментальні	- це те, що є найбільш бажаним та емоційно привабливим для особистості, описує ідеальний стан її буття. - це модус (спосіб) поведінки або дій, не прив'язаних безпосередньо до мети. Функцією цих цінностей є активізація критеріїв та стандартів при оцінці та виборі способу поведінки або дій.	М.Рокич

Для діагностики індивідуальних ієрархій цінностей М.Рокич розробив метод, що став досить популярним – метод прямого ранжування цінностей, які згруповано у два списки, – термінальні та інструментальні цінності. Масштабні дослідження, які вчений здійснив за допомогою цього методу на загальноамериканській вибірці, дали змогу виявити й проаналізувати зв'язок задекларованої значущості (рангу) різних цінностей з такими змінними, як стать, вік, соціальний стан, достаток, освіта, політичні переконання [259].

У вітчизняній психології, незадовго до виходу монографії М.Рокича з проблеми цінностей, було створено дослідницьку групу для вивчення ціннісних орієнтацій, яка адаптувала методику М.Рокича вже в 70-ті рр. (А.Гоштаутас, О.О.Семенов і В.О.Ядов). У процесі адаптації список термінальних цінностей

було істотно змінено: частково через культурні, частково через політичні чинники. Тоді ж різні автори почали звертати увагу на проблему розбіжності між декларованими й реальними цінностями [252].

У нашому дослідженні за основу взято класифікацію цінностей за М.Рокичем, яку підтримує і більшість вітчизняних психологів [259; 260; 105; 89].

Класифікація цінностей взаємозв'язана з формами їх репрезентації, які на думку З.С.Карпенко, мають трьохваріантну характеристику: по-перше, цінність постає як суспільний ідеал – узагальнене уявлення про досконалість у різних сферах суспільного життя; по-друге, цінність має предметне втілення у вигляді витворів матеріальної та духовної культури або людських вчинків, що віддзеркалюють певні ціннісні ідеали (етичні, естетичні, політичні, правові та ін.); по-третє, мотиваційні структури особистості і насамперед особистісні цінності, що виступають як внутрішні носії соціальної регуляції, закорінені в структурі особистості [117].

У цьому контексті можна зробити висновок про те, що суспільство на кожному етапі свого розвитку створює специфічний набір і структуру цінностей, які фіксуються у філософській та етичній думці, у творах літератури й мистецтва, моральних та правових законах, системах нагород, заохочень і покарань, у традиціях, громадській думці тощо [144].

Основними умовами становлення системи цінностей особистості є включення людини в діяльність та спілкування. Взаємодія соціальних чинників із особистісними складають механізм соціального становлення особистості, що виступає активним суб'єктом суспільних відносин [142].

У процесі соціалізації, яка визначається як вид взаємодії особистості із соціальним середовищем, людина узгоджує свої потреби згідно з соціальними нормами та цінностями, але вибірково ставиться до них, визначаючи свої особистісні пріоритети та ієрархію цінностей. Під час діяльності здійснюються

процеси інтеріоризації (присвоєння) та екстеріоризації (відтворення) культурного досвіду суспільства [144].

Для нашого дослідження важливо чітко розмежовувати два самостійних поняття, які нерідко змішують: власне “цінність” і “ціннісні орієнтації” особистості.

Філософський енциклопедичний словник визначає ціннісні орієнтації як “найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом людини, всією сукупністю її переживань і такі, що відокремлюють значуще, істотне для даної людини від незначущого, неістотного” [225].

У свою чергу в психологічному словнику поняття „ціннісні орієнтації” трактується як „спрямованість інтересів і потреб особистості на певну ієрархію життєвих цінностей, схильність надавати перевагу окремим цінностям в різних життєвих ситуаціях, спосіб диференціації особистісних об’єктів і явищ, в залежності від їх значущості для індивіда” [199].

У сучасній психологічній науці найприйнятнішим є висхідне, за К.Клакхоном, визначення цінностей як аспекту мотивації, а ціннісних орієнтацій – як суб’єктивних концепцій цінностей чи різновидів атитюдів (соціальних установок) [120].

У одній із своїх праць І.С.Кон зазначає: “Орієнтація – це ціла система установок, у світлі якої індивід (група) сприймає ситуацію і обирає відповідний спосіб дії. Орієнтації, спрямовані на якість соціальної цінності, називаються ціннісними орієнтаціями” [124, 26]. Тобто цінності і ціннісні орієнтації – не одне і те саме. Проте існує зв’язок: не тільки від індивіда до соціуму, а й навпаки. Отже, ціннісну орієнтацію особистості необхідно розглядати як результат проекції цінності – явища соціумної свідомості на емпіричну площину свідомості індивідуальної. І тоді основні аксіологічні питання, поставлені нижче, дістануть, можливо, свого розвитку:

1. Цінність – феномен соціумної свідомості. Кожне явище дійсності в аксіологічному відношенні має своє естетичне, філософське і етичне значення (тобто ступінь наближеності до вищих духовних цінностей – Краси, Істини і Добра, які є найабстрактнішими й найдосконалішими втіленнями Красивого, Розумного і Доброго). Цінність явища є взаємозумовленою сукупністю цих значень. Ціннісна орієнтація як явище індивідуальної свідомості є проекцією на площину емпіричної психіки людини певної цінності, результатом об’єктивації особистості в процесах її світосприйняття (естетичний компонент), світоосмислення (аналітичний компонент) і світоперетворення (етико-діяльнісний компонент). Зазначені процеси спираються відповідно на емоційно-чуттєву, раціоналістичну та волютивну сфери психіки. Разом вони становлять цілісне світовідношення особистості. Трансформація цінності в ціннісну орієнтацію відбувається в єдності і взаємозумовленості естетичного, філософського і етичного аспектів (рис. 1.2) [176].

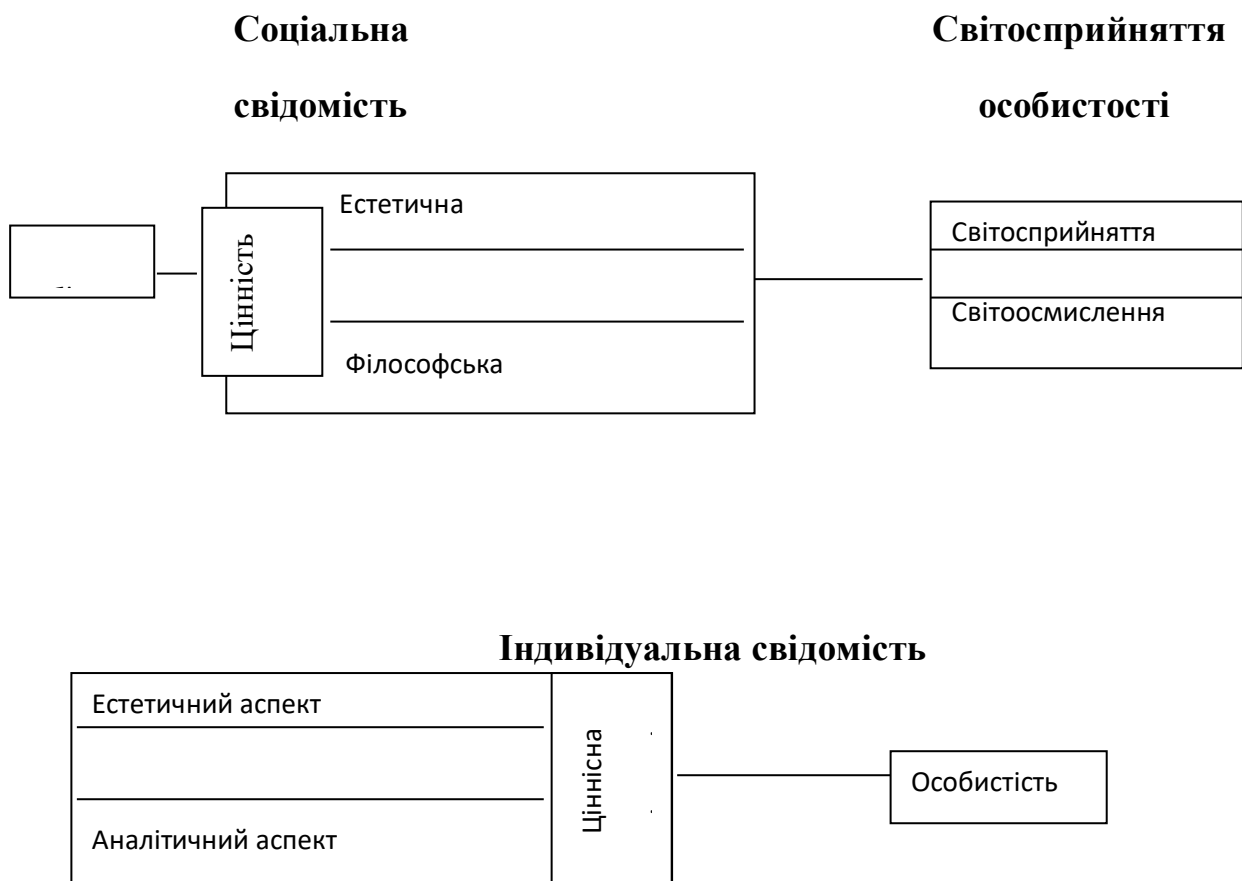

Рис. 1.2. Трансформація цінності в ціннісну орієнтацію
(за матеріалами узагальненням літературних джерел)

2. Цінність – об’єктивна, а ціннісна орієнтація – суб’єктивна. Перехід цінностей у ціннісні орієнтації є свідченням об’єктивації особистості. Цінність має якісну характеристику (ступінь наближеності до ідеалів Краси, Істини, Добра), яка визначає її кількісну характеристику (амплітуда функціонування). Чим вище ранг цінності, тим вона незалежніша від історичних умов, соціальних змін, поглядів і смаків окремих людей.

Аксіологічний рівень розвитку особистості визначається рангом цінностей, трансформованих у ціннісні орієнтації, стійкістю останніх, багатоплановістю, гармонійністю поєднання [176].

3. Оскільки цінність – це єдність естетичного, філософського і етичного значень об’єкта, в ціннісну орієнтацію вона трансформується через співдіяльність емоційно-чуттєвої, раціоналістичної та волютивної сфер психіки людини. Функціонально в ціннісному відношенні “об’єкт-особистість” емоційно-чуттєва сфера відіграє роль “приймача” ціннісної інформації, раціоналістична – “механізму її обробки”, а волютивна – “реалізатора” [176].

4. Як зазначає у своїх дослідженнях О.Норов, функціональні значення цінності в соціумній свідомості і ціннісні орієнтації у свідомості індивідуальній ідентичні:

- диференційна функція (відокремлення одиничного і встановлення його статусу);

- інтегративна функція (визначення спільного, такого, що об'єднує окремі явища);
- систематизуюча функція (координування окремих явищ у детермінаційні системи);
- смисловизначальна функція (орієнтування у встановленні причиново-наслідкових зв'язків);
- цільовизначальна функція (співвідношення з ідеальним, абсолютним);
- консервуюча функція (збереження досвіду, його “кодування”);
- комунікаційна функція (забезпечення спільної комунікативної основи у спілкуванні людей, націй, соціокультурних формацій);
- коригуюча функція (імперативний вплив на життя людини і соціуму, їх норматизація, певна модуляція [176]).

Що стосується об'єктів спрямування ціннісних орієнтацій особистості, то тут О.Норов подає свою класифікацію. Ціннісні орієнтації поділяються на такі, що спрямовані: на конкретну людину; на конкретну групу людей; на тип людей; на людину як таку.

Перші два вектори спрямування ціннісних орієнтацій автор відносить до сфери реального, третій і четвертий – до сфери абстрактного і реального; спрямованість на людину як таку є системоутворювальною, наскрізною, такою, що визначає сутність усіх інших.

Отже, процес формування ціннісних орієнтацій відбувається від конкретного до абстрактного. „Онтологічно спочатку формується ставлення до конкретних людей, а потім на цьому ґрунті утверджується ставлення людини в принципі: конкретна людина – конкретна група людей – тип людей – людина як така. При цьому, що істотно, остання ланка присутня в усіх попередніх, є найвищою виховною метою” [176, 27].

На основі аналізу психологічної літератури нами було узагальнено існуючі визначення поняття „ціннісні орієнтації” та їх класифікацію (табл. 1.3).

Визначення та класифікація ціннісних орієнтацій (ЦО)

(за матеріалами узагальнення літературних джерел)

№	Визначення	Класифікація	Автор
1	2	3	4
1.	ЦО – суб’єктивна концепція цінностей чи різновидів атитюдів (соціальних установок).	<p>Поділяються на:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ЦО соціальної поваги; - ЦО соціальних досягнень; - ЦО соціальної активності. 	К.Клакхон
2.	ЦО особистості – це результат проекції цінності – явища соціумної свідомості на емпіричну площину свідомості індивідуальної.	<p>Поділяються на:</p> <ul style="list-style-type: none"> - пізнавальні; - естетичні; - гуманістичні. 	І.Кон

Продовж.табл. 1.3

1	2	3	4
3.	ЦО як явище індивідуальної свідомості є проекцією на площину емпіричної психіки людини певної цінності, результатом об’єктивації особистості в процесах її світосприйняття, світоосмислення і світоперетворення.	<p>ЦО поділяються на такі, що спрямованні:</p> <ul style="list-style-type: none"> - на конкретну людину; - на конкретну групу людей; - на тип людей; - на людину як таку. 	О.Норов
4.	ЦО – це результат свідомої інтелектуальної роботи людини по все більш глибокому і широкому	<p>Поділяються на:</p> <ul style="list-style-type: none"> - оперативні; 	І.Бех

	відображенні дійсності, а не внутрішньоспонтанне розгортання визначених динамічних тенденцій.	- базові.	
5.	ЦО – основний канал засвоєння духовної культури суспільства, перетворення культурних цінностей у стимули і мотиви практичної поведінки людей.	Поділяються на: - абстрактні; - духовні; - соціальні; - матеріальні.	В.Алексєєва
6.	ЦО – є основним регулятором поведінки особистості і їхня дія поширюється як на свідомі, так і на підсвідомі структури.	Поділяються на: - ЦО свідомості; - ЦО підсвідомості.	О.Здрово- мислов
7.	ЦО – важливий механізм регуляції діяльності. Детермінують професійну поведінку, забезпечуючи зміст і спрямованість діяльності та додаючи зміст професійним діям.	ЦО професійної спрямованості	Л.Дика, Є.Клімов, О.Краснорядце ва, В.Сержантов, А.Серий, В.Шадріков
8.	ЦО – спрямовують і коректують процес цілепокладання людини, оскільки орієнтують людину серед об'єктів природного і соціального світу.	- ЦО соціальні; - ЦО духовні;	А.Донцов, Н.Наумова

Продовж.табл. 1.3

1	2	3	4
---	---	---	---

9.	ЦО – особистісні орієнтації стосовно цінностей загальнолюдських, національних, класових, професійних і т.ін.	ЦО поділяються на: - когнітивні; - емотивні.	В.Ядов
10.	ЦО – слугують інструментом дослідження цінностей, специфічного розуміння їх мотиваційної і системостворюючої сили.	- ЦО норми; - ЦО об'єктів.	В.Оссовський

Аналіз теоретичних засад проблеми ціннісних орієнтацій, їх природи та змісту став підґрунтям для обґрунтування психологічної структури ціннісної орієнтації, яку подає у своїх дослідженнях П.Р.Ігнатенко. Схематично її можна відобразити наступним чином (рис .1.3) [110] :

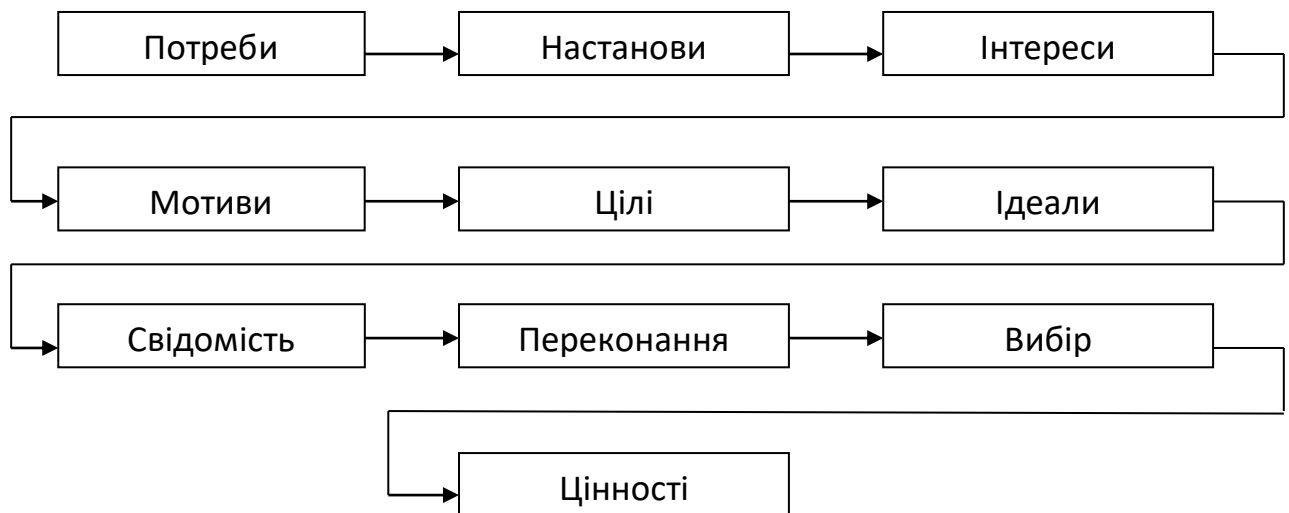

Рис.1.3 Психологічна структура ціннісних орієнтацій

(за матеріалами узагальнення літературних джерел) [110]

Взаємодія цих психологічних структур та соціальних умов, у яких відбувається діяльність людини, і складає, на думку вченого, соціально-

психологічний механізм ціннісних орієнтацій особистості [110]. Варто зазначити, що системі цінностей та ціннісних орієнтацій властивий динамічний, рухливий, мінливий характер розвитку, який ґрунтується на взаємодії двох суперечливих тенденцій: тенденції до збереження та тенденції до зміни системи.

Тенденція до збереження проявляється у соціальному наслідуванні соціокультурної системи цінностей; тенденція до змінення задається змінами історичних та соціальних умов, мінливістю соціального середовища. Тому в системі та ієрархії цінностей можна виділити як базові цінності, які тяжіють до вічного, нетлінного, незмінного в існуванні людської цивілізації, нації, соціуму, так і цінності-інновації, поява яких пов'язана із зміною соціокультурної парадигми, якісно новою економіко-політичною ситуацією, але цілісність системи цінностей забезпечує духовність як об'єднуючий початок системи цінностей загалом та кожного її структурного компоненту [163].

Система ціннісних орієнтацій є важливим регулятором активності людини, оскільки вона дозволяє співвідносити індивідуальні потреби і мотиви з усвідомленими та прийнятими особистістю цінностями й нормами соціуму. З погляду В.Г.Алексєєвої, ціннісні орієнтації є формою включення суспільних цінностей у механізм діяльності і поведінки особистості [6].

Як справедливо зауважує К.Роджерс, потреби можуть задовольнятися лише тими шляхами, що сумісні із системою цінностей особистості і концепцією „Я” [202, 56]. Аналогічну думку висловлює і О.Г.Здравомислов, який стверджує, що завдяки контрольним функціям ціннісних орієнтацій „дія потреб будь-якого роду може обмежуватися, затримуватися, перетворюватися” [106, 202]. Механізм дії системи ціннісних орієнтацій, переконаний О.Г.Здравомислов, зв'язаний із вирішенням конфліктів і протиріч у мотиваційній сфері особистості. У зв'язку з цим Ф.Е.Василюк підкреслює, що система цінностей виступає як „психологічний орган” виміру і зіставлення

міри значимості мотивів, співвіднесення індивідуальних прагнень та „надіндивідуальної сутності” особистості [54, 122].

Регулятивна функція ціннісних орієнтації особистості охоплює всі рівні системи збудників активності людини. Ми погоджуємося з думкою О.Г.Здравомислова, який стверджує: „...специфіка дії ціннісних орієнтації полягає в тому, що вони функціонують не тільки як способи раціоналізації поведінки, їхня дія поширюється не тільки на вищі структури свідомості, але й на ті, котрі позначаються зазвичай як підсвідомі структури. Вони визначають спрямованість волі, уваги, інтелекту” [106, 202].

У дослідженнях Є.О.Клімова [120], В.Сержантова [163], В.В.Шадрікова [163] та інших ціннісні орієнтації виступають як важливий механізм регуляції діяльності. Найбільш яскраво ця роль системи ціннісних орієнтацій виявляється стосовно професійної діяльності. На думку Є.О.Клімова, для кожної визначеної професійної групи характерний свій зміст діяльності, своя система цінностей [120]. При цьому, як підкреслює Л.Г.Дика, сьогодні професійно важливі якості „стають похідними від моральних якостей людини..., від ієрархії ціннісних орієнтацій” [94, 766].

Роль ціннісних орієнтацій у цьому контексті полягає в тому, що вони, за словами О.М.Краснорядцевої, „детермінують професійну поведінку, забезпечуючи зміст і спрямованість діяльності і додаючи зміст професійним діям” [132, 28]. Особливе значення система ціннісних орієнтацій займає в діяльності професій типу „людина – людина”, набуваючи в цьому випадку характеру центрального елемента в структурі їхнього професійного образу світу. Такі види професійної діяльності є областями існування й розвитку загальнолюдських цінностей. Саме тут реалізуються цінності альтруїзму і творчості, що додають сенсу даній діяльності. Низкою авторів у цьому контексті розглядається роль ціннісних орієнтацій у професійній діяльності психолога – А.В.Серим та ін. [217], педагога – О.М.Краснорядцевим [132], соціального працівника – Т.О.Шевеленковим, Н.І.Шмельовим та ін. [246].

Необхідно зазначити, що подвійність системи ціннісних орієнтацій особистості як вищого регулятивного утворення полягає в тому, що означена система не тільки визначає форми й умови реалізації спонукань людини, але і сама стає джерелом її цілей. Як зазначає А.В.Донцов, ціннісні орієнтації спрямовують і коректують процес цілепокладання людини [86].

До схожої думки схиляється й Н.Ф.Наумова, яка також виділяє роль ціннісних орієнтацій як одного з механізмів цілепокладання, оскільки вони орієнтують людину серед об'єктів природного і соціального світу, створюючи упорядковану, осмислену й таку, що має для людини значення, картину світу. За її словами, ціннісні орієнтації дають підставу для вибору з наявних альтернатив цілей і засобів, для порядку переваг відбору й оцінки цих альтернатив, визначаючи „межі дії”, тобто не тільки регулюють, але і спрямовують ці дії [171]. Тому, тим самим, система ціннісних орієнтацій визначає життєву перспективу, „вектор” розвитку особистості, будучи найважливішим внутрішнім його джерелом і механізмом.

Одночасно з цим система ціннісних орієнтацій особистості, будучи відображенням цінностей соціального середовища, сама може впливати на групові норми і цінності. Індивідуальні ціннісні орієнтації окремих членів групи взаємодіють, а через міжособистісні взаємини впливають на колективні.

Таким чином, система ціннісних орієнтацій особистості є багатофункціональною. Ця система виконує одночасно функції регуляції поведінки і визначення її мети, яка зв'язує в єдине ціле особистість і соціальне середовище. Ф.Е.Василюк вважає, що „цінність внутрішньо висвітлює все життя людини, наповнюючи її простотою і справжньою волею” [54,25]. Як він підкреслює в цьому зв'язку, цінності здобувають якості реально діючих мотивів і джерел свідомості буття, що ведуть до росту й удосконалення особистості в процесі власного послідовного розвитку. Ціннісні орієнтації,

будучи, таким чином, механізмом особистісного росту і саморозвитку, самі носять характер, що розвивається, та виступають динамічною системою.

Схематично місце ціннісних орієнтацій у структурі особистості подано на рис. 1.4. На схемі виділено місце ціннісних орієнтацій, як окремого шаблону особистості людини. Як зазначає Л.В.Романюк, синонімічне тлумачення цінностей та ціннісних орієнтацій і розуміння останніх як особистісних не виключає думки деяких дослідників, що поряд з позитивними можуть існувати негативні цінності, своєрідні цінності-вади. Але якщо в цінності головне – спрямованість на соціальний прогрес і розвиток людини відповідно до її призначення (покликання), то вона не може бути негативною за своїм призначенням, а відповідно й ціннісні орієнтації є виключно позитивними утвореннями [203].

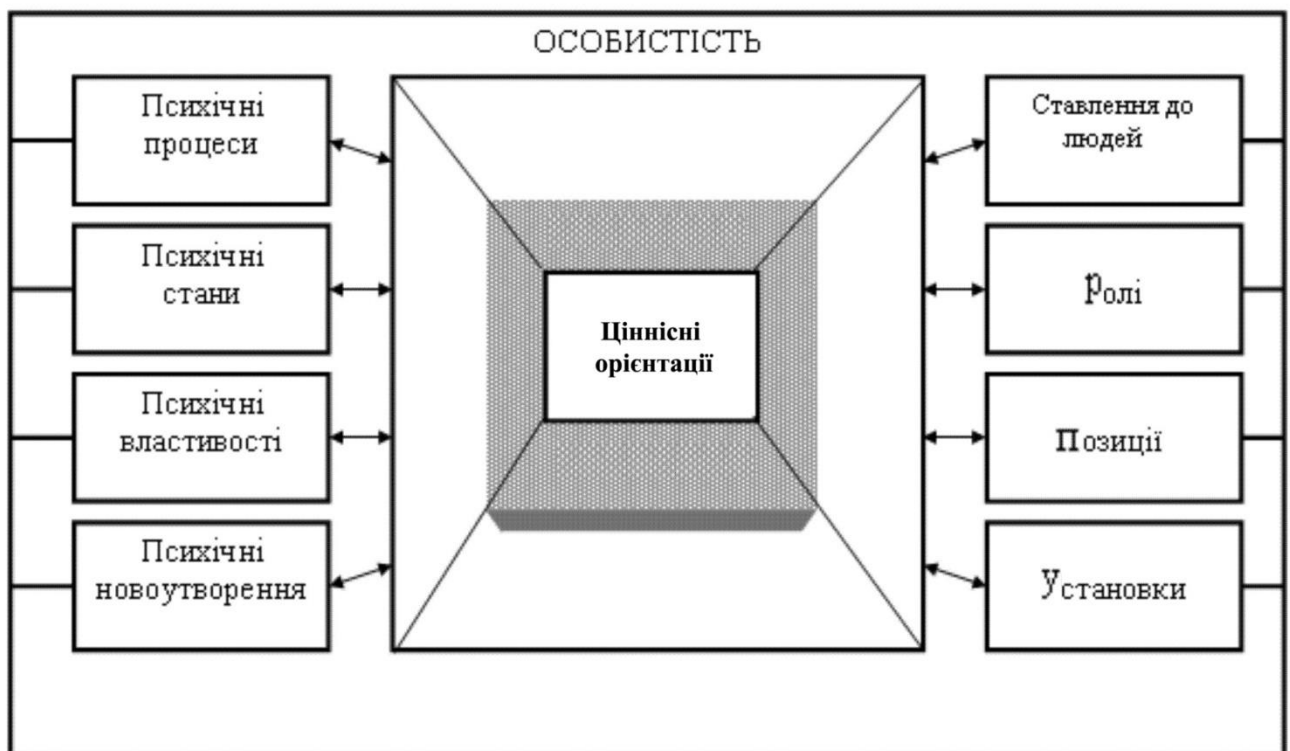

Рис. 1.4 Взаємозв'язок ціннісних орієнтацій у структурі особистості

(за матеріалами узагальнення літературних джерел)

Інша справа – особистісні орієнтації. Вони можуть бути і позитивними, і негативними. Особистісні орієнтації включають у себе спрямованість як на цінності, так і на вади, які виправдовуються об'єктивною реальністю або громадською думкою. Проблема співвідношення ціннісних і особистісних орієнтацій – це своєрідна межа психологічного та етичного, межа власне особистісного і призначення людини в світі. Якщо до особистісних орієнтацій людини відносяться як до цілісної системи з етичної точки зору, то ця система включає орієнтації як на чесноти, так і на вади [203].

Таким чином, можна зазначити, що цінності людини є основною максимою в структурі її особистості, індивідуально інтегрованою частиною духовних загальнолюдських принципів, а ціннісні орієнтації – психологічним утворенням, котре визначає особистісну її частину. Тобто цінності можна визначити як духовні загальнолюдські принципи, які є складовою особистості людини, а ціннісні орієнтації як певні переконання особистості щодо важливості, правильності, необхідності прагнення до них.

1.3. Конфліктні форми поведінки як феномен та психологічні чинники їх виникнення у юнаків

Сьогодні зайве доводити, що наука, яка пов'язана з вивченням конфліктів, має право на існування. В Україні, як і в інших державах посттоталітарного простору, суспільство виявилось невідповідним до такої важливої проблематики, як “конфлікт – феномен суспільного розвитку”. Орієнтація на “безконфліктний” розвиток суспільства робила проблематику конфліктів неперспективною. Це призвело не тільки до її фактичного вилучення зі сфери наукового дослідження, а й відсутністю соціально-психологічних праць.

Аналіз сучасних досліджень дозволяє розглядати конфлікт як рушійну силу розвитку особистості, як результат взаємодії суб'єктивних і об'єктивних детермінант (О.Ф.Бондаренко, Ф.М.Бородкін, Ф.Є.Василюк, Н.В.Грішина, Р.Дарендорф, М.Дойч, О.О.Єршов, А.Т.Ішмуратов, Л.М.Карамушка, Л.Козер, І.Н.Корьяк, К.Левін, Г.В.Ложкін, Е.Мейо, Т.Парсонс, Л.О.Петровська, М.І.Пірен, К.К.Платонов, Н.І.Пов'якель, К.Хорні, З.Фройд) та засвідчує необхідність більш детального розгляду власне проблеми конфлікту, конфліктних форм поведінки, їх психологічної сутності та умов детермінації [44; 46; 54; 75; 81; 113; 148; 184; 186; 189; 192; 231; 233; 234; 235].

Перш за все розглянемо такі поняття, як “конфлікт” та “конфліктні форми поведінки”. Аналіз спеціальної літератури дає підстави стверджувати, що на сьогоднішній день існує декілька підходів до визначення поняття “конфлікт”, які відображені в таблиці 1.4.

Таблиця 1.4

Підходи до визначення конфліктів

та конфліктних форм поведінки (КФП)

(за матеріалами узагальнення літературних джерел)

Термін	Визначення	Автор
--------	------------	-------

К О Н Ф Л І К Т	(від лат. <i>conflictus</i> – зіткнення) – зіткнення різноспрямованих сил (інтересів, цінностей, поглядів, позицій, думок) суб’єктів взаємодії.	Г.В.Ложкін, Н.І.Пов’якель
	суперечність, яка важко вирішується і пов’язана з гострими емоційними переживаннями.	К.К.Платонов
	конфліктна ситуація плюс інцидент.	В.А.Шейнов
	це суперечність, яка виникає між людьми у зв’язку з вирішенням тих або інших питань соціального й особистого життя.	В.М.Нагаєв
	прагнення однієї сторони утвердити свою позицію, а інша сторона протестує проти неправильної оцінки її діяльності.	А.Я.Анцупов
К Ф П	це такий стиль поведінки людини (фізична, вербальна, непряма агресія, роздратування, маніпулювання), що детермінує виникнення конфліктів та який супроводжується активним застосуванням конфліктогенів у поведінці.	Н.І.Пов’якель,
	агресивні дії, спрямовані на те, щоб завдати збитку іншій стороні.	В.М.Нагаєв
	протиборство двох або більше сторін, яке виражене в таких поведінкових реакціях, які оточуючі оцінюють як відкритий конфлікт.	Ю.П.Платонов

Виходячи з того, що в науці існує безліч класифікацій конфліктів, ми спробували створити узагальнюючу типологію конфліктів, які супроводжують конфліктні форми поведінки (рис. 1.5).

Рис. 1.5 Узагальнююча типологія конфліктів, що супроводжує конфліктні форми поведінки (за матеріалами узагальнення літературних джерел)

Розмаїтість конфліктів багато в чому визначається закладеними в них причинно-мотиваційними зв'язками. З огляду на це, вивчення конфліктів у студентському середовищі дає можливість констатувати, що вони (конфлікти) виникають здебільшого як реакція на: перешкоду до досягнення первинних, тобто основних, цілей навчальної діяльності; перешкоду до досягнення вторинних, що мають особистий характер, цілей спільної навчальної діяльності; поведінку, що не відповідає прийнятним нормам відносин і поведінці людей у спільній навчальній діяльності, не відповідає їхнім очікуванням; особисті конфлікти, що виникають в силу особливостей членів студентського колективу. В основі класифікації може лежати будь-яка ознака конфлікту.

Кожен конфлікт має конструктивні і деструктивні функції. В залежності від співвідношення позитивних і негативних елементів у конфлікті

їх поділяють на конструктивні, що мають позитивні та негативні наслідки одночасно, і деструктивні [19].

Аналіз психологічної літератури дає підстави для виявлення різних підходів науковців до обґрунтування чинників впливу на виникнення і розвиток конфліктних форм поведінки, а саме: соціально-психологічних (об'єктивних) та індивідуально-психологічних (суб'єктивних) детермінант (Н.В.Грішина) [76]; внутрішніх і зовнішніх суперечностей (Л.І.Божович) [43]; впливу психологічних властивостей особистості, що акумулюються природними задатками індивіда, його соціальним досвідом й обумовлюються взаємодією суб'єктивних і об'єктивних чинників (Л.О.Петровська, Н.І.Пов'якель) [149; 184].

Суперечності, детермінуючи внутрішньоособистісні конфлікти, виступають однією з передумов виникнення конфліктних форм поведінки (В.П.Бурлачук, Е.О.Донченко, Г.М.Дубчак, К.Левін, Н.І.Непомняща, Н.І.Пов'якель, Т.М.Титаренко, К.Хорні, З.Фрейд та ін.) [88; 91; 139; 173; 149; 231; 235].

Обґрунтування об'єктивно-суб'єктивного характеру причин конфліктних форм поведінки є досить продуктивним у процесі визначення способів їхнього попередження, вироблення оптимальної стратегії поведінки людей у типових конфліктах. До числа об'єктивних причин можна віднести в основному ті обставини соціальної взаємодії людей, що призвели до зіткнення їхніх інтересів, думок, установок тощо. Об'єктивні причини призводять до створення передконфліктної обставини – об'єктивного компонента передконфліктної ситуації.

Суб'єктивні причини, як зазначає Н.І.Пов'якель, в основному пов'язані з тими індивідуально-психологічними особливостями особистостей, які призводять до того, що вони вибирають саме конфліктний, а не будь-який інший спосіб вирішення об'єктивного протиріччя, що склалося. Людина не йде на компромісне вирішення проблеми, не поступається, не уникає конфлікту, не намагається разом з опонентом взаємовигідно розв'язати виникле

протиріччя, а вибирає стратегію протидії. Практично в будь-якій передконфліктній ситуації є можливість вибору конфліктного або одного з неконфліктних способів її вирішення. Причини, у силу дії яких людина вибирає конфліктну поведінку, у контексті сказаного вище носять головним чином суб'єктивний характер.

Короткий розгляд характеру зв'язків між об'єктивними і суб'єктивними причинами конфліктних форм поведінки дає можливість зазначити наступне.

Як стверджує Н.І.Пов'якель, практично у будь-якій конфліктній поведінці існує комплекс суб'єктивно-об'єктивних причин [149].

Проведений аналіз психологічної літератури щодо причин виникнення конфліктних форм поведінки свідчить, що в конфлікти з оточуючими вступають, перш за все, люди з негнучким, ригідним характером, ті, хто не адекватно сприймає інші альтернативні форми поведінки, що є протилежними до їхніх принципів і ціннісних критеріїв. Як правило, такі люди інертні, повільно звикають до нової обстановки, мало спілкуються, вкрай егоцентричні і не визнають компромісів. Водночас, протилежною властивістю є емпатія. Встановлено, що емпатійні люди, які вміють враховувати думку інших, привітливі, оптимістичні, сердечні, емоційні, менше вступають у конфлікти. Ще однією причиною конфліктних форм поведінки може бути стійке прагнення до визнання та поваги оточуючих, прагнення посідати більш престижне і впливовіше місце в групі. Така людина вважає себе головною у всьому, зазвичай не рахується з іншими.

Сприятливим підґрунтям для виникнення конфліктної поведінки є неузгодженість між загальним уявленням людини про те, якою вона повинна бути (ідеальний образ), та її реальною самооцінкою. Низький рівень особистісної адаптованості та надмірна проникливість у процесі взаємодії з оточуючою дійсністю безпосередньо пов'язані з низькою самооцінкою, з метою компенсації якої і створюється надідеальний образ.

Виникненню конфліктних форм поведінки може сприяти також низький рівень розвитку свідомості та самосвідомості у сприйнятті різноманітних непередбачуваних соціальних ситуацій. У цьому випадку людина не вміє зважувати можливі варіанти поведінки. Завищена самооцінка детермінує конфлікти з близьким оточенням, яке не сприймає розбіжності з реальними можливостями особистості.

Що стосується класифікації видів конфліктних форм поведінки, то, на основі узагальнення літературних джерел, нами було виділено наступні (див. рис. 1.6):

Рис. 1.6 Види конфліктних форм поведінки

(за матеріалами узагальнення літературних джерел)

Так, досліджуючи проблеми виникнення конфліктних форм поведінки, А.Я.Анцупов [18] зазначає, що в житті люди використовують різні тактики впливу на опонента у конфліктах з метою задоволення своїх потреб (рис. 1.7).

На основі узагальнюючого аналізу видів тактик можна визначити конфліктні форми поведінки, які поділяються на жорсткі, нейтральні та м'які.

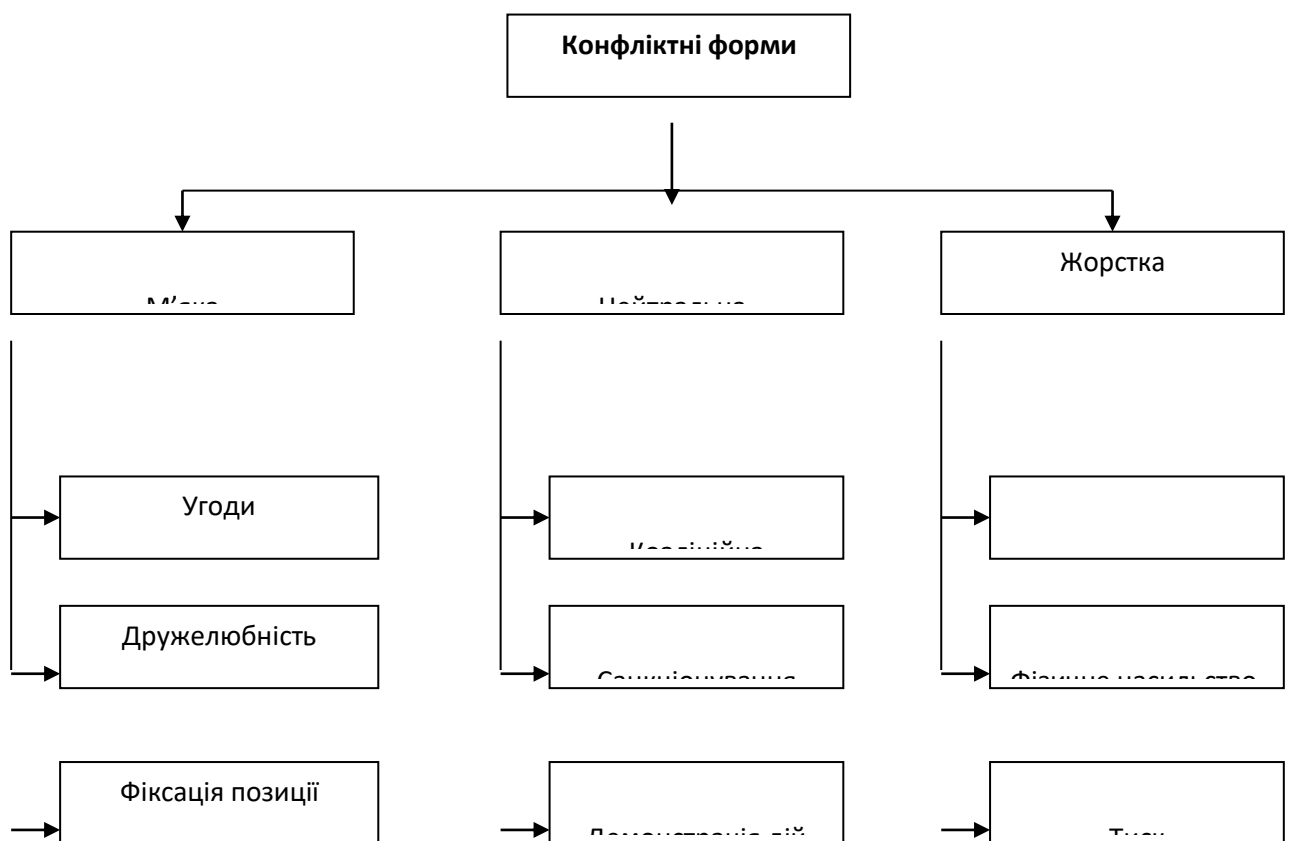

Рис. 1.7 Конфліктні форми поведінки

(за матеріалами узагальнення літературних джерел) [18]

Прояв конфліктної поведінки, як зазначає А.Я.Анцупов, здійснюється від м'якої до більш жорсткої.

1. Захоплення й утримання об'єкта конфлікту. Застосовується в конфліктах, де об'єкт матеріальний. Це можуть бути як міжособистісні конфлікти, так і міжгрупові та міждержавні.

2. Фізичне насильство. Застосовуються такі прийоми, як знищення матеріальних цінностей, фізичний вплив, нанесення тілесних ушкоджень (аж до вбивства), блокування чужої діяльності, заподіяння болю і т. ін.

3. Психологічне насильство. Дана поведінка викликає в опонента образу, зачіпає самолюбство, гідність і честь. Її прояви: образа, брутальність, образливі жести, негативна особистісна оцінка, дискримінаційні міри, наклеп, дезінформація, обман, приниження, твердий контроль за поведінкою і діяльністю, диктат у міжособистісних стосунках.

4. Тиск. Спектр прийомів включає пред'явлення вимог, вказівок, наказів, погрози, аж до ультиматуму, пред'явлення компромату, шантаж.

5. Демонстративні дії. Застосовується з метою залучення уваги навколишніх до своєї персони. Це можуть бути публічні висловлення і скарги на стан здоров'я, невихід на роботу, свідомо невдала спроба самогубства, що не скасовують зобов'язання (безстрокові голодування, перекриття залізничних колій, автомагістралей, використання транспорантів, плакатів, гасел тощо).

6. Санкціонування. Вплив на опонента за допомогою стягнення, збільшення робочого навантаження, накладення заборони, встановлення блоkad, невиконання розпоряджень з якої-небудь причини, відкрите відмовлення від виконання.

7. Коаліція. Мета – посилення свого рангу в конфлікті. Виражається в утворенні союзів, збільшенні групи підтримки за рахунок керівників, громадськості, друзів, родичів, звертань у ЗМІ, різні органи влади.

8. Фіксація своєї позиції. Заснована на використанні фактів, логіки для підтвердження своєї позиції. Це переконання, прохання, критика, висування пропозицій тощо.

9. Дружелюбність. Включає коректне звертання, підкреслення загального, демонстрацію готовності вирішувати проблему, представлення

необхідної інформації, пропозиція допомоги, надання послуги, вибачення, заохочення.

10. Угода. Передбачає взаємний обмін благами, обіцянками, вибаченнями [18].

Крім того, виділяються раціональні (фіксація своєї позиції, дружелюбність, санкціонування) та ірраціональні (тиск, психологічне насильство) форми конфліктної поведінки. У кожної людини вони можуть проявлятися різною мірою: від слабо до сильно виражених.

Теоретичний аналіз психологічної літератури з психології конфлікту дає можливість виділити форми конфліктної поведінки, які зумовлюються суб'єктивними та об'єктивними чинниками, а саме:

1. Конфліктна поведінка, обумовлена суб'єктивними чинниками, які спроектовані на оточення:

- Непряма агресія у провокуванні і ескалації (розвитку) конфліктів, що включає в себе агресію, яка спрямована на іншу особу (плітки, жарти, а також крик, тупотіння ногами і т. д.).

- Негативізм, спрямований зазвичай проти авторитета керівництва.
- Образа – заздрість і ненависть до оточуючих, що обумовлено почуттям гніву на весь світ за дійсні та вигадані страждання.

- Почуття провини, яке завжди породжує внутрішньоособистісний конфлікт і проявляється у можливих звинуваченнях себе в тому, що ти погана людина, поводишся погано, передбачає наявність сумління.

2. Конфліктна поведінка, яка обумовлюється деструктивними об'єктивними стимулами:

- Порушення трудової дисципліни.
- Грубощі, зухвала поведінка.
- Незгода і критика будь-яких пропозицій.
- Ігнорування вимог, ухиляння від виконання завдань.

- Фізична агресія – використання фізичної сили одним із учасників конфлікту.
- Готовність при найменшому збудженні до прояву запальності, різкості, грубощів.
- Підозрілість – недовіра і обережність у відношенні до людей.
- Вербальна агресія – вираження негативних почуттів як через форму (сварка, крик), так і через зміст словесних відповідей (погроза, проклинання, лайка).

Таким чином, можемо зробити висновки про те, що дослідники визначають, у залежності від їх наукових інтересів, коло підходів щодо виділення різних форм конфліктної поведінки: за особистісними суб'єктивними чинниками, які спроектовуються на оточення; за особливостями конфліктогенів, що застосовуються (активні, пасивні); за деструктивними об'єктивними стимулами; за виконанням соціальних ролей; за стилем поведінки; за формою задоволення своїх потреб та вирішення ситуації. Беззаперечним є той факт, що прояви такої поведінки і внутрішні особливості особистості та її соціальне оточення тісно взаємопов'язані. Встановлення причин конфліктної поведінки та рівнів її проявів дозволяють здійснювати ефективну психологічну роботу з метою покращення внутрішнього стану особистості.

1.4. Психологічний аналіз досліджень з проблеми розвитку ціннісної сфери і подолання конфліктних форм поведінки в юнацькому віці

Досить важливим є з'ясування закономірностей та механізмів процесу розвитку ціннісної сфери особистості юнацького віку у подоланні конфліктних форм поведінки.

Розробляючи проблему структури ціннісних орієнтацій особистості, як підкреслює І.Д.Бех, необхідно виходити з принципу єдності їх динамічного і змістовного боків. Акцент на змістовному боці особистісних цінностей свідчить про відстоювання у психологічній науці позиції, яка передбачає науково обгрунтовану віру в людський розум, людську свідомість, переконаність у тому, що структура людських цінностей формується не на основі вроджених і підсвідомих, сліпих внутрішніх тенденцій, а свідомого, осмисленого відображення людської дійсності. У зв'язку з цим важливо підкреслити, що перспективним є підхід, згідно з яким в основу структури цінностей покладаються не генетично ранні спонуки фізіологічного характеру, а генетично пізні утворення, які, будучи “вторинними” в генетичному плані, є “первинними” у структурному. Тому одним із факторів формування ціннісних орієнтацій особистості вважається свідомо інтелектуальна робота людини по все більш глибокому і широкому відображенню дійсності, а не внутрішньо-спонтанне розгортання визначених динамічних тенденцій [35, 34]. Це твердження вченого, як на наш погляд, є досить значущим для студентського віку.

У зв'язку з цим особливого значення набуває думка Д.О.Леонтьєва, який вважає, що процес засвоєння соціальних цінностей та їх трансформацію в ціннісні орієнтації “... можна розглядати принаймні в двох аспектах. По-перше, як рух від цінностей соціальних груп (соціальне, зовнішнє) до особистих (соціальне, внутрішнє). Цей процес традиційно позначається поняттям інтеріоризації. По-друге, як рух від структури індивідуальної мотивації, заснованої виключно на потребах (внутрішнє, біологічне) до структури, в якій головну роль відіграють цінності (внутрішнє, соціальне). Цей процес відомий під не менш традиційною назвою соціалізації” [144,45].

У психології інтеріоризація розглядається як складний процес розуміння та засвоєння цінностей, що полягає у кількох етапах: інформації про існування цінностей і умови їх реалізації; трансформації, тобто «перекладання» інформації на власну індивідуальну мову; активної діяльності (пізнана діяльність приймається або не приймається); включення її у особистісно визнану систему цінностей; динамізму – зміни, які відбуваються в особистості, у зв'язку з прийняттям або неприйняттям цінності [144].

Тому можна зробити висновок, що в процесі соціалізації відбувається засвоєння соціального досвіду та його “перерозподіл” до рівня особистісних установок і орієнтацій, тобто особистість набуває певної свободи у виборі тих чи інших цінностей відповідно до власних задатків і нахилів, а також завдяки регулятивному впливу середовища. Враховуючи охарактеризоване вище, визначальними в цьому процесі стають активність особи та варіативність її поведінки, що пов'язано з поширенням, ускладненням соціальних зв'язків і відносин та з певною спрямованістю соціальної діяльності. Отже, особистість, соціалізуючись, поступово проходить шлях від засвоєння традицій своєї сім'ї, малих груп, в оточенні яких перебуває, до засвоєння системи традицій народу, що виступає фактором формування її ціннісних орієнтацій.

Щоб охарактеризувати зміни, які відбуваються в ціннісній сфері особистості, нами враховано думку Д.О.Леонтьєва про те, що “...необхідне звернення до всіх трьох класів мотиваційних факторів, а саме: до потреб як джерела спонукання, до мотивів як до предметів, які визначають спрямованість поведінки, і до установок як психологічних механізмів, що “зсередини” управляють перебігом діяльності згідно із заданою мотивом спрямованістю” [144, 45].

На превеликий жаль, сучасний етап розвитку українського суспільства пов'язаний з радикальними змінами в соціальному, економічному й культурному житті, який супроводжується наростанням аномії – руйнування ціннісно-нормативної системи як загальної основи соціальної інтеграції [182].

В умовах аномії порушується звичний механізм адаптації – пристосування поведінки до соціальних норм. Особливою мірою трансформаційні процеси в ціннісній системі суспільства відображаються на представниках молодого покоління, які, стикаючись з відсутністю чітких соціально-ціннісних орієнтирів, переживають стан невизначеності й деморалізованості.

Як свідчать дані соціологічних опитувань, в умовах аномії (морально-психологічний стан індивідуальної і суспільної свідомості, який характеризується руйнуванням системи цінностей) зростають песимістичні настрої, негативні оцінки, песимізм у прогнозуванні свого становища в майбутньому. За даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України й фірмою “Социс”, у квітні 1995 року аномія спричинила досить високий рівень деморалізованості практично всіх верств населення України, у тому числі молоді. Той чи інший рівень аномічної деморалізованості був характерний для 82% представників молодого покоління. До 2005 року цей рівень практично не знизився: лише для 12,9% молодих людей властивий низький рівень аномії, для 28,8% – середній і 58,3% – високий. Загалом, на тому чи іншому рівні деморалізованості перебувають більше 87% молодих респондентів. Так, близько 82% молоді вважають, що “проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні в що не вірить”; 73% – “зараз все так нестабільно, і здається, що може трапитися все, що завгодно”; 72% – “зараз все так швидко змінюється, що не зрозуміло, яких законів дотримуватися”; 71% – “при нинішньому безладі й неясності важко зрозуміти, у що вірити” і т. д. [182].

На основі аналізу психологічної літератури нами були виділені наступні напрями становлення ціннісних орієнтацій особистості (див. табл. 1.5).

Таблиця 1.5

Основні механізми становлення ціннісних орієнтацій особистості

(за матеріалами узагальнення літературних джерел)

№	Механізми	Зміст	Прізвище
1.	Соціальні	інтеріоризація та екстеріоризація культурного досвіду суспільства як системи соціальних цінностей, яка опредмечена у різних формах матеріального втілення.	О.Леонт'єв
2.	Психологічні	ставлення як єдність пізнавально-оцінних утворень у процесі розвитку свідомості і самосвідомості людини; взаємодія соціально-психологічних компонентів особистості (установка, інтереси, мотиви, цілі, переконання) із суспільними умовами) в процесі утворення ціннісних орієнтацій.	І.Бех, І.Булах, П.Ігнатенко
3.	Педагогічні	учіння, виховання та діяльність особистості у нерозривному зв'язку.	О.Норов

На основі власних досліджень Н.В.Паніна робить висновок, що “молодь тією ж мірою, що й старші покоління, перебуває у стані аномічної деморалізованості, авторитаризму й соціального цинізму. У результаті аномічної деморалізованості в молоді не формується стійка система цінностей, що відповідає перспективі демократичного розвитку суспільства” [182, 26].

Люди в конфліктних ситуаціях зазвичай поведуться досить неадекватно. Практика психокорекційної і психотерапевтичної роботи показує, що можлива зміна конфліктної поведінки людини.

У психології проведено багато досліджень, в яких вивчені можливості індивідуальної і групової психокорекції конфліктної поведінки. Такі науковці, як Е.Еріксон, А.П.Єгидес, Р.В.Макушенко, Р.Нудсон, Д.Прюїтт на основі результатів індивідуальної психокорекції спілкування в конфліктних сім'ях пропонують

рекомендації для зниження конфліктної поведінки в повсякденному житті [247; 97].

Для психокорекції конфліктної поведінки виділяють наступні методи: соціально-психологічний тренінг; індивідуально-психологічне консультування; аутогенне тренування; посередницьку діяльність психолога; самоаналіз конфліктної поведінки. На наш погляд, ці методи є доцільними для корекції конфліктних форм поведінки. Тому є потреба розглянути їх детальніше.

Соціально-психологічний тренінг (СПТ). Дослідження, проведені останнім часом вітчизняними соціальними психологами (Е.Р.Барановим, А.І.Гончаровим, В.В.Девятко, Ю.Н.Ємельяновим, І.А.Ламановим, А.Л.Лісовиком, Л.А.Петровською, В.В.Федотовим), показують, що соціально-психологічний тренінг може бути використаний для корекції поведінки особистості в конфлікті. Застосування цього методу вимагає дотримання ряду принципів [98; 185]:

- „довірливого спілкування” – створення обстановки довіри, відчуття єдності під час СПТ;
- „тут і тепер” – аналіз ситуацій спілкування, що виникають у процесі співпраці учасників;
- „персоніфікації висловлювання” – вимагає від учасників відкритого висловлювання своєї думки, зняття захисних реакцій, готовності прийняти відповідальність за свою позицію;
- „активності” – залучення всіх учасників до діяльності, дискусії, вправи, гри і т. д.;
- „акцентування мови відчуттів” – пропонується вільне вираження своїх почуттів, що виникають під час спілкування, і відкрита передача людині, яка їх викликала;
- „конфіденційності” – збереження учасниками в таємниці інформації, отриманої від інших учасників.

До базових методів соціально психологічного тренінгу відносять групову дискусію та ігрові методи.

Групова дискусія, як метод СПТ, є колективним обговоренням будь-якої проблеми з метою прийти до загальної думки щодо її подолання. В ході дискусії відбувається зіставлення думок з обговорюваної проблеми. Її цінність полягає в тому, що завдяки принципу зворотного зв'язку і майстерності керівника дискусії кожен учасник тренінгу одержує можливість побачити, наскільки великі індивідуальні відмінності людей в сприйнятті та поясненні одних і тих же конфліктних ситуацій.

Серед ігрових методів СПТ найбільшого поширення набули метод ділової гри і метод рольової гри.

У діловій грі більше уваги приділяється відпрацюванню взаємодії її учасників у ситуаціях конфлікту. І значно менше уваги – аналізу міжособистісних стосунків, причин і мотивів конфліктної поведінки в різних ситуаціях. На думку Ю.Н.Ємельянова, основний акцент тут робиться на інструментальному аспекті навчання [98].

Що стосується рольових ігор, то тут предметом вивчення є закономірності міжособистісного спілкування, що розглядаються в єдності всіх його сторін: мотиваційної, комунікативної, перцептивної, емоційної та інтерактивної.

Рольова гра – це групова дискусія, але «в особах», де кожному з учасників пропонується виконати роль відповідно до його уявлень про характер поведінки конфліктуючих, а також ситуацію, яку пропонується розіграти в ролях. Решта учасників тренінгу виступає як глядачі-експерти, яким належить обговорити, чия лінія поведінки була правильною.

За деякими даними, які наводять у своїх дослідженнях Я.А.Будников, А.Д.Овчаренко, близько 70% учасників СПТ вказали в своїх звітах, що змінили свою поведінку в конфліктах, прагнуть не вдаватися до конфронтаційних способів вирішення проблем [19].

Як зазначає А.І.Шипілов, використання соціально-психологічного тренінгу для корекції конфліктної поведінки керівників забезпечило зниження вірогідності використання стратегій уникнення і суперництва, збільшення вибору компромісу і співпраці [19].

Індивідуальне психоконсультавання, як метод психокорекції, – це специфічним чином організована взаємодія між психологом і клієнтом, що спрямована на підтримку клієнта, на роботу з його станами, переживаннями, проблемами, взаєминами.

Метою даного консультавання є створення умов для розв'язання конфліктних ситуацій, продуктивного виходу з кризи, більш інтенсивного особистісного розвитку, підвищення ритму життя. Консультавання – це передусім допомога клієнтові в кращому розумінні себе, усвідомленні своїх справжніх прагнень, саморегуляції. Це допомога в оптимізації життєдіяльності, спілкування, сфери сімейних, професійних стосунків, адаптації до нових умов існування, допомога в організації себе, свого оточення та способу життя [199].

Психолог у ході консультавання створює умови для зміни конфліктної поведінки клієнта. Ключем до цієї зміни є специфічні стосунки, які забезпечуються дотриманням певних принципів консультавання [199]:

- добровільності;
- доброзичливого, безоцінного ставлення;
- забезпечення конфіденційності зустрічі;
- відмова від порад і рецептів;
- дотримання необхідної дистанції.

Іноді така співпраця стає першою фазою подальшої й тривалої психотерапевтичної роботи. Використання цього методу забезпечує актуалізацію внутрішніх ресурсів людини, що звернулася за допомогою, стимулює її власні потенційні можливості.

Аутогенне тренування (АТ). Цей метод має на меті оволодіння людиною прийомами м'язевої релаксації, самонавіювання, розвитку концентрації уваги і сили уявлення, умінь контролювати свою поведінку. За допомогою аутогенного тренування можливе управління своїм психічним станом, зниження ситуативної тривожності та агресивності.

Вплив на особистість і на її стан, як вказує у своїх працях І.Г.Шульц, забезпечується трьома шляхами: довільним управлінням станом центральної нервової системи, тонутом скелетної мускулатури та диханням; використанням чуттєвих образів, уявлень в якості регулятора свого стану; словесним самонавіюванням або аутосугестією. Психологічний ефект аутогенного тренування полягає в розвитку здібностей до довільного управління тонутом м'язів, судин, ритмом дихання, а в подальшому і володіння власним настроєм та самопочуттям, психічним станом, а також підтримання оптимального рівня активності [248].

Як стверджує Н.І.Пов'якель, аутогенне тренування складається з двох рівнів. Завданням першого рівня (аутогенна релаксація) є розвиток здатності до релаксації і контролю вегетативних функцій. Завданням другого рівня (аутогенна медитація) є формування здібностей особистості до контролю вищих психічних функцій і управління трансовими станами різного характеру [199].

Цей метод сприяє розвитку можливостей і властивостей уваги та уяви, розвитку уміння контролювати мимовільну розумову активність для підвищення ефективності діяльності суб'єкта. Аутогенне тренування дозволяє виробити навички самоконтролю і саморегуляції особистості, цілеустремління, терплячість, розвиває психічну витривалість, сприяє самовдосконаленню та особистісному зростанню [199].

Дослідження, проведені Д.Л.Моїсеєвим, підтверджують психокорекційні можливості аутогенного тренування у формуванні конструктивної поведінки в конфліктах [19].

Посередницька діяльність психолога. Найбільш поширеними психотехнологіями вирішення конфліктів та конфліктної поведінки, на думку Г.І.Ложкіна, М.І.Пірен, Н.І.Пов'якель, є посередництво або медіація (використання третьої сторони в регулюванні конфліктів) [149; 189].

Третя сторона – індивід або група, які є зовнішніми по відношенню до конфлікту двох або більше учасників, намагається допомогти в досягненні згоди.

Діяльність психолога (соціального працівника), яка полягає у наданні допомоги в розв'язанні реальних конфліктів, передбачає вибір оптимальних способів взаємодії з опонентом. Процедура і технологія посередництва в розв'язанні конфлікту складається з п'яти основних етапів: організації опосередкування конфлікту; мотивації і встановлення відносин партнерів, опонентів; монологічного опосередкування конфлікту; діалогічне опосередкування конфлікту; підбиття підсумків роботи [189].

Велике значення в успішності діяльності посередника, як зазначає М.І.Пірен, відіграє комплекс його морально-етичних якостей, що гарантують довіру сторін та їх впевненість в його неупередженості. Для того, щоб посередник сприймався як авторитетна людина, здатна здійснити дійову допомогу сторонам конфлікту, бажано, щоб він мав високий соціальний статус і досвід успішного посередництва.

Позитивне враження залишають посередники, яким властиві: емоційна стабільність, особистісна зрілість і соціальна відповідальність, компетентність, розвинуті комунікативні навички, щира манера спілкування, небайдужість, зацікавленість у конструктивній взаємодії сторін конфлікту [189].

Хороший посередник, як зазначає А.Я.Анцупов, прагне зрозуміти позиції, інтереси і мотиви інших людей, з повагою ставиться до них і вважає їх здатними вирішувати складні проблеми. Водночас він пам'ятає про необхідність певним вирашним чином представляти себе, демонструвати впевненість у власних силах і чуйності до оточуючих. Він не оцінює та не

критикує дії сторін, а прагне зробити переговори більш ефективними і результативними [19].

Індивідуальні бесіди з психологом, підготовка до спільної зустрічі з опонентом, спільна робота в тріаді (Я – він – психолог) допомагають людині усвідомити нераціональність своєї поведінки, сприяють конструктивному вирішенню міжособистих суперечностей. Під час такої співпраці особистість може навчитися впливати на поведінку опонента з метою попередження виникнення конфліктних форм поведінки у опонента та уникнення розгортання конфлікту.

У своїх дослідженнях такі психологи, як А.Я.Анцупов та А.І.Шипілов дійшли висновку, що людина, яка обізнана в тонкощах правильного спілкування, здатна впливати на свого опонента по взаємодії таким чином, щоб попередити та уникнути виникнення конфліктних форм поведінки. Основними правилами, на думку вчених, є повага до думки опонента, дати можливість йому висловитись; об'єктивна оцінка можливостей опонента; оцінка психічного стану співрозмовника; намагатись не обговорювати агресивних тем; під час спілкування бажано уникати крайніх, жорстких, категоричних за формою оцінок будь-яких аспектів обговорюваних проблем, тим більше позиції і особистості партнера [19].

Самоаналіз конфліктної поведінки застосовується тоді, коли ми потрапляємо в конфлікт або після його завершення. При застосуванні такого способу важливе дотримання певних принципів [19]:

- об'єктивності;
- нейтральності;
- безсторонності;
- рівності критеріїв;
- відсутності „подвійного стандарту”.

Самоаналіз, підкріплений самоспостереженням, самоконтролем і самовладанням, дозволяє удосконалювати стиль взаємодії з людьми.

Застосування цього методу корекції конфліктної поведінки, на думку А.І.Шипілова, дозволяє змінити ставлення особистості до явища конфлікту як такого. Він має на меті, в першу чергу, розвиток вольової саморегуляції особистості, її конфліктостійкості, навичок самокритики [19].

Здійснений аналіз психологічної літератури доводить, що процес формування ціннісної сфери студента в цілому детермінований загальними закономірностями становлення його особистості: через пізнання, почуття – до усвідомлення, а потім – до дії, саме такою є логіка даного процесу.

Основною умовою ефективності використання вище проаналізованих методів психолого-педагогічної корекції конфліктних форм поведінки є їх індивідуальний підбір для конкретної ситуації взаємодії та особистості людини. Комплексне використання методів забезпечує швидший та кращий результат корекції конфліктних поведінкових проявів.

Висновки до першого розділу

Проведений нами аналіз психолого-педагогічної та філософської літератури з проблематики змісту, структури та закономірностей формування ціннісних орієнтацій дає підстави для таких висновків: поняття “ціннісні орієнтації” розглядаються вченими як психологічні новоутворення особистості, що складають систему світоглядних орієнтацій особистості і проявляються у ставленні до себе, інших людей, суспільства в цілому як найвищої цінності, високий рівень поваги однієї людини до іншої, визнання її самості, високого призначення, віру в її можливості та надання права на вільний розвиток і самореалізацію, піклування про умови її існування (середовище, що оточує її).

З'ясовано, що в сучасній науці ведеться дискусія щодо природи та класифікації ціннісних орієнтацій, однак всі вчені стверджують, що процес формування ціннісних орієнтацій є фундаментом розвитку і становлення людини.

У той же час ціннісні орієнтації, виконуючи функцію відбору, мають суттєвий вплив на функції цілепокладання, прогнозування, планування, самоорганізації, контролю і корекції, комунікації. Вони є чинником, що регулює і частково детермінує мотивацію. Ціннісні орієнтації є специфічним результатом, якого можна досягнути в майбутньому, тобто вони виконують і системотвірну функцію в структурі цілісної людини, і функцію цілеспрямованості її поведінки. Якщо цінності є психологічною підставою рішень про сенс життя, то ціннісні орієнтації визначають шляхи його реалізації.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури доведено, що завершальний етап формування ціннісних орієнтацій відбувається в період юності, в період студентського віку, коли закінчується формування особистості, що детермінує подальший перехід у дорослість. Цей період насичений різноманітними кризами та протиріччями, конфліктами, що є рушійною силою розвитку особистості.

У психології існує багато класифікацій видів конфлікту в залежності від ознаки, характеристики, які покладені в її основу. Конфлікти і людина нерозривні, потрібно лише навчитися ними керувати.

Узагальнюючи чинники виникнення конфліктних форм поведінки, нами були виділені наступні: соціально-психологічні (об'єктивні); індивідуально-психологічні (суб'єктивні); внутрішні і зовнішні суперечності; психологічні властивості особистості; соціальний досвід особистості тощо.

Встановлено причини виникнення конфліктної поведінки особистості, до яких відносять рівень емпатії, неадекватність самооцінки, негативізм, надмірний конформізм, ригідність мислення, імпульсивність, користолюбство, відсутність внутрішньої духовної культури, егоцентризм та егоїзм тощо.

Аналіз літературних джерел свідчить про наявність різних підходів щодо класифікації конфліктних форм поведінки, а саме:

- 1) за особистісними суб'єктивними чинниками, які спроектовуються на оточення;
- 2) за особливостями конфліктогенів, які застосовуються (активні, пасивні);
- 3) за деструктивними об'єктивними стимулами;
- 4) за виконанням соціальних ролей;
- 5) за стилем поведінки;
- 6) за формою задоволення своїх потреб та вирішення ситуації.

В психолого-педагогічній літературі виділені та проаналізовані методи психолого-педагогічної корекції (соціально-психологічний тренінг, аутогенне тренування, індивідуальне консультування, самоаналіз конфліктної поведінки, посередницька діяльність психолога), які дозволяють здійснювати ефективну розвивально-психокорекційну роботу щодо подолання проявів такої поведінки.

Результати теоретичного аналізу, що надані у розділі 1, висвітлено у таких працях автора дисертації:

1. Пов'якель Н.І., Коберник Л.О. Ціннісні орієнтації в системі професійного становлення та професійної соціалізації майбутніх психологів. / Надія Іванівна Пов'якель, Людмила Олександрівна Коберник // Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. / За ред. С.Д.Максименка. Т. ІХ. Част. 2. – К.: «ГНОЗІС», 2007. – С. 334-339.

2. Коберник Л.О. Сучасне студентство: проблеми конфліктних форм поведінки та їх подолання. / Людмила Олександрівна Коберник // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія // Щоквартальний науково-практичний журнал. – Харків: НПУ «ХІІІ». – 2008. – № 1. – С. 108-116.

3. Коберник Л.О. Роль та місце ціннісних орієнтацій у формуванні особистості. / Людмила Олександрівна Коберник // Наука і освіта. Науково-

практичний журнал південного наукового центру АПН України. – Одеса. – 2008. – № 4-5. – С.28-33.

4. Коберник Л.О. Ціннісні орієнтації як механізм становлення толерантних взаємин. / Людмила Олександрівна Коберник // Психологічні перспективи. Вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк: «Вежа», 2008. – Випуск 11. – С.155-163.

5. Коберник Л.О. Конфліктні форми поведінки та способи їх корекції. / Людмила Олександрівна Коберник // Актуальні проблеми психології Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Ч. 21-22 / За ред. С.Д.Максименка, Л.М.Карамушки. – К.: Науковий світ, 2008. – С.173 - 177.

РОЗДІЛ 2

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК ЧИННИК ВИНИКНЕННЯ КОНФЛІКТНИХ ФОРМ ПОВЕДІНКИ ТА ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

2.1. Психодіагностика дослідження ціннісних орієнтацій як чинника виникнення та подолання конфліктної поведінки у студентів

Основною метою констатувального етапу нашого дослідження є визначення психологічних особливостей ціннісних орієнтацій та конфліктних форм поведінки, встановлення взаємозв'язку між ціннісними орієнтаціями та конфліктними формами поведінки особистості в юнацькому віці.

У дослідженні брало участь 200 студентів 1-3-5-х курсів обох статей у віці від 18 до 22 років Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

Створено три експериментальні групи: перший курс ($n = 66$) – експериментальна група 1; третій курс ($n = 67$) – експериментальна група 2; п'ятий курс ($n = 67$) – експериментальна група 3.

Процедура констатувального етапу дослідження тривала з 2007 по 2008 рік і передбачала проведення однакових діагностичних методик в певному порядку у всіх експериментальних групах.

Дослідницька робота була поділена на два етапи (рис. 2.1).

Зокрема, перший етап передбачав вивчення ціннісних орієнтацій студентів, другий – діагностику особистісних якостей та конфліктних форм поведінки в юнацькому віці. Відповідно до поставлених цілей та напрямів дослідження були обрані методики, які умовно нами поділені на два блоки.

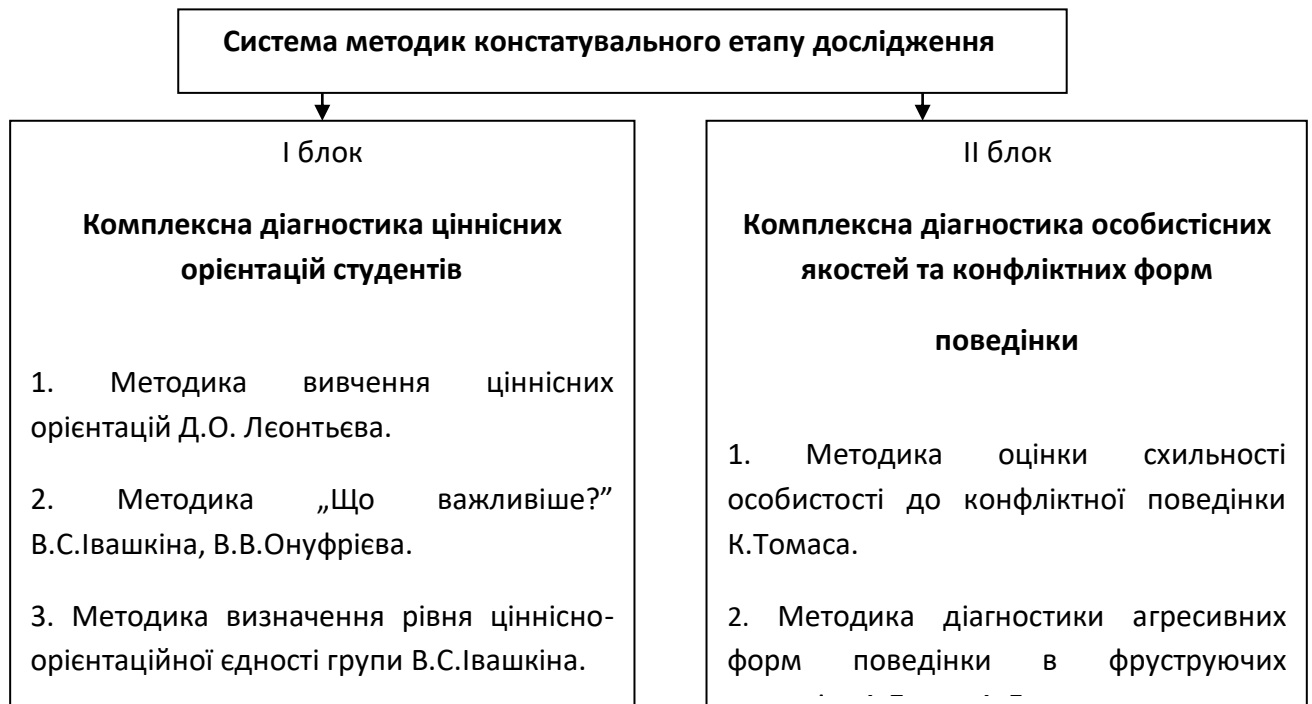

Рис. 2.1 Структура методик констатувального етапу дослідження

Перший блок – комплексна діагностика ціннісних орієнтацій особистості.

1. Методика вивчення ціннісних орієнтацій Д.О.Леонтьєва [143].

Її концепція базується на тому, що система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості і становить основу її взаємодії з довкіллям, іншими людьми, самою собою. Водночас вона утворює серцевину світогляду, центральну ланку мотивації життєвої активності, оскільки особистісне самовизначення в ранній юності має суспільно активну, ціннісно-сміслову природу.

Методика передбачає безпосереднє ранжування списку цінностей: від найбільш до найменш значущих та від найбільш до найменш реалізованих у своєму житті. Вона містить два списки, кожний з яких фіксує 16 вартостей – термінальних (цінності-цілі) та інструментальних (цінності-засоби). Останні характеризують засоби, що вибираються для досягнення цілей життя і є інструментом, за допомогою якого можна реалізувати термінальні (глобальні) цінності.

Як правило, індивідуальна ієрархія цінностей виступає послідовністю певних „блоків”. Для термінальних цінностей виділені наступні блоки:

- 1) цінності професійної спрямованості (цікава робота, розвиток, пізнання, творчість, активне діяльне життя, суспільне визнання, впевненість у собі);
- 2) цінності особистого життя (здоров'я, любов, хороші та вірні друзі, щасливе сімейне життя, життя, сповнене розваг);
- 3) індивідуальні цінності (матеріальне забезпечення, свобода, самостійність, краса).

Інструментальні цінності в свою чергу поділяються на:

- 1) цінності інтелектуально-професійної спрямованості (освіченість, раціоналізм, самоконтроль, відповідальність, ефективність у справах, дисциплінованість, широта поглядів);
- 2) етичні цінності (вихованість, чуйність, чесність);
- 3) індивідуалістичні цінності (високі домагання, сміливість, тверда воля, терпимість, нетерпимість до недоліків, життєрадісність) (Додаток А).

2. Методика „Що важливіше?” В.С.Івашкіна та В.В.Онуфрієва [162].

Ця методика спрямована на визначення ціннісних орієнтацій студентів. Із запропонованих 35 якостей потрібно вибрати лише 5, які, на думку респондента, є необхідними і найбільш важливими. Досліджуваним пропонується анкета, кожні 5 якостей якої характеризують ставлення до людей, стиль поведінки і діяльності, знання, моральні якості, навчально-орієнтаційні вміння, ставлення до себе (Додаток Б).

3. Методика визначення рівня ціннісно-орієнтаційної єдності групи В.С.Івашкіна [136].

За допомогою цієї методики ми встановлювали рівень ціннісно-орієнтаційної єдності групи. Досліджуваним пропонується ряд прислів'їв, біля яких вони повинні зазначити: погоджуються чи не погоджуються вони з їх змістом.

Показником ЦОЄ є рівень збігу оцінок, даних студентами різним

прислів'ям, він буде високим, коли в кожній колонці значення числа близькі до максимуму (число, що виражає кількість опитуваних). Це значить, що думки, етичні судження студентів збігаються. Для визначення орієнтовного рівня ЦОЄ потрібно обрахувати відсоток думок щодо кожного судження за певною формулою (Додаток В).

4. Методика визначення реальної структури ціннісних орієнтацій особистості С.С.Бубнової [162].

Методика спрямована на вивчення реалізації ціннісних орієнтацій особистості в реальних умовах життєдіяльності.

Респондентам пропонується 66 запитань, на які потрібно відповісти „так” або „ні”. За допомогою ключа визначається 11 видів ціннісних орієнтацій особистості. За результатами індивідуальних даних будується графічний профіль, який відображає вираженість кожної цінності (Додаток Д).

Другий блок методик спрямований на діагностику особистісних якостей особистості та її конфліктних форм поведінки.

1. Методика визначення схильності особистості до конфліктної поведінки (методика К.Томаса, адаптований варіант Н.І.Грішиної) [149].

Під час вирішення протиріч або конфліктів люди займають певну позицію, виходячи зі свого життєвого, особистого досвіду та міркувань. Таких стилів у загальному виділено п'ять: суперництво, співпраця, компроміс, уникнення, пристосування. Вони рідко зустрічаються в „чистому” вигляді, але є такі, що використовуються найчастіше.

Тест містить 30 тверджень, кожне з яких має два варіанти (а і б), респондент має вибрати один варіант, який відповідає його поведінці. Кількість балів, набраних по кожній шкалі, дає уявлення про виражену у особистості тенденцію до прояву відповідних форм поведінки в конфліктних ситуаціях.

2. Методика діагностики агресивних форм поведінки у фруструючих ситуаціях А.Басса і А.Дарки [149].

Оскільки агресивні форми поведінки особистості є одними з крайніх способів вирішення проблем, що виникають у складних і важких

(фруструючих) ситуаціях, в тому числі і в конфліктних, тому за допомогою цієї методики визначаємо, які саме крайні форми конфліктної поведінки притаманні студентам. Тест містить вісім шкал: фізична агресія, непрямая агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрілість, вербальна агресія, почуття провини. Також за допомогою нього ми визначаємо рівень агресивної мотивації та індекс ворожості, що в сумі становить конструктивну або деструктивну спрямованість агресивності, яка може не лише провокувати, а й викликати конфлікти різних видів та форм.

Тест містить 75 тверджень, на які респондент повинен відповісти „так” чи „ні”. Далі підраховується число збігів відповідей з ключем тесту по кожній шкалі.

3. Методика вивчення особистісних якостей Р.Кеттелла [244].

Методика спрямована на вимірювання 16-ти факторів (рис) особистості. Згідно з теорією рис, особистість характеризується скінченим переліком базових якостей – особистісних рис. Люди відрізняються один від одного мірою розвитку і прояву певних рис. Р.Кеттелл у процесі експериментальної роботи виділив 46 біполярних пар рис. У результаті факторизації 46 поверхневих рис було отримано 16-тифакторну модель особистості.

Текст опитувальника містить 3 „буферних” запитання і по 20-26 запитань до кожного з вимірюваних факторів. Інструкція пропонує досліджуваному занести в реєстраційний бланк один з варіантів відповіді на запитання. Підраховані сирі бали, за допомогою таблиці стандартизації, переводять у стандартні бали (стени) десятибальної шкали. Кожний фактор має двополюсну структуру: високі („+”) і низькі („-”) оцінки, за якими й характеризують певні особистісні риси, притаманні досліджуваному.

До факторів, які досліджуються, відносять:

1. Фактор А:

- А + – афектомія (щирість, доброта);
- А- – сизотимія (відокремленість, відчуженість).

2. Фактор В:

- В + – високий інтелект (розумний);
 - В- – низький інтелект (нерозумний).
3. Фактор С:
- С+ – сила „Я” (емоційна стабільність);
 - С- – слабкість „Я” (емоційна нестабільність).
4. Фактор Е:
- Е+ – домінантність (наполегливість);
 - Е- – коформність (залежність).
5. Фактор F:
- F+ – безтурботність;
 - F- – занепокоєність.
6. Фактор G:
- G+ – сила „над-Я” (висока суилінність);
 - G- – слабкість „над-Я” (недобросовісність).
7. Фактор H:
- H+ – сміливість;
 - H- – боязкість.
8. Фактор I:
- I+ – м’якосердність, ніжність;
 - I- – суворість, жорстокість.
9. Фактор L:
- L+ – підозріливість;
 - L- – довірливість.
10. Фактор M:
- M+ – мрійливість;
 - M- – практичність.
11. Фактор N:
- N+ – проникливість;
 - N- – наївність.

12.Фактор О:

- О+ – гіпотимія (схильність до почуття провини);
- О- – гіпертимія (самовпевненість).

13.Фактор Q₁:

- Q₁₊ – радикалізм (гнучкість);
- Q₁₋ – консерватизм (ригідність).

14.Фактор Q₂:

- Q₂₊ – самодостатність (самостійність);
- Q₂₋ – соціабельність (залежність від групи).

15.Фактор Q₃:

- Q₃₊ – контроль бажань (високий самоконтроль поведінки);
- Q₃₋ – імпульсивність (низький самоконтроль поведінки).

16.Фактор Q₄:

- Q₄₊ – фрустрованість (напруженість);
- Q₄₋ – нефрустрованість (розслабленість).

2.2. Психологічні особливості прояву ціннісних орієнтацій в юнацькому віці

Для діагностики ціннісних орієнтацій студентів нами була використана методика, яка запропонована Д.О.Леонтьєвим. В її основі лежить метод ранжування термінальних та інструментальних цінностей. Досліджуваним пропонувалось проранжувати термінальні та інструментальні цінності в залежності від їх значущості та реалізованості для кожного від 1 до 16 [143].

Ця методика була використана для вивчення студентів перших, третіх та п'ятих курсів, що давало можливість прослідкувати динаміку змін системи ціннісних орієнтацій з віком та під впливом навчально-виховного процесу у вищій школі, а також встановити вплив внутрішніх психологічних процесів,

пов'язаних з самоудосконаленням, самозростанням та самоактуалізацією особистості студента в навчально-професійному середовищі і колі однолітків.

Нашу увагу насамперед привернули цінності, які були розміщені студентами на перші та останні місця.

Результати порівняльного аналізу ієрархії ціннісних орієнтацій студентів експериментальних груп подано в таблицях 2.1 та 2.2.

Таблиця 2.1

Порівняльний аналіз ієрархії термінальних цінностей студентів

(n=200)

№	Термінальні Цінності	Місце					
		Реалізованість			Значущість		
		Експериментальні групи					
		1 експ.гр.	2 експ.гр.	3 експ.гр.	1 експ.гр.	2 експ.гр.	3 експ.гр.
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Самостійність як незалежність у судженнях та оцінках	6	5	6	9	11	2
2	Впевненість у собі (звільнення від внутрішніх протиріч, сумнівів)	8	12	1	6	9	5
3	Матеріальне забезпечення (відсутність матеріальних проблем)	11	6	8	2	4	4
4	Здоров'я (фізичне та психічне)	1	2	4	1	1	1
5	Задоволення (життя, повне задоволення, приємного проведення часу, багато розваг)	4	3	16	7	3	6
6	Цікава робота	13	16	7	10	8	7

1	2	3	4	5	6	7	8
7	Любов (духовна та фізична близькість з коханою людиною)	2	1	5	3	5	11
8	Свобода як незалежність у діях та вчинках	9	7	11	8	7	13
9	Краса (переживання краси в природі та мистецтві)	5	9	13	12	13	16
10	Хороші та вірні друзі	3	4	3	4	6	10
11	Пізнання (можливість розширення кругозору, освіти)	14	8	9	11	10	8
12	Щасливе сімейне життя	7	2	2	5	2	3
13	Творчість	15	15	14	15	16	14
14	Суспільне визнання (повага оточуючих, колективу, друзів)	12	14	12	14	14	15
15	Активне життя	10	11	15	13	12	12
16	Розвиток	16	10	10	16	15	9

З таблиці видно, що на перше місце за значущістю студенти всіх курсів поставили здоров'я, що свідчить про стійкість даної цінності незалежно від віку. Проте реалізованість цієї цінності у студентів дещо низька, неспіввідносність між значущістю та реалізованістю цінності (оскільки тільки на першому курсі спостерігається співпадання та тісний зв'язок між даними позиціями) спричиняє у юнаків внутрішню напругу, яка ззовні проявляється у конфліктній поведінці. Досить цікавим є те, що юнаки третіх та п'ятих курсів на перше місце за реалізованістю поставили цінності особистого життя, що пояснюється тим, що вже в цей віковий період (20-22 роки), за даними Л.І.Божович, Л.Г.Подольак, О.А.Реана, відбувається планування свого

майбутнього життя, вибір партнера, створення сім'ї. Варто зазначити, що більшість студентів одружується на 5-му курсі, коли особистість не тільки практично оволоділа майбутньою професією, а й психологічно готова нести відповідальність за себе та партнера [43; 193; 206].

На наш погляд, особливу увагу потрібно звернути на цінності, які знаходяться на останньому місці за значущістю у студентів експ. групи 1 та експ. групи 2 (розвиток, творчість), адже саме такі цінності повинні виступати головною мотивацією у виборі майбутньої професії та у навчальній діяльності. Це є свідченням недостатньої сформованості в них професійно значущих ціннісних орієнтацій внаслідок недостатнього впливу на процес їх формування з боку соціального оточення. Тому професійна підготовка вимагає вмілого управління розвитком ціннісних орієнтацій студентів.

Таблиця 2.2

Порівняльний аналіз ієрархії інструментальних цінностей студентів

(n=200)

№	Інструментальні цінності	Місце					
		Реалізованість			Значущість		
		Експериментальні групи					
		1 експ. гр.	2 експ. гр.	3 експ. гр.	1 експ. гр.	2 експ. гр.	3 експ. гр.
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Високі домагання	10	14	12	3	14	13
2	Чуйність	8	1	2	6	6	4
3	Вихованість	3	3	1	4	3	1
4	Життєрадісність	11	8	5	8	10	9
5	Ефективність у справах	15	9	13	11	5	14

6	Сміливість	2	4	6	1	11	8
7	Дисциплінованість	14	7	9	7	12	5
8	Нетерплячість до недоліків	16	15	16	16	16	16

Продовження табл.2.2

1	2	3	4	5	6	7	8
9	Широта поглядів	4	11	7	13	8	15
10	Чесність, щирість	5	2	3	2	2	2
11	Освіченість	1	12	11	5	4	3
12	Самоконтроль	7	6	10	9	7	7
13	Терплячість	12	10	4	12	9	6
14	Тверда воля	13	13	14	10	13	10
15	Раціоналізм	9	16	15	15	15	12
16	Відповідальність	6	5	8	14	1	11

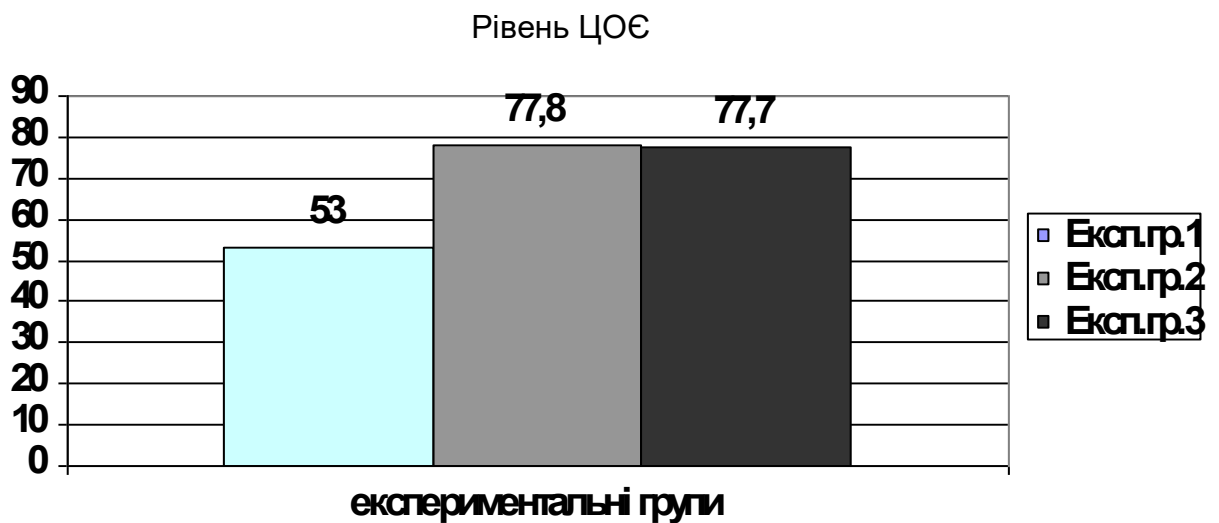
На основі одержаних даних можна зробити висновок, що вибір професії та навчального закладу не завжди співпадає з інтересами та ціннісними орієнтаціями людини, що в свою чергу може детермінувати виникнення конфліктних форм поведінки.

З поданих таблиць видно, що сфери значущості та її реалізації (смыслу і психологічної реалізації) знаходяться на різних, але взаємопов'язаних площинах. Ціннісні орієнтації є внутрішньосуперечливим утворенням, в якому найбільш важливі життєві цінності виявляються найменш доступними. Така неузгодженість між смыслом і психологічною реалізацією є невід'ємною частиною ціннісно-смыслової сфери студентської молоді. А це в свою чергу

також призводить до використання конфліктних форм поведінки, як зовнішніх проявів внутрішньої напруженості та неузгодженості.

На основі результатів за методикою Д.О.Леонтьєва, ми можемо встановити спрямованість ціннісних орієнтацій студентів, впершу чергу, це індивідуальна (1 ек.гр. 56%; 2 ек.гр. 57%; 3 ек.гр. 64%), далі йде соціальна (1 ек.гр. 18%; 2 ек.гр. 16%; 3 ек.гр. 16%) , а на останньому місці – професійно-ділова. (1 ек.гр. 15%; 2 ек.гр. 14%; 3 ек.гр. 10%). Таким чином ми бачимо, що основна спрямованість ціннісних орієнтацій студентів це індивідуальна, неможливість реалізувати та задовольнити цю спрямованість провокує широке засосування конфліктних форм поведінки серед студентів.

Для діагностики рівня ціннісно-орієнтаційної єдності студентів у кожній групі ми скористалися методикою В.С.Івашкіна „Скільки голів, стільки

умів”[136] .

Рис. 2.3 Рівні ціннісно-орієнтаційної єдності студентів у %

(за методикою В.С.Івашкіна)

У той же час студенти третіх та п’ятих курсів мають високий рівень ціннісно-орієнтаційної єдності (77,8%, 77,7%), що є свідченням згуртованості серед студентів, об’єднанням їх не лише навчальним процесом, а й спільними

інтересами та цілями, прагненням до утворення референтних груп, а це, в свою чергу, є ознакою сформованості колективу.

Упродовж всього дослідження ми проводили спостереження за поведінкою та взаєминами юнаків та дівчат на кожному курсі, і можна сказати, що найменше міжособистісних протиріч та конфліктів нами виявлено саме на 5-му та 3-му курсах, а найбільш конфліктними виявились студенти 1-го курсу, де відбувається боротьба за авторитет, за місце лідера, за право бути першим, але, на превеликий жаль, не в навчанні, а в міжособистісних стосунках.

Для визначення ціннісних орієнтацій студентів ми скористалися методикою В.С.Івашкіна та В.В.Онуфрієва „Що важливіше?” [162]. Результати дослідження представлені в таблиці 2.3. З таблиці видно, що знання не є першочерговою ціннісною орієнтацією студентів, натомість ставлення до себе та до інших людей займають першочергові позиції. Стиль поведінки та діяльності також знаходиться на останніх позиціях, це свідчить про необдуманість власної поведінки, відсутність її рефлексії та аналізу, прогнозування результату такої поведінки, можна сказати, що для них характерно спочатку щось зробити, а потім думати.

Таблиця 2.3

**Ранжування ціннісних орієнтацій за методикою В.С.Івашкіна та
В.В.Онуфрієва „Що важливіше?”**

(n=200)

№	Ціннісні орієнтації	Місце		
		1 експ. Гр.	2 експ. гр.	3 експ. гр.
1	Моральні якості	3	1	2
2	Ставлення до людей	2	3	3
3	Навчально-орієнтаційні	4	5	4

	вміння			
4	Ставлення до себе	1	2	1
5	Стиль поведінки і діяльності	5	4	6
6	Знання	6	6	5

Результати спрямованості ціннісних орієнтацій за даною методикою співпадають з даними методики Д.О.Леонтьєва, що свідчить про достовірність результатів.

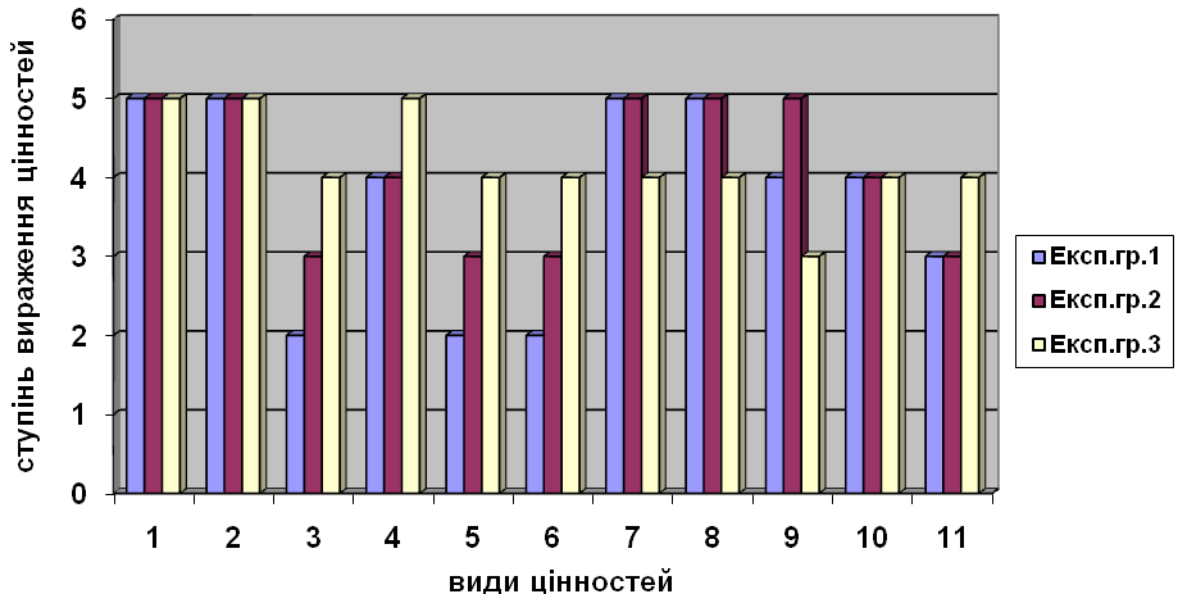
З метою дослідження реалізації студентами ціннісних орієнтацій в умовах життєдіяльності ми скористалися методикою С.С.Бубнової [162].

Результати, що представлені у зведеній діаграмі на рисунку 2.4 надано по всіх експериментальних групах.

Згідно результатів дослідження, найвищий рівень вираження серед студентів всіх курсів мають такі цінності, як приємне проведення часу; високе матеріальне забезпечення. Для студентів третіх та п'ятих курсів важливими також є високий соціальний статус і управління людьми, а також визнання та повага людей, вплив на оточуючих. Найнижчий рівень вираження мають такі цінності: пошук та насолода прекрасним; любов; пізнання нового в світі, природі, людині. Як ми бачимо, орієнтація особистостей на пізнання знову знаходиться на останньому місці.

Такі показники можна пояснити віковими та психологічними особливостями та поглядами сучасної молоді в Україні, коли на перший план виступають матеріальні ціннісні орієнтації, а не духовні та пізнавальні. Серед молоді існує стереотип, що без грошей нічого не можна самому досягнути. Але в останні роки ситуація на ринку праці в Україні змінюється, і високу заробітну плату мають досвідчені фахівці.

Зведена діаграма реальної структури ціннісних орієнтацій студентів

Види цінностей: 1 – приємне проведення часу, відпочинок; 2 – високе матеріальне забезпечення; 3 – пошук та насолода прекрасним; 4 – допомога та милосердя до інших; 5 – любов; 6 – пізнання нового в світі, природі, людині; 7 – високий соціальний статус і управління людьми; 8 – визнання та повага людей та вплив на оточуючих; 9 – соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві; 10 – спілкування; 11 – здоров’я.

Рис. 2.4 Реальна структура ціннісних орієнтацій студентів

(за методикою С.С.Бубнової)

Проведені нами у 2007 році опитування студентської молоді підтверджують гостроту проблеми морально-ціннісного самовизначення сучасних студентів. На питання: “Одні люди прагнуть дотримуватись певних життєвих правил, принципів. Інші не схильні будувати своє життя таким чином. Як Ви вважаєте, яких людей – перших чи других – більше серед ваших ровесників?” 62% студентів відповіли, що серед їхніх однолітків

більше тих, хто намагається дотримуватись певних правил і принципів. Протилежну думку висловили 30% респондентів, 8% опитаних не змогли відповісти на це запитання.

З'ясувалося, що уявлення молоді про своє покоління як таке, що орієнтується або не орієнтується на певний набір принципів, пов'язані з уявленнями про цілеспрямованість або нецілеспрямованість однолітків. Загальна закономірність така: якщо студент заперечує наявність певних принципів у своїх однолітків, як правило, він відносить їх до тих, хто живе сьогоднішнім днем; якщо студент визнає у своїх однолітків наявність певних ціннісних орієнтацій, він відносить їх до цілеспрямованих людей.

Становлять інтерес відповіді студентів на пропозицію назвати якості та принципи, які вони найбільше цінують в інших людях. Найбільш високо студенти оцінюють в інших людей такі якості, як чесність і порядність, щирість (38%), дещо рідше – доброту, щиросердність (36%). Далі слідують розум, інтелект (13%), вірність, відданість (11%), порядність, справедливість (10%). Серед негативних якостей і принципів, які студенти вважають неприйнятними, насамперед називалися брехливість, лицемірство (34%), зрадництво (19%), злість (15%) і жадібність (10%).

Узагальнюючи результати комплексної діагностики ціннісних орієнтацій студентів, нами було виділено п'ять груп цінностей в ієрархічному порядку (табл. 2.4).

Видається цілком природним, що для студентів найбільш значущими є характеристики і цінності, що необхідні для особистого життя. Водночас насторожує недостатня представленість тих цінностей та якостей, які характеризують їх соціальну та професійну спрямованість, самореалізацію.

Таблиця 2.4

**Систематизація груп
ціннісних орієнтацій студентів**

Місце за значенням	Групи ціннісних орієнтацій та їх зміст	Експериментальні групи у %		
		1 експ. гр.	2 експ. гр.	3 експ. гр.
1	Цінності особистого життя (здоров'я, любов, хороші та вірні друзі, щасливе сімейне життя тощо).	29	30	38
2	Індивідуальні цінності (матеріальне забезпечення, самостійність, краса, високі домагання, сміливість, тверда воля, нетерпимість до недоліків, життєрадісність тощо).	27	27	26
3	Етичні цінності (вихованість, чуйність, чесність, милосердя тощо).	18	16	16
4	Цінності професійної спрямованості (цікава робота, суспільне визнання, впевненість у собі, освіченість, раціоналізм, самоконтроль, відповідальність, ефективність у справах тощо).	15	14	10
5	Цінності розвитку і пізнання (розвиток, творчість, активне діяльне життя)	11	13	10

	тощо).			
--	--------	--	--	--

В залежності від того, які ціннісні орієнтації переважають у людини, їх зміст та відповідність між значущістю та реалізованістю, вона виробляє певний стиль поведінки, яким керується у своєму житті для досягнення поставлених цілей.

На основі вищезгаданих груп ціннісних орієнтацій нами було виділено п'ять типів особистості студентів у залежності від переважаючих типів ціннісних орієнтацій (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

**Типи особистості студентів
(на основі аналізу ціннісних орієнтацій)**

№	Тип особистості (за особливостями ЦО)	Зміст	Кількість (у %)
1	2	3	4
1.	Гуманістичний	Особистість не розділяє егоїстичних цілей, керується моральними принципами та нормами, її життя є бунтом проти зла та жорстокості.	20
2.	Пізнавальний	Особистість постійно займається розвитком науки, професійних здібностей, пізнанням оточуючого світу, творчістю.	15
3.	Самоактуалізуючий	Людина прагне сформувати свою особистість у відповідності до власних ідеалів, основним є пізнання та розуміння себе.	8
4.	Емоційно-нестабільний	Особистість прагне до влади, основним є контроль над оточенням, соціальними групами, а також, перш за все, важливими є методи примусу та заохочення, які дозволяють нав'язувати оточуючим свою волю.	20
5.	Авторитарний	Особистість прагне до життя, сповненого розваг, радості, вважає, що від життя потрібно брати	27

		якнайбільше і використовувати в своє задоволення.	
--	--	---	--

Такий ретроспективний аналіз емпіричних даних підтверджує необхідність глибокого аналізу впливу ціннісних орієнтацій студентської молоді на формування конфліктних форм їх поведінки та їх подолання.

Як ми вже зазначали, цінності – це узагальнені уявлення студентів про цілі і норми своєї поведінки, які втілюють історичний досвід та концентровано виражають зміст культури певної епохи, конкретного суспільства, історичного часу, людства в цілому. Вони є тим елементом структури особистості, який характеризує змістовну сторону її спрямування.

Саме структура особистості й утворює серцевий пласт світогляду, центральну ланку мотивації життєвої активності, оскільки особистісне самовизначення в ранній юності має суспільно активну, ціннісно-сміслову природу.

2.3. Показники виникнення конфліктних форм поведінки у студентів

Для перевірки висунутої гіпотези та для дослідження психологічних особливостей конфліктних форм поведінки студентів нами були використанні такі методики, як оцінка схильності особистості до конфліктної поведінки – тест К.Томаса, діагностика агресивних форм поведінки у фруструючих ситуаціях за методикою А.Басса і А.Дарки [149].

На думку К.Томаса, у дослідженнях конфліктної поведінки потрібно обов'язково звертати увагу на форми поведінки людини у конфліктній ситуації, які з цих форм є конструктивними та деструктивними та як можна у ситуації конфлікту стимулювати конструктивну поведінку. Для опису поведінки

людини у конфліктній ситуації К.Томас використовує двомірну модель регулювання конфліктів, базовими змінами у якій є кооперація – здатність людини до розуміння потреб інших та наполегливість – лобювання власних інтересів.

Діагностика схильності студентів до конфліктних форм поведінки за тестом К.Томаса дозволяє виявити основні позиції, форми поведінки, які займає особистість під час взаємодії: суперництво, співпраця, компроміс, уникнення, пристосування.

Стиль суперництва – особистість дуже активна, вирішує основні питання власними шляхами, прагне домінувати, здатна до вольової дії, задовольняє в першу чергу власні потреби. Кінцевим результатом є відсторонення однієї сторони іншою в конфлікті.

Суперництво – тип поведінки, за якого кожний з учасників конфлікту прагне перемоги за умови обов'язкового програшу іншого. Турбота про свої інтереси розглядається як єдиний необхідний компонент розв'язання конфлікту, будь-які інші варіанти розглядаються як програш.

Зовні такий тип виглядає як справді виграшний, але психологічно, а часто й результативно, він є вельми програшним. По-перше, з точки зору втрат. Для такої „перемоги” витрачають кошти, сили, здоров'я, а то й марнують ціле життя. По-друге, з точки зору наслідків. Адже ті, хто програв на цей раз, стають ворогами і, накопичуючи сили, знову стають у бійку. Проте як тактика такий тип поведінки може використовуватися для реалізації цільової поведінки.

Таким чином діють керівники, які мають усі ознаки сили й добре орієнтуються в соціально-психологічному кліматі очолюваного ними колективу. Ось приклади тих випадків, коли варто використовувати цей стиль:

1) кінцевий результат дуже важливий для людини, і вона робить велику ставку на своє вирішення проблеми;

2) людина має достатньо авторитету для прийняття рішення і очевидним є те, що запропоноване нею рішення – найкраще;

3) рішення необхідно прийняти швидко, і людина має достатньо влади для цього;

4) коли людина відчуває, що в неї немає іншого вибору і їй немає що втрачати.

Стиль співпраці – особистість ініціативна, відстоює свої інтереси, спрямована на пошук результатів, вигідних для обох сторін, відкрита. Кожна із сторін конфлікту намагається задовольнити інтереси та бажання іншої.

Для успішного використання стилю співробітництва необхідно затратити деякий час на пошук прихованих інтересів та потреб, для розробки способу задоволення справжніх бажань з обох сторін.

Такий підхід рекомендується використовувати в описаних далі ситуаціях:

1) вирішення проблеми дуже важливе для обох сторін, і ніхто не хоче повністю відмежовуватись;

2) є час попрацювати над проблемою, що виникла;

3) опоненти хочуть поставити на обговорення деякі ідеї та попрацювати над їх вирішенням;

4) обидві сторони мають однакову владу та не помічають різницю в положенні, щоб „на рівних” шукати вирішення проблеми.

Співробітництво є дружнім, мудрим підходом до вирішення завдання, визначення та задоволення інтересів обох сторін. Однак це потребує певних зусиль. Обидві сторони повинні затратити на це деякий час, їм потрібно пояснити свої бажання, виразити свої потреби, вислухати одне одного, а потім напрацювати альтернативні варіанти вирішення проблеми.

Стиль компромісу – особистість здатна певною мірою поступатися власними інтересами, активна і раціональна, завжди висуває різноманітні взаємовигідні пропозиції, має потребу у співпраці.

Цей тип поведінки в конфліктній ситуації часто розцінюють як найбільш ефективний, що призводить до взаємодії сторін, які конфліктують. Проте насправді компроміс – це конфлікт, розтягнутий у часі, де має місце

програш обох сторін. Не отримавши задоволення своїх потреб або інтересів (за принципом „ні тобі, ні мені”) або навіть отримавши, але не вповному обсязі („тобі половина і мені половина”), обидва опоненти опиняються в програвші. І їм знову потрібно повертатися до розв’язання суперечливого питання.

Стиль компромісу найбільш ефективний, коли:

- 1) обидві сторони мають однакову владу і мають взаємовиключні інтереси;
- 2) інші підходи до вирішення проблеми виявились неефективними;
- 3) задоволення бажання має для людини не дуже велике значення, і вона може дещо змінити поставлену на початку мету;
- 4) компроміс дозволить зберегти взаємовідносини та отримати хоча б щось, а не все втратити. Компроміс часто є останньою можливістю прийти до будь-якого вирішення ситуації.

Стиль уникнення – особистість пасивна, але достатньо раціональна, не створює напруженості в стосунках, свідомо ухиляється від проблем або фактично заперечує конфлікт.

Цей тип поведінки має різні прояви такі, як „грюкання дверима”, „мовчазний бунт”, „психосоматичні захворювання”, проте сенс його залишається тим самим: конфлікт не розв’язується, причина, що його викликала, не знімається, конфлікт заганняють усередину.

Цей стиль можна використовувати, коли проблема, якої торкаються, не дуже важлива для людини, коли вона не хоче витратити сили на її вирішення, чи коли вона відчуває, що знаходиться в безнадійному становищі

Стиль пристосування – особистість достатньо конформна, намагається спільно діяти з іншою особистістю, погоджується з нею за всіма питаннями, турбується про інтереси та бажання іншого і при цьому ніколи не намагається відстоювати власні інтереси.

Стиль пристосування може нагадувати ухилення. Однак основна відмінність у тому, що людина діє разом з іншою, бере участь у ситуації та погоджується робити те, чого хоче інша людина.

Це тип поведінки, коли перемога віддається опонентові без будь-якого опору та з явним програшем зі свого боку. Наслідки такого типу поведінки виявляються і в результатах діяльності – кожна поступка викликає нові домагання і стосовно особистості – на таку людину не зважають, її не поважають, а будь-який подальший опір розцінюють як відхилення.

Але і цей стиль взаємодії, якщо його застосовувати як свідому тактику, може мати свої переваги. Адже якби у конфлікті не поступався ніхто, то домовитися було б у принципі неможливо.

У результаті дослідження нами були отриманні наступні результати, які занесені в таблицю 2.6.

Таблиця 2.6

**Розподіл студентів за стилями взаємодії під час конфлікту
(за тестом К.Томаса)**

№	Стилі взаємодії	Студенти (у %)		
		Експ. гр. 1	Експ. гр. 2	Експ. гр. 3
1.	Суперництво	26,5	42,5	16,3
2.	Співпраця	20,6	14,9	29,7
3.	Компроміс	25	25,5	27,1
4.	Уникнення	13,2	4,4	13,5
5.	Пристосування	14,7	12,7	13,5

З таблиці видно, що більшість студентів перших та третіх курсів схильні займати позицію суперника (26,5%; 42,5%), що і визначає їхню підвищену агресивність та наполегливість на власній точці зору під час взаємодії, що в свою чергу нерідко призводить до конфлікту. Однак досліджувані п'ятих курсів більш схильні до співпраці та компромісу (29,7%; 27,1%) під час взаємодії.

Діагностика агресивних форм поведінки у фруструючих ситуаціях проводилася нами за методикою А.Басса і А.Дарки [149]. Результати оцінювались за вісьмома шкалами (див. табл. 2.7).

Дані дослідження свідчать, що серед представлених форм поведінки найпоширенішими є:

- серед студентів першого курсу: фізична агресія (44,1%), негативізм (25%), підозрілість (26,5%), вербальна агресія (66,2%), непряма агресія (41,2%);
- серед третіх курсів: фізична агресія (76,5%), непряма агресія (58,8%), підозрілість (70,5%), вербальна агресія (52,9%).
- на п'ятому курсі: фізична агресія (29,7%), роздратування (32,4%), підозрілість (32,4%), вербальна агресія (62,2%), непряма агресія (59,4%).

Таблиця 2.7

**Результати діагностування агресивних
форм поведінки студентів у фруструючих ситуаціях
(за тестом А.Басса і А.Дарки)**

№	Види агресивних форм поведінки	Студенти (у %)		
		Експ. гр. 1	Експ. гр. 2	Експ. гр. 3
1	2	3	4	5
1	Фізична агресія	44,1	76,5	29,7
2	Непряма агресія	41,2	58,8	59,4
3	Роздратування	19,1	23,5	32,4
4	Негативізм	25	5,9	18,9
5	Образа	22	5,9	21,6
6	Підозрілість	26,5	70,5	32,4
7	Вербальна агресія	66,2	52,9	62,2
8	Почуття провини	14,7	35,3	10,8

Серед даних результатів досить високими є показники фізичної, прямої та вербальної агресії серед сучасної молоді, що не може не насторожувати, адже це є свідченням низької культури поведінки та спілкування, незнання норм та правил конструктивної взаємодії студентів.

На основі отриманих даних (за попередньою методикою), нами було виділено два типи конфліктної форми поведінки: 1) ситуативна (та, що виникає тимчасово, непостійно, залежності від ситуації та проявляється в роздратованості, образі, почутті провини, негативізмі); 2) особистісна (та, що залежить від особистісних якостей, та стереотипу поведінки для досягнення поставлених цілей та проявляється у фізичній, вербальній, непрямій агресії, підозрілості.

На нашу думку, вищі навчальні заклади повинні, на даному етапі моральної кризи суспільства, значну увагу приділяти не лише знанням майбутніх фахівців, а й розвитку їх духовної сторони, навчати конструктивним умінням та навичкам спілкування, розвивати саморегуляцію студентів і самоконтроль над своєю поведінкою. З цією метою ми вважаємо за необхідність створення психологічних служб у вищих навчальних закладах.

З метою повноцінного аналізу причин виникнення конфліктних форм поведінки у студентів ми скористалися опитувальником Р.Кеттелла, який спрямований на вимірювання 16 факторів (рис) особистості. Люди відрізняються один від одного рівнем розвитку та прояву певних рис, що й детермінує особливості індивідуальної поведінки в житті кожного [244].

В результаті нашого дослідження ми виокремили ті риси особистості, які мають крайні ступені прояву у студентів різних вікових категорій (див. табл. 2.8).

Таблиця 2.8

**Порівняльний аналіз особистісних факторів (рис особистості)
досліджуваних студентів (за методикою Р.Кеттелла)**

№	Фактор (риси)	Студенти (у %)		
		Експ. гр. 1	Експ. Гр. 2	Експ. гр. 3
1	2	3	4	5
1	A ⁺ - афектомія	42,9	9	25
	A ⁻ сизотомія	-	9	-
2	B ⁺ - високий інтелект	-	-	-
	B ⁻ - низький інтелект	42,9	45,4	-
3	C ⁺ - сила „Я”	-	9	-
	C ⁻ - слабкість „Я”	14,3	9	50
4	E ⁺ - домінатність	28,5	-	-
	E ⁻ - конформність	28,5	-	25

Продовження табл 2.8

1	2	3	4	5
5	F ⁺ - безтурботність	14,3	9	-
	F ⁻ - занепокоєність	-	-	25
6	G ⁺ - сила „над-Я”	-	9	-
	G ⁻ - слабкість „над-Я”	14,3	18,1	25
7	H ⁺ - сміливість	28,6	18,1	-
	H ⁻ - боязкість	-	-	75
8	I ⁺ - м’якосердність	14,3	-	50
	I ⁻ - суворість	14,3	54,5	35

9	L ⁺ - підозріливість	14,3	-	-
	L ⁻ - довірливість	-	9	25
10	M ⁺ - мрійливість	-	-	-
	M ⁻ - практичність	71,4	54,5	-
11	N ⁺ - проникливість	42,9	18,1	-
	N ⁻ - наївність	-	-	-
12	O ⁺ - гіпотомія	28,5	18,1	50
	O ⁻ - гіпертипія	14,3	18,1	-
13	Q ₁ ⁺ - радикалізм	-	9	-
	Q ₁ ⁻ - консерватизм	28,5	18,1	50
14	Q ₂ ⁺ - самодостатність	-	18,1	-
	Q ₂ ⁻ - соціабельність	28,5	-	25
15	Q ₃ ⁺ - контроль бажань	-	45,4	25
	Q ₃ ⁻ - імпульсивність	-	-	-
16	Q ₄ ⁺ - фрустрованість	42,9	-	-
	Q ₄ ⁻ - нефрустрованість	14,3	18,1	-

На основі результатів розглянемо кожну рису окремо та більш детально.

1. Афектомія – для людей, які знаходяться на даному полюсі характерні різноманітність та яскравість емоційних проявів, природність та невимушеність поведінки, готовність до співпраці, чутливе ставлення до людей, доброта та

сердечність. Вони добре уживаються в колективі, активні в налагодженні контактів, їм подобається робота з людьми, участь у громадських заходах.

Сизотомія – для полюса низьких значень характерні млявість афекту, відсутність жвавих, тремтливих емоцій. Ці люди холодні, жорсткі, формальні у контактах. Вони не цікавляться життям оточення, цураються людей, віддають перевагу „спілкуванню” з книгами та речами. Зазвичай намагаються працювати на самоті, уникають колективних заходів, не йдуть на компроміси, у справах точні, відповідальні, але недостатньо гнучкі.

2. Високий рівень інтелекту мають особи з досить високим рівнем інтелектуального розвитку, які швидко схоплюють нове, швидко навчаються.

Низький інтелект свідчить, що людина схильна до повільного навчання, важко засвоює нові поняття, все розуміє буквально і конкретно. Низька оцінка може бути лтримана як у результаті низького інтелекту, так і внаслідок емоційної дезорганізації мислення.

3. Сила „Я” – цей фактор характеризує здатність особистості управляти своїми емоціями та настроєм, особливо уміння знайти їм адекватне пояснення та реалістичне вираження. Дані особи є моцїно зрілими, сміливо дивляться в „обличчя” фактам, спокійні, впевнені у собі, постійні у своїх планах та прихильностям, не піддаються випадковим коливанням настрою. На речі вони дивляться серйозно та реалістично, добре усвідомлюють вимоги дійсності, не приховують від себе власні недоліки.

Слабкість „Я” - такі люди не вміють контролювати емоції та імпульсивні потяги, не можуть виразити їх у соціально-прийнятій формі. Зовні це проявляється як поганий емоційний контроль, коливання настрою, відсутність почуття відповідальності, примхливість, уникання реальності. Внутрішньо вони відчувають себе безпорадними, стомленими та неспроможними подолати життєві труднощі.

4. Домінантність свідчить про владність, прагнення до самостійності, незалежності, ігнорування соціальних умовностей та авторитетів. Такі особи живуть за своїми власними законами та міркуваннями, агресивно відстоюють свої права на самостійність і вимагають праяву самостійності від партнерів. Діють сміливо, енергійно, активно.

Як свідчать дослідження, присвячені груповій динаміці, коли члени групи мають високі оцінки за даним фактором, між ними встановлюються більш вільні і довірливі відносини. Причина цього полягає в тому, що всі вони відчують сильну потребу в автономії.

Конформність – наявність даної риси свідчить, що людина поводить себе слухняно, не вміє відстояти свою точку зору, підкоряється сильнішому, добровільно поступається власними інтересами, не вірить у себе та свої здібності, тому часто опиняється у залежності від інших, бере на себе провину, смиренно підкоряється усім обов'язкам. Така пасивність є частиною багатьох невротичних станів.

5. Безтурботність – дані люди бадьорі, активні, безтурботні, легко сприймають життя. Вони живуть не замислюючись серйозно над подіями, легко ставляться до життя, вірять в удачу і свій таланти, про майбутнє не піклуються, будують життя за правилом „може-таки пронесе”. Безтурботне ставлення до життя виникає внаслідок зниження рівня домагань.

Занепокоєність свідчить про стриманість, стурбованість, схильність все ускладнювати, до всього підходити занадто серйозно та обережно. Такі особи живуть у постійній турботі про своє майбутнє, занепокоєні наслідками своїх вчинків, постійно очікують можливих невдач і нещастя. Для захисту від невдач приймають запобіжні міри, старанно планують свої вчинки.

6. Сила „над-Я”. На даному полюсі знаходяться такі риси, як відповідальність, дисциплінованість, сумлінність, стійкість моральних принципів. Ці люди глибоко порядні, точні і ретельні у справах, у всьому

люблять порядок, правил не порушують. Все це поєднується з самоконтролем і прагненням до ствердження загальнолюдських цінностей, інколи наперекір власним, егоїстичним цілям.

Слабкість „над-Я” – свідчить про те, що людина схильна до мінливості, легко залишає розпочату справу, лінива, недобросовісна, егоїстична, зневажає моральні цінності, заради власної користі може вдатися до нечесності та обману. Зниження оцінок за даним фактором може бути пов’язане з особистісною незрілістю, нонконформістською, протесаною, епатажною поведінкою. Даний фактор негативно корилує з правопорушеннями та асоціальною поведінкою.

7. Сміливість- потяг до ризику та гострих відчуттів, несприйнятливність до загрози. Дані люди вільно встановлюють контакти, не відчують труднощів у спілкуванні, охоче і багато говорять. Цих осіб часто обирають лідерами, особливо, якщо діяльність пов’язана із суперництвом, змаганнями або ризиком.

Боязкість – характеризується невпевненістю у власних силах, стражданнями від безпідставного почуття неповноцінності, повільність та стриманість у прояві своїх почуттів. Вони не люблять працювати у контакті з людьми, уникають великих компаній, віддають перевагу спілкуванню у вузькому, близькому колі.

8. М’якосердність – це показник м’якості, витонченості, образного, художнього сприйняття світу. Такі люди не люблять „грубих людей” і „грубої роботи”, романтично прагнуть до подорожей і нових вражень, мають розвинуті уяву та естетичний смак, художні твори біле впливають на їхнє хиття, ніж реальний світ.

Суворість – свідчить про осіб мужніх, суворих, практичних та реалістичних. До життя вони підходять з логічною міркою, більше довіряють розуму, ніж почуттям, не довіряють враженням і відчуттям, інтуїцію замінюють розрахунком, а психотравми долають за допомогою раціоналізації.

9. Підозріливість. Особи з високими оцінками за фактором підходять до всіх людей із упередженням, насторожено, у всьому шукають таємниці, чекають від усіх підступу, нікому не довіряють, вважають своїх друзів здатними на нечесність, невідверті з ними. У колективі вони тримаються окремо, піклуються тільки про себе, заздять успіхам інших, вважають, що їх недооцінюють, приділяють мало уваги оцінці їх досягнень. У відношеннях з людьми проявляють себе як наполегливі, дратівливі, не виносять колнкуренції, не піддаються чужому впливу, скептично ставляться до моральних мотивів поведінки інших людей. Існує припущення, що даний фактор слід розглядати як метод особистісного захисту від тривожності, як різновид компенсаторної поведінки.

Довірливість. Людина з низькою оцінкою за фактором вважає всіх людей добрими і хорошими, відверто розповідає про себе навіть малознайомим людям, легко довіряє їм свої заповітні мрії і матеріальні цінності. У колективі легко уживаються, веселі, не заздрісні, проявляють щирю турботу про своїх товаришів, не намагаються конкурувати з нбими, виділитися, звернути на себе увагу.

10.Мрійливість – характерна для осіб із розвинутою уявою, фантазерів, які орієнтуються лише на власні бажання, витають у хмарах, не звертають уваги на повсякденні справи й обов'язки. Їх поведінка виділяється ексцентричністю та своєрідністю. Вони не піклуються про те, щоб носити такий самий одяг, як усі. У них самобутній світогляд і власна, неповторна поведінка.

Практичність – притаманна особам зрілим, врівноваженим, розсудливим, які добре розуміються у життєво важливих речах, тверезо оцінюють обставини і людей. Проте, у несподіваних ситуаціях їм часто не вистачає уяви і винахідливості.

11. Проникливість. Дані люди характеризуються обачливістю, проникливістю, вмінням поводити себе холодно та раціонально, не піддаватися емоційним поривам, бачити за почуттями логіку. Вони тримаються завжди коректно, чужо і відчужено, до всього підходять розумно й несентиментально, перед тим як зробити щось, з холодною аналітичністю оцінюють можливі шанси, хитро і уміло будують свою поведінку, скептично ставляться до лозунгів і закликів, схильні до інтриг і вишуканої підступності.

Наївність. Це як правило відкриті люди, комунікабельні, компанійські, які віддають перевагу простим життєвим утіхам. Вони погано розуміють мотиви поведінки інших людей, все приймають на віру, легко захоплюються загальними захопленнями, сентиментальні, вразливі, не можуть приборкати свої емоції, не вміють хитрувати, поведуться природно, просто і грубувато.

12. Гіпотимія – свідчить про перевагу тривожно-депресивного фону настрою. Ці особи постійно чим-небудь стурбовані, завжди пригнічені, знаходяться під тягарем поганих передчуттів, схильні до самодорікань, недооцінюють свої можливості, принижують свої здібності, компетентність, знання. В групі вони відчувають скік незатишно і невпевнено, тримаються занадто скромно, замкнено і відчужено.

Гіпертипія – характерна для осіб веселих, життєрадісних, задоволених життям, впевнених у своїх успіхах і можливостях. Вони жваво відгукуються на всі події, що відбуваються, знаходять цікаве і нове для себе у повсякденних справах.

13. Радикалізм характерний для особистостей, які мають різноманітні інтелектуальні інтереси, прагнуть бути добре інформованими з приводу наукових, політичних, навіть побутових проблем, але жодної інформації не сприймають на віру, ніякі принципи не є для них абсолютними, до всього вони ставляться скептично, не довіряють авторитетам, усе намагаються проаналізувати й зрозуміти самі, люблять, коли експеримент приносить щось

нове й несподіване. Вони легко змінюють свою точку зору, спокійно сприймають нові погляди та ідеї, відрізняються критичністю мислення, толерантністю до суперечностей і неясностей.

Консерватизм властивий особам ригідним, які не люблять перемін. Це люди стійкий поглядів, все нове вони зустрічають насторожено, навіть ворожо, воно здається їм абсурдним і безглуздим, іншої точки зору вони не допускають, схильні до повчань, моралізації і порад, вважають, що всі недоліки будуть подолані, якщо суворо дотримуватись усіх вимог старших і більш досвідчених людей, що власна ініціатива і винахідливість може тільки зруйнувати все, що і без того добре влаштовано.

14. Самодостатність. Дані особи поводяться незалежно, за власною ініціативою не шуккають контактів з оточенням, прагнуть усе зробити самостійно: самі приймають рішення, самі несуть відповідальність. Вони готові пожертвувати будь-яким зручностями, аби зберегти свою незалежність.

Соціабельність свідчить про відсутність самостійності, залежність від групи. Такі люди у своїй поведінці орієнтуються на групову думку, потребують постійної підтримки і порад, їм подобається жити й працювати разом з іншими людьми не тому, що вони дуже комунікабельні, а скоріше тому, що не мають ініціати й рішучості у виборі власної лінії поведінки.

15. Контроль бажань свідчить про організованість, уміння добре контролювати свої емоції та поведінку. Людина діє планомірно й розмірено, наполегливо долає перешкоди, не береться за кілька справ одночасно, розпочату справу доводить до завершення. Вона добре розуміє соціальні вимоги й намагається їх ретельно виконувати, піклується про враження, яке справляє своєю поведінкою, про свою громадську репутацію.

Імпульсивність вказує на слабку волю і поганий самоконтроль. Діяльність таких осіб невпорядкована, хаотична. Вони часто розгублюються, діють нерівномірно, безладно, не вміють організувати свій час

та порядок виконання справ. Нерідко вони залишають справу незавершеною і без достатніх роздумів беруться за іншу.

16. Фрустрованість свідчить про напруженість, збудження, активне незадоволення прагнень. Для цього стану характерні емоційна неврівноваженість з перевагою зниження настрою, дратівливість та нетерплячість. Вважається, що такий стан пов'язаний із великою кількістю потреб, які не знайшли задоволення. .

Нефрустрованість характеризується слабкістю або відсутністю прагнень і бажань. Особи такого типу байдужі до успіхів і невдач, незворушні, заспокоєні, задоволенні будь-яким станом справ, не прагнуть до досягнень і перемін.

Проаналізувавши всі риси, ми виділили ті, які, на нашу думку, властиві студентам, які використовують конфліктні форми поведінки. Так, для студентів першого курсу характерні такі „конфліктні” риси поведінки: слабкість „Я” (14,3%); домінантність (28,5%); слабкість „над-Я” (14,3%); підозрілість (14,3%); консерватизм (28,5%); фрустрованість (42,9%). Для третього курсу – сизотомія (9%); слабкість „Я” (9%); консерватизм (18,1%), слабкість „над – Я” (18,1%). Для п'ятого курсу властиві: слабкість „Я” (50%); консерватизм (50%), слабкість „над – Я” (25%).

Як засвідчують результати дослідження, студенти старших курсів мають меншу кількість рис, які спричиняють конфліктні форми поведінки, але більший відсоток їх прояву. Так, якщо на першому курсі рис шість, то на п'ятому – три, отже, це свідчить про те, що на першому курсі у 17-18 років особистість ще не є сформованою як такою і перебуває у постійному пошуку свого місця, самого себе, своєї поведінки, яка забезпечить досягнення мети. На останньому курсі вже ми бачимо стійку особистість, зі своїми поглядами та переконаннями (хоч і не завжди правильними), готову до професійної діяльності.

На основі отриманих результатів дослідження конфліктних форм поведінки студентів нами було виділено два особистісні профілі: стійкий (несхильний до конфліктних форм поведінки) та уразливий (схильний до конфліктних форм поведінки) (табл.2.9).

Таблиця 2.9

**Розподіл студентів за особистісними профілями
(на основі узагальнення результатів дослідження)**

№ п/п	Особистісний профіль (за КФП)	Досліджувані (у %)			
		Експ.гр.1	Експ.гр.2	Експ.гр.3	Всього
1.	Стійкий (несхильний до КФП)	13	8	11	32
2.	Уразливий (схильний до КФП)	21	24	23	68

Складові елементи особистісних профілів та ступінь їх прояву відображені на рисунку 2.5.

Так, стійкий ОП характеризується такими особистісними якостями (за тестом Р.Кеттелла) як: сила «Я», сила «над Я», самодостатність, м'якосердність, проникливість, контроль бажань, нефрустрованість тощо, а також схильні до таких стилів взаємодії під час конфлікту (за тестом К.Томаса): співпраця, компроміс, уникнення, пристосування; у фруструючих ситуаціях (за тестом А.Басса, А.Дарки) їм властиве почуття провини, образа, роздратованість тощо. Таким чином, для людей даного профілю властивим є: позитивна поведінка, віра в краще майбутнє, прагнення до саморозвитку та вдосконалення, до мирного вирішення конфліктів, уникнення супиречок.

Що стосується уразливого ОП, то він у свою чергу характеризується наступними особистісними якостями (за тестом Кеттелла): слабкість «Я», конформність, безтурботність, слабкість «над – Я», консерватизм, підозрілість, фрустрованість, домінантність, а також такими стилями взаємодії під час конфлікту (за тестом К.Томаса): суперництво, пристосування, уникнення; що стосується поведінки у фруструючих ситуаціях (за тестом А.Басса, А.Дарки), то їм властиві: фізична, вербальна, непряма агресія, негативізм, підозрілість, роздратування тощо. Підсумовуючи можна сказати, що людям такого профілю властиве егоцентричне бачення лише власної позиції, нездатність до співпереживання, надмірна агресивність при спілкуванні та відстоюванні власної позиції, прагнення отримати від життя максимум задоволення, а також при докладанні мінімуму сил посісти визначальне місце в суспільстві.

На основі проведеного дослідження конфліктних форм поведінки в юнацькому віці нами було виділено три рівні прояву даної поведінки.

Рівні прояву конфліктних форм поведінки особистості:

1 рівень – **високий** – залежить від вроджених рис особистості, сили збудження нервової системи. Цей рівень найважче піддається корекції. Для ефективною психокорекції потрібно поєднувати як індивідуальні, так і групові форми впливу.

2 рівень – *середній* – конфліктна поведінка є наслідком невихованості та педагогічної запусченості особистості, впливу соціального оточення та референтних груп, незнання правил поведінки і конструктивної міжособистісної взаємодії. (Прояви: вербальна, фізична агресія, порушення трудової дисципліни, невиконання доручень, неповага та зверхнє ставлення до оточуючих). Рекомендується групова психокорекція.

3 рівень – *низький* – нестійкий, ситуативний, емоційний. Залежить від настрою особистості, від внутрішніх переживань. Як наслідок – людина потім усвідомлює свою поведінку, визнає її, у неї виникає почуття провини та сорому. Намагається в подальшому більше так не поводитись. Цей рівень не потребує глибинної психокорекції особистості, легко коректується шляхом самоконтролю своїх емоцій та почуттів.

За даними дослідження ми отримали наступний розподіл (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

**Розподіл студентів за рівнем прояву особистісних
конфліктних форм поведінки**

№ п/п	Рівні прояву	Студенти у %		
		Експ. гр. 1	Експ. гр. 2	Експ. гр. 3
1.	Високий	29	41	49
2.	Середній	50	40	42
3.	Низький	21	19	9
4.	Всього	100	100	100

Як ми бачимо, студенти п'ятого курсу мають найвищий показник (49%) за високим рівнем прояву особистісних конфліктних форм поведінки, цей рівень залежить від типу темпераменту та сили збудження нервової системи, пов'язаний з вродженими якостями особистості, тому такі студенти мають найвищий показник з схильного особистісного профілю (25%).

Що стосується середнього рівня, то тут найбільшу увагу слід приділяти вихованню та подоланню педагогічної запусченості серед дітей, впливу референтних груп і соціального оточення. За даним показником у нас лідером є перший курс (50%). Це люди, які щойно закінчили школу, відірвались від сім'ї (якщо навчаються в іншому місті), відчули послаблений контроль за їх поведінкою. Низький рівень також найбільше проявляється у студентів першого курсу (21%), він є ситуативним, емоційним, попередні наші дослідження вказують на те, що вони ще не володіють достатніми навичками самоконтролю та саморегуляції своїх емоційних станів.

Таким чином, можна зробити висновок, що конфліктні форми поведінки є результатом багатьох чинників, які як позитивно, так і негативно впливають на розвиток особистості і впливають на повсякденне життя студентів.

2.4. Специфіка впливу ціннісних орієнтацій на динаміку поширення конфліктних форм поведінки та їх взаємозв'язку в юнацькому віці

Ціннісні орієнтації відіграють важливу роль у житті та становленні особистості. Ті орієнтації та цінності, які були закладені людині з дитинства, впливають на її поведінку, стиль життя, вибір професії, соціальне оточення, вибір партнера, друзів та на її схильність до конфліктності. В ході нашого дослідження ціннісних орієнтацій студентів було виділено групи ціннісних

орієнтацій особистості, а на основі них типи особистості, також проаналізувавши результати діагностики конфліктних форм поведінки, ми виділили два особистісні профілі з властивими їм рисами особистості. Вивчаючи взаємозв'язок між ціннісними орієнтаціями та конфліктними формами поведінки одних і тих же досліджуваних, нам вдалося відслідкувати приналежність типів особистості до певних особистісних профілів (табл.2.11).

Таким чином, до стійкого особистісного профілю до конфліктних форм поведінки належать такі типи особистості за типами ціннісних орієнтацій: гуманістичний, пізнавальний, самоактуалізуючий, а до уразливого особистісного профілю до конфліктних форм поведінки - емоційно-нестабільний, авторитарний.

Таблиця 2.11

Види особистісних профілів (за схильністю до КФП)

та властивих для них типів особистості (за типом ЦО) студентів

№ п/п	Особистісний профіль (за КФП)	Тип особистості (за типом ЦО)	Досліджуванні (у %)		
			Експ.гр.1	Експ.гр.2	Експ.гр.3
1	Стійкий (несхильний)	1.Гуманістичний	20	15	12
		2. Пізнавальний	15	20	25
		3.Самоактуалізуючий	12	12	18
2	Уразливий (схильний)	1.Емоційно- нестабільний	35	28	25
		2. Авторитарний	28	25	20

Здобуті результати дають підстави стверджувати, що існує закономірний зв'язок між особистісними профілями (від схильності до КФП) та типами особистості (в залежності від переважаючих ціннісних орієнтацій) (табл. 2.12).

Дане припущення доводиться за допомогою методу рангової кореляції Спірмена. Цей метод дозволяє визначити щільність (силу) та напрям кореляційного зв'язку між ознаками або профілями (ієрархіями) ознак.

Таблиця 2.12

**Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена
між особистісними профілями, типами особистості
та її стилем поведінки у конфлікті (при $p < 0,01$)**

№	Особистісні профілі (за КФП)	Типи особистості (за типом ЦО)	Стили поведінки в конфліктних ситуаціях				
			Супер-ництво	Компро-міс	Уник-нення	Спів-праця	Присто-сування
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Стійкий	Гуманіс-тичний	0,6	0,92	0,57	0,96	0,87

Продовження табл.2.12

1	2	3	4	5	6	7	8
		Пізнаваль-ний	0,78	0,98	0,5	0,94	0,63
		Самоак-туалізуючий	0,75	0,88	0,97	0,87	0,6
2	Уразливий	Емоційно - нестабільний	0,96	0,72	0,6	0,69	0,72

	Авторитарний	0,95	0,86	0,6	0,76	0,53
--	--------------	------	------	-----	------	------

Кожному типу особистості відповідає певний стиль поведінки у конфліктах, що визначає її схильність до конфліктних форм поведінки.

Так, ми бачимо, що для такого типу, як:

- Гуманістичний – властива співпраця та компроміс ($\rho=0,96$, та $\rho=0,92$ при $p<0,01$), особистість ініціативна, відкрита, прагне задовольняти інтереси всіх учасників взаємодії, спрямована на пошук позитивних результатів, вірить, що добро завжди перемагає.
- Пізнавальний – властивий компроміс та співпраця ($\rho=0,98$, та $\rho=0,94$ при $p<0,01$), особистість займається професійним розвитком і тому прагне не втрачати взаємовигідні стосунки з іншими, здатна до співпраці, пропонує взаємовигідні пропозиції.
- Самоактуалізуючий – властиво уникнення та компроміс ($\rho=0,97$, та $\rho=0,88$ при $p<0,01$), особистість досить раціональна, не створює напруженості у стосунках, іноді свідомо ухиляється від проблем або фактично заперечує конфлікт, коли проблема не дуже важлива, щоб не витратити на це свій час .
- Емоційно-нестабільний – властиво суперництво ($\rho=0,96$, при $p<0,01$), особистість прагне до життя, сповненого розваг, намагається задовольнити цю потребу будь-якою ціною, не йде на поступки, прагне у стосунках домінувати, здатна до вольових дій.
- Авторитарний – також властиво суперництво та компроміс ($\rho=0,95$, $\rho=0,86$ при $p<0,01$), особистість має перед собою ціль і прагне її досягти, здатна певним чином поступатися власними інтересами, щоб пізніше досягти більшого, активна і раціональна.

Отже, можемо зробити висновок про напрямок зв'язку, а саме: тип особистості визначає особистісний профіль та стиль взаємодії, а тим самим схильність до конфліктних форм поведінки.

На основі експериментальних даних нами було визначено відповідність між ціннісними орієнтаціями та особистісними профілями. Так, стійкому особистісному профілю відповідають такі цінності: допомога та милосердя до інших, етичні та моральні цінності, чесність, щирість, самоконтроль, раціоналізм, відповідальність, творчість, освіченість тощо. Для уразливого особистісного профілю характерні: високе матеріальне забезпечення, високий соціальний статус та управління людьми, вплив на оточуючих, нетерплячість до недоліків інших тощо.

У ході дослідження результатів, нами було встановлено зв'язок між певними видами особистісних конфліктних форм поведінки (фізична, вербальна, непряма агресія, роздратування, підозрілість) та особистісними профілями за допомогою коефіцієнта лінійної кореляції Пірсона (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

Коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона між особистісними конфліктними формами поведінки, ціннісними орієнтаціями та особистісними профілями

(при $p < 0,01$)

№ п/п	Крайні конфліктні форми поведінки	Ціннісні орієнтації	Особистісні профілі	
			Стійкий	Уразливий
1	2	3	4	5
1	Фізична агресія	Влада, впевненість у собі, свобода, матеріальне	0,59	0,83

		забезпечення, сміливість.		
--	--	------------------------------	--	--

Продовження табл.2.13

1	2	3	4	5
2	Вербальна агресія	Нетерплячість до недоліків, життя, сповнене розваг, здоров'я, життєрадісність.	0,45	0,71
3	Непряма агресія	Високі домагання, ефективність у справах, освіченість.	0,66	0,77
4	Роздратування	Дисциплінованість, раціоналізм, чесність.	0,68	0,89
5	Підозрілість	Ефективність у справах, чесність, щирість, самоконтроль, раціоналізм, відповідальність.	0,58	0,83

Таким чином, ми отримали дані, що вказують на тісний зв'язок між крайніми конфліктними формами поведінки, ціннісними орієнтаціями та особистісними профілями, а отже, ціннісні орієнтації особистості визначають її схильність до певного виду крайніх конфліктних форм поведінки, що в свою чергу визначає приналежність до певного особистісного профілю.

- Стійкий ОП, який характеризується доброзичливістю, емпатійністю, відповідальністю, толерантним ставленням до співрозмовника, намаганням всі конфлікти вирішувати конструктивно та не застосовувати конфліктні форми поведінки при взаємодії,

значних кореляцій не має з жодним із показників.

- Уразливий ОП, який характеризується егоїстичністю, недобросовісністю, зневагою моральних цінностей, обманом, нечесністю, перевага надається імпульсам, відсутнє почуття відповідальності, найтісніший зв'язок має з фізичною агресією, яка проявляється у використанні фізичної сили, з метою задоволення власних потреб та позиції ($\rho=0,83$, при $p<0,01$) та з підозрлістю, недовір'ям до людей і обережністю до всього нового, прогресивного ($\rho=0,83$, при $p<0,01$). Також існує зв'язок з вербальною агресією ($\rho=0,71$, при $p<0,01$) – вираження негативних відчуттів як через форму (сварка, крик, виск), так і через зміст словесних відповідей (загроза, прокляття, лайка). Такий особистісний профіль також корелює з непрямою агресією, що завжди породжує конфліктні форми поведінки ($\rho=0,77$, при $p<0,01$).

Встановлені зв'язки в усіх випадках не є випадковими, а статистично достовірними на рівні 99%. (Всі обчислення проводились за допомогою комп'ютерної програми Statistica 6.0.)

Як видно з таблиці 2.14, одні й ті ж ціннісні орієнтації особистості можуть провокувати різні форми конфліктної поведінки, все залежить від особистісного профілю та типу особистості, від її внутрішніх особливостей та навколишнього середовища.

**Комплексні характеристики профілів психологічного впливу ціннісних орієнтацій на виникнення та прояви
конфліктних форм поведінки особистості юнацького віку**

Особистісні профілі (за КФП)	Типи Особистості (за типом ЦО)	Види ціннісних орієнтацій	Види конфліктних форм поведінки	Характеристики психологічних проявів	Кількість досліджуваних (у %)		
					Ек сп. гр. 1	Ек сп. гр. 2	Ек сп. гр. 3
1	2	3	4	5	6		
С т і й -	Г у м а н і с т и ч н и й	Етичні цінності: <ul style="list-style-type: none"> • вихованість; • чуйність; • чесність; • милосердя, допомога іншим. 	<ul style="list-style-type: none"> • За формами задоволення своїх потреб: <i>дружелюбність;</i> • За стилем поведінки: <i>уникнення, пристосування, співпраця.</i> • За суб'єктивними чинниками, які спроектовуються на оточення: • <i>почуття провини, образа.</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • Добросовісність та скурпульозність. • Довірливість. • Коректне ставлення до інших. • Готовність вирішувати проблеми інших. • Надмірна акуратність. • Прагнення перекласти прийняття важкого рішення на інших. • Надмірна чутливість, емоційність. • Звинувачення себе, в тому, що поводишся погано. • Звинувачення інших у власних проблемах. 	20	15	12

к и й	П і з н а в а л ь н и й	<p>Цінності професійної спрямованості:</p> <ul style="list-style-type: none"> • цікава робота; • освіченість; • ефективність у справах; • відповідальність; • високі домагання; • дисциплінованість; • активне діяльне життя; • широта поглядів. 	<ul style="list-style-type: none"> • За формами задоволення своїх потреб: <i>коаліція, санкціонування, демонстрація дій, фіксація позиції, угода.</i> • За стилем поведінки: <i>співпраця, компроміс, суперництво.</i> • За деструктивними об'єктивними стимулами: <i>незгода і критика пропозицій, підозрілість.</i> • За суб'єктивними чинниками, які спроектовуються на оточення: <i>образа, непряма агресія, негативізм.</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • Досягнення мети будь-якими засобами. • Відстоювання власних інтересів. • Використання фактів, логіки для підтвердження своєї позиції. • Цінують тих, хто з ними дружать, схильні підкорятися. • Підвищена вразливість. • Стриманість у вираженні почуттів. • Прагнення у конфлікті задовольнити інтереси кожного. • Відкритість до співпраці. • Протидія наказам керівництва. • Обережність у відношенні до людей. 	15	20	25
-------------	--	--	--	---	----	----	----

	С а м о а к т у а л і з у ю ч и й	Цінності розвитку і пізнання: <ul style="list-style-type: none"> • творчість; • розвиток; • пізнання; • самоконтроль; • раціоналізм. 	<ul style="list-style-type: none"> • За формами задоволення своїх потреб: <i>угода, дружелюбність, фіксація позиції.</i> • За стилем поведінки: <i>співпраця, уникнення, пристосування, компроміс.</i> • За деструктивними об'єктивними стимулами: <i>підозрілість, критика будь-яких пропозицій.</i> • За суб'єктивними чинниками, які спроектовуються на оточення: <i>почуття провини.</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • Обачність. • Перекона-ння, прохання, висування пропозицій. • Рефлекси-вність мислення. • Повага до думки інших. • Стримане ставлення до близьких людей. • Схильність до самотності. • Наполегливе відстоювання власних поглядів. • Чутливість до невдач та критики. • Високий рівень домагань. • Самовдосконалення та самоактуалізація. • Недовіра та обережність у відношенні до людей. • Схильність до внутрішньо-особистісного конфлікту. 	12	12	18
У р а -	Е м о ц і й н о -	Цінності особистого життя: <ul style="list-style-type: none"> • приємне проведення часу; • кохання; • матеріальне забезпечення; • здоров'я; • друзі; • сім'я; 	<ul style="list-style-type: none"> • За формами задоволення своїх потреб: <i>угода; дружелюбність; демонстрація дій; фіксація позиції; коаліція; тиск; психічне насильство; фізичне насильство.</i> • За стилем поведінки: <i>компроміс; суперництво; уникнення.</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • Прагнення бути в центрі уваги. • Піднесеність настрою, легковажність та схильність до аморальних вчинків, несерйозне відношення до обов'язків. • Товариськість. • Ослаблений контроль над потягами. • Схильність до непродуманих вчинків, розваг. • Непряма агресія на інших: плітки, 	35	28	25

З Л И В И Й	Н е с т а б і л ь н и й	<ul style="list-style-type: none"> життєрадісність. 	<ul style="list-style-type: none"> За деструктивними об'єктивними стимулами: <i>порушення трудової дисципліни; грубощі, зухвала поведінка; ігнорування вимог, ухиляння від виконання завдання; запальність, грубість.</i> За суб'єктивними чинниками, які спроектовуються на оточення: <i>непряма агресія; негативізм.</i> 	<p>жарти, крик тощо.</p> <ul style="list-style-type: none"> Експресивність дій. Прагнення задовольнити власні потреби. Свідоме ухиляння від проблем. Прагнення віднайти „золоту середину”. Ригідність мислення та дій. 			
А в т о р и т а р н и й	Індивідуальні цінності:	<ul style="list-style-type: none"> влада; свобода; самостійність; краса; високий соціальний статус; нетерпимість до недоліків інших; тверда воля; 	<ul style="list-style-type: none"> За формами задоволення своїх потреб: <i>угода; дружлюбність; фіксація позиції; коаліція; санкціонування; демонстрація дій; тиск; психічне насильство; фізичне насильство; захоплення і утримання об'єкта.</i> За стилем поведінки: <i>суперництво; компроміс.</i> За деструктивними об'єктивними стимулами: 	<ul style="list-style-type: none"> Завищені вимоги до себе та інших. Готовність до конфлікту в будь-який момент. Агресивні реакції на протидію, не визнання власної провини. Взаємний обмін благами задля досягнення мети. Вплив на інших за допомогою стягнень, накладання заборон. Пред'явлення вимог, вказівок, наказів, погроз. Брутальність, образливі жести, обман, приниження, диктат у 	28	25	20

		<ul style="list-style-type: none"> • сміливість; • терплячість 	<p><i>вербальна агресія; незгода і критика пропозицій; підозрілість; фізична агресія.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • За суб'єктивними чинниками, які спроектовуються на оточення: <p><i>непряма агресія, негативізм.</i></p>	<p>міжособистісних стосунках.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Наполегливе відстоювання своїх поглядів. • Самотність. • Вираження негативних почуттів через: сварку, крик, погрози, лайку. • Недовіра і обережність у відношенні до людей. • Агесивна поведінка, спрямована на інших людей. 			
--	--	--	---	--	--	--	--

Аналізуючи дані дослідження, нами було виділено групи студентів, яким потрібні: а) профілактика конфліктних форм поведінки; б) психологічний супровід; в) психокорекція конфліктної поведінки, шляхом переоцінки ціннісної сфери (табл. 2.15).

Таким чином, ми бачимо, що більшість студентів потребують психологічного супроводу під час навчання для подолання конфліктних форм поведінки. Значній частині достатньо вчасної та цілеспрямованої психопрофілактичної роботи.

Таблиця 2.15

**Розподіл студентів за видами психологічної допомоги
(за результатами дослідження)**

№ п/п	Види психологічної допомоги	Студенти (у %)		
		Експ.гр. 1	Експ.гр. 2	Експ.гр. 3
1.	Психопрофілактика	29	41	43
2.	Психологічний супровід	50	40	42
3.	Психокорекція	21	19	15

Отримані дані дають підстави для розробки розвивально-психокорекційної програми для студентів, які її потребують.

Таким чином, ціннісні орієнтації є складним соціально-психологічним феноменом, що характеризує спрямованість та зміст активності особистості як складову системи відносин, що мотивує позитивізм у ставленні до навколишнього світу й самого себе, наповнює смислом діяльність людини, регулює її поведінку і вчинки. Система ціннісних орієнтацій є основою

свідомого вибору суб'єктом цілей та засобів їхнього досягнення, важливим фактором регуляції соціальних взаємовідносин людей і поведінки індивіда.

Аналізуючи отримані результати, ми можемо стверджувати, що наша гіпотеза про те, що ціннісні орієнтації є чинником виникнення конфліктних форм поведінки в юнацькому віці підтвердилась, за допомогою констатуючого етапу експерименту. Таким чином, переоцінка ціннісно орієнтаційної системи особистості може призвести до подолання її конфліктних форм поведінки. На нашу думку, процес формування системи ціннісних орієнтацій нерозривно пов'язаний з перебудовою свідомості, відмовою від стандартизованих стереотипів мислення і поведінки, розвитком активного, творчого ставлення до себе та інших, до перетворення власної діяльності, засобів і умов її здійснення.

Висновки до другого розділу

На основі комплексного дослідження системи ціннісних орієнтацій студентів нами було встановлено ієрархію цінностей, їх зміст та спрямованість, ціннісно-орієнтаційну єдність груп, реальну структуру ціннісних орієнтацій студентів.

Виділено групи ціннісних орієнтацій: 1) цінності особистого життя; 2) індивідуальні цінності; 3) етичні цінності; 4) цінності професійної спрямованості; 5) цінності розвитку і пізнання. В результаті чого ми виокремили певні типи особистості: „Гуманістичний”, „Пізнавальний”, „Самоактуалізуючий”, „Емоційно-нестабільний”, „Авторитарний”.

Аналіз результатів дослідження свідчить, що студенти не однаково оцінюють запропоновані цінності. Для одних усі цінності здаються однаково значущими, для інших мають різну важливість, що дозволяє їм диференціювати цінності, тобто виділяти ті з них, які є головними або другорядними цілями

життя. Це дає можливість говорити про те, що одні студенти мають диференційовану структуру цінностей, а інші всі цінності сприймають як однаково важливі, що свідчить про відсутність у них диференційованої структури ціннісних орієнтацій. Вони поки що не усвідомили свою життєву позицію, не визначили чітко свого особистого ставлення до цінностей навколишнього світу. Це дозволяє охарактеризувати рівень їх особистісної зрілості як не цілком відповідний віковому і соціальному критеріям розвитку.

Рівень значущості цінностей не відповідає їхній реалізації у власному житті, що і призводить до незадоволеності життям та собою.

Діагностика схильності особистості до конфліктної поведінки за тестом К.Томаса свідчить, що більшість студентів перших та третіх курсів схильні займати позицію суперника, однак досліджувані п'ятих курсів більш схильні до співпраці та компромісу. Діагностика агресивних форм поведінки у фруструючих ситуаціях за методикою А.Басса і А.Дарки вказує на те, що серед конфліктних форм поведінки найпоширенішими серед студентів є: фізична агресія, негативізм, підозрілість, вербальна агресія, непрямая агресія, роздратування.

Що стосується комплексної діагностики особистісних якостей, то тут за допомогою теста Р.Кеттелла ми визначили крайні ступені прояву рис особистості, виділили ті, які, на нашу думку, призводять до конфліктних форм поведінки: слабкість „Я”; домінантність; слабкість „над-Я”; підозрілість; консерватизм; фрустрованість; сизотомія. Всі ці риси мають свою вікову динаміку у розвитку: найбільше розмаїття на першому курсі, а найменше – на п'ятому.

На основі отриманих результатів дослідження конфліктних форм поведінки студентів нами було виділено два особистісні профілі: стійкий (несхильний) та уразливий (схильний). Так, стійкий ОП характеризується такими ціннісними орієнтаціями: етичні, професійні, цінності розвитку та пізнання, цінності соціальної срямованості; йому властиві наступні особистісні

якості (за тестом Р.Кеттелла) як: сила «Я», сила «над Я», самодостатність, м'якосердність, проникливість, контроль бажань, нефрустрованість тощо, а також схильні до таких стилів взаємодії під час конфлікту (за тестом К.Томаса): співпраця, компроміс, уникнення, пристосування; у фруструючих ситуаціях (за тестом А.Басса, А.Дарки) їм властиве почуття провини, образу, роздратованість тощо. Що стосується уразливого ОП, то він у свою чергу характеризується наступними ціннісними орієнтаціями: індивідуальні, цінності особистого життя та матеріальні цінності; йому властиві такі особистісні якості (за тестом Кеттелла): слабкість «Я», конформність, безтурботність, слабкість «над – Я», консерватизм, підозрілість, фрустрованість, домінантність, а також такими стилями взаємодії під час конфлікту (за тестом К.Томаса): суперництво, пристосування, уникнення; що стосується поведінки у фруструючих ситуаціях (за тестом А.Басса, А.Дарки), то їм властиві: фізична, вербальна, непрямая агресія, негативізм, підозрілість, роздратування тощо.

З вище наведених даних дослідження можна зробити висновок про те, що система ціннісних орієнтацій тісно пов'язана з конфліктними формами поведінки особистості. Якщо ціннісна система не відповідає можливостям людини, то в останньої виникає невдоволення та напруження, яке ззовні проявляється у використанні конфліктних форм поведінки. Як свідчать дані нашого дослідження, найчастіше це проявляється у фізичній та вербальній агресії, у негативізмі до оточуючого середовища. Здійснений лінійний кореляційний зв'язок Пірсона вказує на те, що типи особистості пов'язанні з особистісними профілями та з вище зазначеними формами конфліктної поведінки. Так стійкому ОП за схильністю до конфліктних форм поведінки відповідають такі типи особистості за типом ціннісних орієнтацій: гуманістичний, пізнавальний, самоактуалізуючий, а уразливого ОП за схильністю до конфліктних форм поведінки – емоційно-нестабільний та авторитарний. Також встановлено, за допомогою методу рангової кореляції Спірмена, що тип особистості визначає її схильність до конфліктної поведінки.

Лише розвиток і усвідомлення ціннісно-мотиваційної сфери та

оволодіння знаннями про конфлікт та навичками конструктивно його вирішувати допоможуть особистості подолати ті протиріччя та труднощі, які у неї виникають при взаємодії з іншими людьми.

Основні положення даного розділу висвітлені у таких працях:

1. Коберник Л.О. Ціннісні орієнтації як чинник подолання конфліктних форм поведінки / Людмила Олександрівна Коберник // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – № 17. – Ч. I. – С. 175-180.

2. Коберник Л.О. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій студентів вищих педагогічних навчальних закладів / Людмила Олександрівна Коберник // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2008. – № 23. – С. 235-241.

3. Коберник Л.О. Психодіагностика конфліктних форм поведінки студентів в системі вищої освіти. / Людмила Олександрівна Коберник // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – № 26. – Част. II. - С. 233-238.

4. Коберник Л.О. Конфліктні форми поведінки як психологічний феномен. / Людмила Олександрівна Коберник // наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка «Проблеми гуманітарних наук».- Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2009. – Випуск 23. Психологія. – С.119 – 132.

5. Коберник Л.О. Психологія прояву конфліктних форм поведінки у студентському віці. / Людмила Олександрівна Коберник // Практична психологія в системі вищої освіти: теорія, результати досліджень, технології: монографія / За ред. проф. Н.І.Пов'якель. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – С. 232-240.

6. Коберник Л.О. Проблема конфліктних форм поведінки в юнацькому віці. / Людмила Олександрівна Коберник // Тези доп. учас. Другої міжнар.

наук.-прак. конф. «Методологія та технології практичної психології в системі вищої школи». – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова МОН України, Поліграф-Центр, 2009. – С. 84-85.

РОЗДІЛ 3

РОЗВИВАЛЬНА ПСИХОКОРЕКЦІЯ ПОДОЛАННЯ КОНФЛІКТНИХ ФОРМ ПОВЕДІНКИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ ШЛЯХОМ РОЗВИТКУ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

3.1. Методичні засади організації і проведення дослідження та розвивально-психокорекційна програма з розвитку ціннісних орієнтацій студентів

На основі узагальнення психологічних досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених щодо розвитку ціннісних орієнтацій, виділено наступні чинники формування системи ціннісних орієнтацій студента, зокрема стереотипізація, оцінка і самооцінка (К.Левін, П.В.Симонов, Р.Холт, З.Фройд, К.Юнг); проекція, емпатія (К.Е.Ізард); воля (В.А.Іванніков, В.К.Калін, В.І.Селіванов); рефлексія (В.Лефевр, Н.І.Пов'якель, В.Крилов) [242; 231; 203; 179].

Як зазначає у своїх дослідженнях Л.В.Романюк, впровадження тренінгової підготовки в навчально-виховний процес сприяє активізації внутрішньо-особистісних чинників та соціально-психологічних механізмів розвитку ціннісних орієнтацій студентів [204].

Схожу позицію займає і О.Д.Научитель, яка у своїх працях стверджує, що цілеспрямований вплив на систему цінностей особистості під час тренінгу зумовлює усвідомлення студентами ієрархії власних ціннісних орієнтацій, а також набуття нових способів та можливостей їх досягнення [172]. Також важливе місце у розвитку ціннісних орієнтацій особистості, як зазначає Н.П.Максимчук, має характер і спрямованість спільної діяльності викладачів та студентів вузу, за межами безпосередньої учбової діяльності [164]. Таким чином, спеціально організована система психокорекційних занять з

використанням відповідних видів діяльності, формування рефлексивної позиції особистості, допомагає суб'єкту усвідомити свої життєві орієнтири та реальні засоби їх досягнення.

Ми підтримуємо думку таких вчених як А.Я.Анцупов, Я.А.Будников, Ю.Н.Ємельянов, А.Д.Овчаренко, М.І.Пірен, Н.І.Пов'якель, А.І.Шипілов, що лише використання комплексу таких методів як: соціально-психологічний тренінг, індивідуальне консультування, аутогенне тренування, самоаналіз конфліктної поведінки, посередницька діяльність психолога забезпечить ефективний результат подолання конфліктних форм поведінки особистості [19; 98; 125; 189;149].

Отримані результати дослідження створюють теоретичні й методологічні засади для розробки розвивально-психокорекційної програми подолання конфліктних форм поведінки шляхом розвитку ціннісних орієнтацій та психологічної культури студентів.

На основі результатів констатувального етапу експерименту нами були відібрані студенти, які потребують психологічного супроводу та психокорекційної роботи для подолання конфліктних, зокрема, стійких форм поведінки. Було створено одну експериментальну та одну контрольну групи: 1 експ.гр. (n =20) та 1 контр.гр. (n = 20) – студенти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Студенти контрольних груп після проведення психокорекційної роботи повторно тестувалися за попередніми методиками.

Метою психокорекційно-розвивальної програми є виокремлення та розвиток умінь і навичок подолання конфліктних форм поведінки в юнацькому віці шляхом розвитку рефлексії та розвитку та усвідомлення системи ціннісних орієнтацій особистості.

Основними завданнями такої роботи є:

- Розвиток: а) ціннісної сфери особистості; умінь об'єктивно проявляти свої почуття, емоції, думки; б) знань особистості про

сутність конфлікту і конфліктних форм поведінки та їх ескалації, причини виникнення.

- Формування: а) ціннісного ставлення до оточуючих; б) позитивної, раціональної системи ціннісних орієнтацій.
- Оволодіння: а) вміннями саморегуляції у складних конфліктних ситуаціях; б) вміннями безконфліктної взаємодії; в) вміннями запобігати використанню стереотипів конфліктної поведінки та застосування конфліктогенів.

Для досягнення та реалізації поставлених завдань ми використовували наступні методи: бесіда, ділові та рольові ігри, аутогенне тренування, аналіз продуктів діяльності (малюнки, щоденники, листи, вірші) тощо, а також психологічні прийоми рефлексії, самоаналізу.

Тренінгові заняття проводились у відповідності до загальноприйнятих норм і принципів групової роботи та передбачали 11 занять, кожне тривалістю 90 хвилин. Вправи та ігри, що входять до складу соціально-психологічного тренінгу, розроблені автором або іншими дослідниками й адаптовані відповідно до мети та завдань програми формувальної частини дослідження.

Нижче надається розроблена і апробована нами розвивально-психокорекційна програма подолання конфліктних форм поведінки шляхом розитку ціннісних орієнтацій у студентів.

Заняття 1

Мета заняття: знайомство студентів між собою. І навіть якщо вони знайомі, це є можливістю по-новому подивитися один на одного. Учасники сідають у коло. Психолог пояснює їм, що вони разом будуть зустрічатися на тренінгових заняттях, на яких вони будуть спілкуватись, грати, навчатись,

малювати, ділитися своїми проблемами й радіщами, вчитися розуміти один одного, допомагати й підтримувати.

Вправа 1. “Ім’я”.

Мета: знайомство учасників. Сприяти усвідомленню учасниками власних цінностей, а також цінностей інших людей.

Учасники на аркуші паперу великими літерами пишуть своє ім’я. Потім тренер пропонує на кожен літеру імені написати позитивну/негативну рису.

Обговорення вправи.

- Які якості було легше писати? Які складніше?
- Чому саме ці якості було написано?

Вправа 2. “Прийняття правил групи”.

Мета: вироблення та прийняття правил роботи під час тренінгу.

Тренер пропонує учасникам поміркувати над наступними питаннями: що потрібно для створення робочої атмосфери? почуття комфорту для всіх учасників? Методом мозкового штурму учасники пропонують свої варіанти правил. Тренер записує їх на ватмані.

Правила можуть бути приблизно такі:

- працювати „ тут і тепер”;
- говори від „ Я”;
- зберігати конфіденційність;
- дотримуватись регламенту;
- висловлюватись по черзі (правило руки);
- дотримуватись правила „стоп”;
- працювати в групі від початку до кінця;
- бути активними.

Вправа 3. Малювання на тему “Моє ім’я”.

Мета: невербальне символічне вираження змісту обраного імені.

Після того, як усі учасники групи назвали свої імена, їм пропонують подумати й намалювати малюнок “Моє ім'я”, що у вигляді символів або образів відображав би зміст обраного імені. Після виконання малюнка проводиться обговорення робіт.

Вправа 4. “Довіра”.

Мета: сприяти згуртованості групи, встановленню довірливих стосунків між її членами.

Тренер пропонує учасникам стати у тісне коло, виставити вперед долоні паралельно тулубу та вибрати добровольця, який, закривши очі, буде хилитись, падати у різні сторони, а коло повинно його підхопити, не дозволити впасти.

Вправа 5. Гра “Море хвилюється”.

Мета: визначення емоційного стану й передача його невербальними засобами; краще знайомство з учасниками групи; створення позитивного емоційного фону; корекція нетерплячості.

Група обирає ведучого, який повертається спиною до інших і вимовляє слова: “Море хвилюється раз”. На рахунок “три” студенти повинні завмерти в незвичайній позі. Ведучий по черзі підходить до кожного учасника гри, включає його й намагається відгадати, кого й у якому емоційному стані він зобразив.

При цьому група обов'язково аналізує виразні невербальні засоби передачі образу (міміка, погляд, жести, положення тулуба, стиснуті кулаки тощо), оцінює наскільки вдалим був цей вибір. Гра вчить розрізняти й читати емоційний стан інших людей, адекватно передавати свій стан. Вона також коригує нетерплячість, виховує стриманість. Керівникові групи варто звернути увагу на те, чи страшних, агресивних чудовиськ або слабких, зляканих тварин зображували учасники групи.

Вправа 6. “Слухаємо себе”.

Мета: розвиток здатності до релаксації, уміння слухати себе й визначати свій настрій; уміння діагностувати емоційне самопочуття учасників групи.

Студентам пропонують сісти в зручній позі, заплющити очі, розслабитися й прислухатися до себе, ніби зазирнути в себе, й подумати: що кожний відчуває, який у нього настрій. Через кілька хвилин усі учасники групи по черзі розповідають, не розплющуючи очей, про те, як вони почуваються і який у них настрій. Вправа дає змогу діагностувати емоційне самопочуття юнаків, сприйняття ними форм і методів роботи групи.

Вправа 7. “Подаруй усмішку”.

Мета: навчитися знімати скутість обличчя за допомогою усмішки, підтримувати усмішкою, бажати добра навколишнім; створити і підтримувати позитивний емоційний фон; усувати страхи.

Психологові варто пояснити значення усмішки у житті та самопочутті людини. Напруження м'язів не тільки відображає, а й формує поганий настрій, утому, негативні емоції. Мають бути напруженими тільки ті м'язи, що необхідні, всі інші повинні бути розслабленими. Цілком розслаблена людина стирає всі негативні емоції. Усміхайтесь! За серйозного виразу обличчя напружені 17 м'язів, в усмішці – 7. Фізіологічний сміх – це вібрація й масаж, що знімають напруження. Усмішка покращить настрій вам і навколишнім, для усмішки шукайте приводу, провокуйте усмішку.

Усі учасники групи беруться за руки і дарують один одному усмішки: кожен студент повертається до свого сусіда праворуч або ліворуч і, побажавши йому чогось гарного, усміхається. Той у свою чергу посміхається наступному сусідові і т.д.

Керівник групи цікавиться враженнями від заняття, дякує групі за роботу й запрошує на наступну зустріч.

Заняття 2

Мета заняття: розвиток ціннісно-комунікативної сфери студентів, оволодіння знаннями про конфлікт, набуття навичок вербального вираження своїх почуттів.

Вправа 1. “Розкажи про себе”.

Мета: розвиток ціннісно-комунікативних здібностей; перевірка рівня згуртованості групи й довіри між учасниками; збагачення знань про товаришів у групі.

Кожному учасникові групи пропонується розповісти про себе те, що він сам захоче (без обмежень у тематиці й у часі).

Вправа 2. “Плече до плеча”.

Двоє учасників сідають плечима один до одного і розмовляють на вільну тему впродовж 3-5 хвилин. Після цього вони діляться своїми враженнями. Чи легко їм було розмовляти?

Вправа 3. “Слухові асоціації до поняття „конфлікт””.

Мета: подати, описати асоціації до поняття „конфлікт”.

Тренер пропонує учасникам називати слова, які у них асоціюються зі словом „конфлікт”, по черзі на кожну букву цього слова:

К -

О -

Н -

Ф -

Л -

І -

К-

Т-

Він зачитує всі слова і підсумовує особистісну, емоційну сутність цього поняття для присутніх.

Вправа 4. “Лінія конфлікту”.

Мета: дізнатися про цільове ставлення студентів до конфлікту.

Тренер говорить: „Уявіть лінію, проведену з одного кутка кімнати в протилежний. Якщо вважаєте, що конфлікт – це завжди добре, станьте на цій лінії в лівий куток чи блитзько до нього; якщо вважаєте, що конфлікт – це завжди погано, станьте в правий куток; якщо ж конфлікт – і те, й інше, станьте посередині або ближче до того чи того краю. Виберіть собі місце на лінії, яке покаже ваше ставлення до конфлікту”.

Запитує, хто хоче пояснити, чому він обрав саме це місце на лінії. Потім тренер каже: „ Зійдіть із лінії, я хочу провести іншу. Якщо вважаєте, що вам треба вступити в конфлікт, позначте це на лінії праворуч; якщо хочете уникнути конфлікту, позначте ліворуч; якщо вагаєтесь, поставте позначку посередині”.

Пропонується учасникам обгрунтувати їхній вибір. Наприкінці вправи каже: „ Якщо хочете по-іншому реагувати на конфлікт, станьте туди, де б ви хотіли бути.” Дає час на перестановку.

Вправа 5. “Я ображаюсь, коли...”.

Мета: розвиток вміння вербально виражати негативні емоції.

Кожен по колу закінчує це речення. Ведучий запитує: „У кого ще схожі ситуації викликають образу?” Після цього обговорюють найтипівіші ситуації, які викликають образу, причини їх виникнення та способи звільнення від них.

Вправа 6. “Інтерв'ю” (прийом відкритого запитання).

Мета: розвиток комунікативних якостей, уміння формулювати запитання; формування інтересу до співрозмовника та його внутрішнього світу.

- Відкрите запитання припускає розгорнуту інформативну відповідь. Починати варто зі слів: що, хто, як, скільки, чому, де, з якою метою.

- Таким чином, візьмемо інтерв'ю в кожного з присутніх. Завдання ведучого: за допомогою мінімальної кількості запитань якомога повніше з'ясувати погляди того, хто відповідає, на певні проблеми.

Вправа 7. “Трикутник влади”.

Мета: визначення своєї позиції стосовно себе та оточуючих.

Групі ставлять запитання :

- Чи повинна людина любити себе?
- Чи обов'язково любити весь світ? Якщо так, то в якому співвідношенні повинні бути любов до себе і до світу?

Учасники діляться на три групи, їм демонструють малюнок „Трикутник влади”. Представляють три позиції. Учасникам пропонується вибрати одну з позицій і відстояти її правильність. Після представлення всіх позицій тренер підводить групу до такого висновку: Гармонійна людина, людина успіху завжди повинна уникати будь-яких крайнощів, її золота середина: „Я люблю себе, я люблю весь світ. За законами природи, якщо людина любить світ, то і світ

любить її, тобто добре співвідносяться інтереси особистості, суспільства, природи.”

Заняття 3

Мета: розвиток ціннісно-комунікативного потенціалу, зниження вербальної агресивності, розвиток позитивного ставлення до інших.

Вправа 1. “Мистецтво компліменту”.

Мета: підвищення самооцінки учасників групи.

- Комплімент – люб'язне зауваження на чиюсь адресу, похвала. Але це не лестощі й не глузування. Найчастіше люди роблять компліменти, зважаючи на зовнішність, ділові якості, риси характеру тощо. Робіть компліменти щиро, не забувайте про теплу інтонацію та привітний погляд. Говорімо один одному компліменти! Почати можна так:

- Як Вам удається ...
- Я раніше не знав, що Ви ...
- Чи знаєш ти, що ...
- У тебе ...
- Я чув ...
- Видно, що ти ...
- Ти завжди ...
- Я люблюся тобою щоразу, коли ти ...
- Де тільки ти навчився ...
- Із задоволенням повчилася б у тебе ...

- Я б хотів так, як ти ...

Вправа 2. “Ваш портрет”.

Мета: розвиток спостережливості, концентрації уваги.

Один із учасників групи стає за спинкою стільця іншого учасника. Той, хто сидить, не обертаючись, описує якомога докладніше одяг, колір очей, волосся, інші особливості того, хто стоїть позаду.

Вправа 3. “Прохання”.

Мета: формування навичок ввічливо-доброзичливого спілкування.

Члени групи обирають учасника, який виконуватиме прохання інших. Вони по черговому звертаються до нього з будь-яким проханням. Наприклад, відчини, будь ласка, вікно. Учасник відповідає: „Я відчинив”. Той, хто просив, має відповісти: „Дякую”. Якщо він забуде такі слова, то сам починає виконувати команди інших.

Вправа 4. “Чи вміємо ми слухати?”

Мета: усвідомлення необхідності уважного та толерантного ставлення до співрозмовника.

Члени груп поділяються на перший-другий. Перші номери виходять за двері і отримують завдання розказати, як вони сьогодні провели ранок (тема може бути різноманітною). Другі номери отримують завдання не слухати своїх співрозмовників і будь-яким чином показувати свою незацікавленість тим, про що розповідає партнер; але після того, як ведучий подасть сигнал (наприклад, плесне в долоні), вони повинні виявити надмірну зацікавленість розмовою.

Після закінчення вправи перші номери діляться своїми враженнями та обговорюють уміння, якими необхідно оволодіти, щоб стати хорошими співрозмовниками. Далі обговорюються параметри невербальної комунікації: інформативність постави людини, її пози, дистанція між співрозмовниками,

міміка, жести, напрям погляду тощо. Щоб привернути увагу учасників до цих невикористаних резервів передачі почуттів, переживань, станів, їм пропонують виконати вправу.

Вправа 5. „Пантоміма”.

Мета: оволодіння знаннями про невербальне спілкування.

Учасники отримують від ведучого картки, на яких написано, що треба зобразити. Дається час (5 хвилин) для підготовки. Потім кожний повинен показати свою пантоміму. Розмовляти забороняється. Учасники повинні правильно вгадати, про що йшлося в завданні. Завдання для пантоміми наступні:

1. Я боюся йти на екзамен.
2. Як приємно помріяти.
3. Мені дуже сумно.
4. Нарешті я розв'язав цю важку задачу.
5. У мене болить зуб.
6. Суперечка з однолітками.
7. Я серджуся на всіх у світі.

Аналіз успішності пантоміми здійснюється за схемою: наскільки швидко здогадалися студенти про зміст завдання, різноманітність виражальних засобів, специфіка самого завдання, що полегшує або ускладнює пантоміму, порушення угоди (не розмовляти і не „писати” у повітрі замість пантоміми).

Вправа 6. „Невербальне вираження підтримки”.

Мета: вираження симпатії за допомогою жестів та міміки.

Симпатію, підтримку можна виражати не лише словами, описуючи свої почуття, а й інтонацією голосу, виразом обличчя, позою, жестами, зоровим контактом, дотиком, відстанню в просторі. Під час цієї вправи кожен учасник може перевірити, як його сприймають інші. Один із членів групи за бажанням повинен стати в центр кола й закрити очі. Інші члени групи наближаються до нього й невербально виражають свої позитивні почуття. Вони можуть притулитися, погладити тощо. В центр кола може стати кожен бажаючий.

Вправа 7. “Наполегливість – опір”.

Мета: розвиток вербального потенціалу та терплячості, оволодіння навичками самоконтролю.

Учасники діляться на пари. Один з них щось вимагає, а другий вказує на причину, чому він змушений відмовити. Гра закінчується, коли одному з учасників вдається переконати іншого. Після закінчення учасники обговорюють, що допомагало відстоювати свою думку, а що заважало.

Вправа 8. “Світ мій, люстерко, скажи...”.

Мета: похвала та підтримка учасниками один одного.

Усі учасники поділяються на пари. Один запитує іншого: „Світ мій, люстерко, скажи та всю правду розкажи. Чи я у світі всіх миліше, красивіше та біліше?“, а другий відповідає: „Ти без сумніву чарівна. Ти ...” – далі він каже те, що знає про свого партнера.

Заняття 4

Мета: подати інформацію про актуальність проблеми конфлікту, його поняття, функції, динаміку, ознайомити студентів з впливом психологічних особливостей особистості на вирішення конфлікту.

Вправа 1. Робота в міні-групах “Конфлікт – це ...”

Мета: дати визначення поняттям „конфлікт”, „міжособистісний конфлікт”, „внутрішньоособистісний конфлікт”.

Тренер об’єднує учасників в міні-групи за довільною ознакою. Кожна група отримує ватман, де записує свої ідеї визначення. Після самостійної роботи протягом 5-7 хвилин перша група подає визначення поняттю „конфлікт”, друга презентує поняття „міжособистісний конфлікт”, третя – „внутрішньоособистісний конфлікт”. Вправа закінчується груповим обговоренням понять.

Вправа 2. Міні-лекція “Вплив специфіки внутрішнього світу, властивостей особистості на розв’язання конфлікту, можливості його профілактики”.

Мета: ознайомити учасників з впливом темпераменту, характеру, самооцінки, ролей тощо, на розв’язання конфлікту, пояснити можливості його профілактики.

Вправа 3. “Я в конфлікті”.

Мета: усвідомити різні ролі, позиції, субособистості в конкретній людині.

Обладнання: ватман, маркери, олівці, скотч, кольорова крейда, журнали з картинками, ножиці, кольоровий папір, листівки, бісер, стрічки, клей, фарби, пластилін, тканини, нитки тощо.

Хід проведення: тренер пропонує групі створити індивідуальні колажі за темою „Я в конфлікті”. Ведучий заохочує учасників використовувати різні матеріали для його виготовлення. Потім бажаючі презентують свої роботи, розкриваючи їх зміст. Тренер підбиває підсумки і зазначає, що колаж – один із ефективних методів арт-терапії.

Вправа 4. “Сліпий, глухий, німий створюють скульптуру”.

Мета: сприяти згуртованості групи, виробити навички взаємодопомоги, ефективної співпраці в колективі.

Тренер поділяє групу по три чоловіки. Їм він загадує пошепки на вухо, кожному з трьох (сліпий, глухий, німий), назву скульптури. Сліпий, глухий, німий починають її створювати, чітко дотримуючись власних характеристик дефекту сприйняття. Завдання групи відгадати скульптуру.

Вправа 5. “Позитивне мислення”.

Мета: відстежити емоції, почуття, думки, відпрацювати навички позитивного мислення – без „не”.

Тренер об'єднує групу у пари. Ведучий подає 10 мовних кліше „НЕ запізнісь”, „НЕ забудь”, „НЕ йди” і т.д. Завдання – переробити їх на позитивний варіант „обережно”, „поспіши”, „запам'ятай”, „зупинись” і зіставити звучання та забарвлення своїх емоцій під час їх прослуховування. Кожне кліше програється у парі, після чого перші та другі номери міняються ролями і т.д.

Вправа 6. “Що приносить вам щастя?”

Мета: переживання позитивних емоцій, підняття самооцінки та віри в себе, усвідомлення власних бажань.

Інструкція: складіть перелік із 20 речей (понять, подій), які найбільшою мірою роблять вас щасливими. Тепер уявіть собі життя, в якому вам вдалося знайти щастя. Опишіть історію цього життя.

Уявіть собі, що ви повертаєтесь у своє життя через 15 років. Ви змогли досягти того, про що зараз мрієте. Опишіть, як вам вдалося створити таке життя, яке ви вважали можливим лише у своїй уяві. Опишіть випробування, які вам прийшлося перебороти на цьому шляху. Проявляйте творчість.

Вправа 7. „Подаруй усмішку”.

Заняття 5

Мета: ознайомити студентів із конфліктогенами як прояву проблеми ціннісних орієнтацій та причинами виникнення конфліктних форм поведінки; розвивати уміння та навички подолання вживання конфліктогенів та реагування на них.

Вправа 1. Міні-лекція „Конфліктогени спілкування”.

Мета: ознайомити учасників із поняттям “конфліктогени” як однією з передумов виникнення конфліктної поведінки та розвивати усвідомлення ціннісного контексту їх використання.

Конфліктогенами називають слова, дії (або бездіяльність), поведінкові акти або поведінку в цілому, які можуть призвести до конфлікту.

Виділяють наступні різновиди конфліктогенів спілкування (записують на дошці):

- погрози і накази;
- негативна і необґрунтована критика;
- насмішки, знущання;
- вихваляння;
- нав’язування порад;
- приховування важливої інформації;
- перекладання відповідальності на іншого;
- брехня;
- маніпулювання тощо.

Кожний конфліктоген можна віднести до однієї з трьох психологічних першопричин:

- прагнення до переваги;
- прояв агресивності;
- прояв егоїзму.

Конфліктогени несуть у собі психологічну схильність до ескалації конфліктів, тобто на конфліктоген відповідають або схожим, або ще сильнішим конфліктогеном. При цьому відповідь не слабша, а частіше сильніша подразника. Таким чином, сила конфліктогенів може стріко наростати та відповідно наростає конфлікт.

Вправа 2. „Чи властиві вам конфліктогени спілкування?”

Мета: допомогти учасникам визначити власний рівень схильності до вживання конфліктогенів спілкування.

Інструкція. Тренер пропонує учасникам відповісти на запитання, варіанти відповіді оцінюються в балах:

- „майже завжди” – 2 бали;
- „в більшості випадків” – 4 бали;
- „іноді” – 6 балів;
- „рідко” – 8 балів;
- „майже ніколи” – 10 балів.

1. Чи намагаєтеся Ви "згорнути" бесіду, якщо тема (або співрозмовник) Вам нецікава?
2. Чи нервує Вас манера поведінки співрозмовника?
3. Чи може невдалий вислів іншої людини спровокувати Вас на різкість або грубість?
4. Чи уникаєте Ви розмови з невідомими або малознайомими людьми?
5. Чи маєте Ви звичку перебивати співрозмовника?
6. Чи робите Ви вигляд, що уважно слухаєте, а самі думаєте зовсім про інше?

7. Чи змінюєте Ви інтонацію, голос, вираз розмови в залежності від того, хто Ваш співрозмовник?

8. Чи змінюєте Ви тему розмови, якщо співрозмовник торкнувся неприємної для Вас теми?

9. Чи виправляєте Ви людину, якщо в її мові зустрічаються неправильно вимовлені слова, назви, вульгаризми?

10. Чи говорите Ви з ким-небудь у зневажливо-менторському тоні з відтінком іронії?

Аналіз результатів. Порахуйте кількість балів за кожну відповідь. Чим більше у Вас балів, тим більшою мірою у Вас розвинуте уміння безконфліктно спілкуватися, слухати іншого, бути тактовним, не використовувати вербальні і невербальні конфліктогени спілкування.

Якщо Ви набрали більше 62 балів, Ви практично не використовуєте конфліктогени спілкування. Ви – слухач і комунікатор "вище середнього рівня".

Вправа 3. "Типові конфліктогени спілкування між вчителями".

Мета: допомогти визначити та усвідомити конкретні приклади конфліктогенів у спілкуванні між однолітками як першопричини нереалізації власних цінностей; розвивати навички розпізнавання конфліктогенів спілкування.

Інструкція. Для визначення учасниками видів конфліктогенів, які найчастіше вживають вони та викладачі, друзі в процесі спілкування тренер пропонує розглянути таблицю типових конфліктогенів спілкування з прикладами. Завдання: "Визначити, які конфліктогени найбільш типові в спілкуванні для Вас з викладачами та друзями, та які конфліктогени загалом найбільш типові в спілкуванні з Вами. До кожного виду конфліктогену підберіть ще один приклад."

Час – 20 хвилин, обладнання – картки з таблицею конфліктогенів, ручки.

Типові конфліктогени спілкування

Конфліктоген як прояв ЦО особистості	Приклад	Хто так робить?	
		Ви	Інші
1	2	3	4
Погрози (викликають страх і підкорення, образу і ворожість).	"Якщо Ви не можете вчасно приходити на заняття, нам доведеться подумати про можливість вашого відрахування"; "Робіть так, як сказано, або..."		

Продовження табл.3.1

1	2	3	4
Накази (влада над іншими).	"Негайно дайте мені конспект або завдання на наступну пару"; "Не запитуйте чому, робіть так, як Вам сказано".		
Критика (негативна)	"Ви недостатньо старанно працюєте"; "Ти постійно помиляєшся"; "Ця сукня тобі не личить".		
Образливі прізвиська	"Таке може сказати тільки ідіот"; "Ну ти просто дурень"; "Що ще можна чекати від консерватора?"		
Слова-"боржники"	"Ви повинні поводити себе більш відповідально"; "Ви повинні взяти до уваги той факт, що..."; "Ви не повинні так сердитися".		
Похвала з каверзою	"У вас так добре виходять виступи. Ви не напишете ще один?"		
Відмова від обговорення питання	"Немає що обговорювати. Я не бачу тут проблеми".		
Зміна теми	"Дуже цікаво... Я дивилась вчора смішний фільм".		
Заспокоєння запереченням	"Не нервуй"; "Не хвилюйся, все налагодиться"; "Все минає"; "Ти прекрасно виглядаєш".		

Підсумкове обговорення. Кожний учасник презентує свої результати індивідуальної роботи. У ході групового обговорення визначаються найтипівші конфліктогени та не представлені в таблиці види з прикладами.

Вправа 4. "Подолання конфліктогенів".

Мета: ознайомити з основним способом боротьби з конфліктогенами; розвивати навички перетворення конфліктогенів з метою попередження виникнення конфліктних ситуацій у спілкуванні між викладачами та студентами.

Інструкція. Ведучий пропонує учасникам спосіб "протиотрути" від використання нових конфліктогенів, ескалації ще більших конфліктогенів і, таким чином, активного розгортання конфлікту – метод перетворення конфліктогенів. Завдання: "Розглянути таблицю та підібрати додаткові приклади перетворення вже поданих у таблиці конфліктогенів та власні приклади конфліктогенів з прикладами їх перетворення".

Конфліктоген як прояв ЦО	Перетворюючі запитання
Дурень! (та інші образи)	Що Ви б хотіли? Як це можна виправити?
Я правий, а ти (вони) не праві.	Чим Ваша точка зору відрізняється від їх точки зору?
Я не буду...	Що могло б допомогти Вам це зробити?
Все пропало.	Як можна це покращити?
Він (вона) безнадійний.	Що в їх поведінці Вам не подобається?
Я (вони) повинні...	Чи можете Ви (вони) обрати таку дію?
Дуже багато/мало...	Порівняно з чим?
Вони завжди...	При яких обставинах вони це не виконують?
Я не хочу...	Якого результату Ви хотіли б?
Я не можу...	Ви справді не можете? Чи, можливо, просто не бачите, яким чином це можна зробити?
Він (вона) ніколи не...	Що відбудеться, якщо Ви побачите таку можливість.
Це неможливо....	Як би це було б можливо, що тоді було б потрібно?

Після індивідуальної роботи кожний учасник представляє приклади конфліктогенів та їх перетворення. Потім проводиться групове оговорення:

- Чи важко було підібрати приклади перетворення конфліктогенів?

- Чи дієвий, на Вашу думку, цей спосіб протиотрути конфліктогенам?

Вправа 5. Дискусія "Які існують ще способи запобігання конфліктогенам спілкування?"

Мета: визначити інші способи запобігання конфліктогенам (крім перетворення); розвивати навички розпізнавання конфліктогенів та запобігання їх ескалації, шляхом розвитку системи ціннісних орієнтацій.

Інструкція. Ведучий пропонує учасникам визначити, які ще способи боротьби з конфліктогенами можна використовувати в ході спілкування з колегами та викладачами. Група поділяється на підгрупи по 3-4 особи. Після обговорення в підгрупах кожна представляє визначені способи.

Довідковий матеріал. Існують також такі способи боротьби із конфліктогенами:

1. Не застосовуйте конфліктогени, оскільки вони активізують конфліктне поле суперечностей.

2. Не відповідайте конфліктогеном на конфліктогени, бо він є резервуаром конфліктів. Психологи твердять, що в такому разі збільшується сила конфліктогенів. Краще прагніть до потреби і налагодження гарних стосунків.

3. Здатність сприймати почуття іншої людини, розуміти її думки у психології називається емпатією. А тому доброю порадою для всіх буде: "Виявляйте симпатію до співрозмовника". Адже якась причина його привела до Вас, то будьте мудрими. У такому разі виникає інший стан психіки з іншими роздумами. Психологи вважають, що тут спостерігається поняття, протилежне конфліктогенові – доброзичливі помисли щодо співрозмовника. Сюди належить все, що поліпшує настрій людини: похвала, комплімент, дружня усмішка, увага, цікавість до особистості, співчуття, поважне ставлення до співрозмовника як до рівного собі тощо.

4. Спонукайте себе на доброзичливі помисли. Кожен із нас потребує позитивних емоцій, тому людина, яка є джерелом доброзичливих помислів,

стає бажаним співрозмовником, навіть коли до неї було дещо упереджене ставлення.

5. Для позбавлення від схильності до використання конфліктогенів у спілкуванні вам необхідно:

- подолати прагнення до переваги;
- всіляко стримувати агресію пасивними (наприклад, вимовлянням), активними (наприклад, рухова активність, спортивні заняття, спостереження за спортивними заняттями, захоплення типу мисливства, рибальства та ін.) і логічними (раціоналізація);
- прагнути до подолання руйнуючого егоїзму.

Підсумкове обговорення. У ході групового обговорення визначаються загальні способи боротьби з конфліктогенами, які записуються на дошці або на плакаті.

Вправа 6. Мозковий штурм "*Психологічна атракція*".

Мета: ознайомити студентів із поняттям "психологічна атракція" як способом протидії конфліктогенам у спілкуванні і схильності до продукування та ескалації конфліктів; розвивати уміння створення психологічної атракції і позитивного іміджу, що сприяють продуктивному та безконфліктному спілкуванню.

Інструкція. Спочатку ведучий надає інформацію учасникам, що розуміють під "психологічною атракцією". Після усвідомлення учасниками цього поняття та його значення для попередження виникнення конфліктів у спілкуванні між студентами тренер ставить перед групою завдання: "На основі досвіду, отриманого на попередніх тренінгових заняттях, визначити прийоми формування психологічної атракції в спілкуванні".

Для виконання завдання група поділяється на підгрупи по 3-4 особи, після обговорення питання кожна підгрупа презентує визначені ними прийоми.

Довідковий матеріал. Під психологічною атракцією розуміють виникнення або створення психологічної привабливості між партнерами по спілкуванню.

Психотехніки формування атракції як системи психологічних (вербальних та невербальних) технік і прийомів передбачають передачу партнеру по спілкуванню сигналів, які ним сприймаються, усвідомлюються або не усвідомлюються та мають для нього емоційно позитивне значення. Виникають такі сигнали головним чином у підсвідомості, але в значній мірі формують позитивне відношення до джерела їх походження, тобто до ініціатора спілкування (відправника цих сигналів).

Для формування атракції як психологічної передумови безконфліктної поведінки і становлення партнерських відносин є:

- установка на діалогічне статусне або позастатусне спілкування;
- повага до особистості (кожна особистість є потенційним партнером);
- використання вербальних та невербальних підтверджень того, що протилежна сторона – особистість, яка заслуговує уваги;
- звертання по імені або по імені по-батькові;
- створення та акцентування позитивних емоцій та ситуацій;
- усвідомлення і задоволення потреби самоутвердження;
- потяг до людини, яка викликає позитивні емоції і визнає в іншому особистість;
- установка на позитивне спілкування з метою вирішення питань і проблем;
- використання невербальних (відкритого погляду, пози, доброзичливих рухів і т.д.) і вербальних механізмів прийняття співрозмовника та подачі зворотного зв'язку.

Вправа 7. Підсумкове обговорення заняття. Вправа "Чарівна скринька".

На дошці вивішують плакат із намальованою чарівною скринькою або можна використати справжню скриньку. Учасникам пропонують висловити свої враження на паперових листочках, потім зачитати і покласти їх в скриньку.

Заняття 6

Мета: визначити загальні способи розв'язання конфліктів через усвідомлення ціннісних орієнтацій; з'ясувати специфіку поведінки та стилів розв'язання конфліктів учасниками чоловічої та жіночої статі.

Вправа 1. Міні-лекція з елементами пошукового методу “Особливості сприйняття та поведінки чоловіка і жінки у конфлікті”.

Спочатку протягом 5 хвилин учасникам пропонується робота в двох групах з визначенням конкретних особливостей жіночого і чоловічого внутрішнього світу, проявів поведінки. Дані ідеї оформлюються групами на ватманах та презентуються на загал. Далі відбувається обговорення визначених позицій та підбиваються підсумки ведучим. Тренер дає загальний коментар і переходить до викладення лекційного матеріалу.

Вправа 2. “Кинь сніжку”.

Мета: сприяти виявленню спонтанної агресії, тим самим звільняючи та очищуючи внутрішній план особистості.

Обладнання: м'які іграшки малих та середніх розмірів – „сніжки” (за кількістю учасників); стільці, поставлені півколами одне навпроти одного – „фортеці” – на відстані 5-7 метрів.

Тренер пропонує учасникам об'єднатися у дві групи. Далі учасники розходяться по фортецях. Ведучий пропонує уявити багатосніжну зиму і пригадати дитячу гру в сніжки та пограти в неї 7 хвилин, використовуючи у

вигляді сніжок іграшки. Потім 7-8 хвилин група використовує для обговорення набутого особистісного досвіду. Особливий акцент робиться на потребі людини конструктивно проявляти свої емоції, почуття, „випускати пар, щоб не вибухнути”.

Вправа 3. *“Дракон, що ловить свій хвіст”.*

Мета: спрямувати трансформацію агресії у конструктивне русло.

Тренер пропонує учасникам стати в коло, повернутися ліворуч, створивши колону, покласти руки на талію сусіді попереду. Тренер розмикає коло та призначає „голову” та „хвіст” „дракона”. За командою ведучого „голова” прагне догнати та вкусити свій „хвіст”, який тікає. Якщо це їй вдається, то вона стає „хвостом”, а головує наступний учасник колони. Після завершення вправи відбувається групова рефлексія.

Вправа 4. Робота в міні-групах *“Розв’язання внутрішньоособистісних, міжособистісних, міжгрупових конфліктів”.*

Мета: засвоїти шляхи розв’язання конфліктів різних типів з використанням різних ціннісних орієнтацій.

Тренер пропонує групі поділитися на міні-групи за ознакою емоції (радість, смуток, які виникають під час конфлікту), записаної на папері, який учасники витягують з кошика. Тренер зазначає, що дану емоцію потрібно показати у вигляді пантоміми і таким чином відслідкувавши зовнішні прояви її, об’єднавшись у групи.

Кожна група отримує ватман, на якому записує протягом 5-7 хвилин можливі варіанти розв’язання конфліктів: внутрішньо особистісних – група „Радість”, міжособистісних – група „Печаль”, міжгрупових – група „Байдужість”. Далі відбувається презентація робіт. Тренер подає інформацію про можливі шляхи подолання конфліктів.

Вправа 5. *“Мій алгоритм розв’язання конфлікту”.*

Мета: повторення та узагальнення отриманого особистісного досвіду.

Учасникам пропонується вказати довільним чином на найістотніші моменти при розв'язанні конфлікту, спираючись на позитивний особистісний досвід.

Вправа 6. “Похвали себе”.

Мета: створення позитивного настрою учасників, підвищення самооцінки.

Тренер просить учасників, які стоять ланцюгом, по черзі за годинниковою стрілкою похвалити себе за рису свого характеру, в якій вони впевнені.

Заняття 7

Мета: проінформувати учасників щодо ефективних ціннісних прийомів, способів, моделей спілкування у конфлікті.

Вправа 1. “Вихід є!”

Мета: створення позитивного, оптимістичного налаштування учасників у конфлікті.

Тренер пропонує учасникам підвестися, стати в коло та по черзі простягти вперед праву руку долонею вниз, накриваючи при цьому руку попереднього учасника. Першою є долоня тренера, який після останньої покладеної руки учасника говорить: „ Вибір завжди є! Потрібно лише його побачити або звернутись по допомогу до компетентної особи”.

Вправа 2. Міні-лекція “Вчимося слухати”.

Мета: подати інформацію про активне і пасивне слухання.

Вчимося слухати:

- Мову.
- Вибіркові слова і висловлювання.
- Тон, тембр голосу, темп мови.
- Мовчання.
- Обличчя, тіло, поставу, одяг.

У чому цінність, коли мене слухають?

- Я можу озвучити свої думки.
- Я можу прояснити думку.
- Я можу дати волю емоціям.
- Мене можуть підтримати.
- Я маю цінність як особистість.

Позитивне ставлення до слухання може виражатися вербальним (так, я розумію, я чую, що ти говориш ...) і невербальними (кивок головою, вираз обличчя, очей, положення тіла і т. ін.).

Вправа 3. “Я...Ти”.

Мета: подати матеріал та відпрацювати навички стосовно „Я – висловлювань”, „Ти – висловлювань” у процесі спілкування.

Тренер подає коротку інформацію про „Я – висловлювання”, „Ти – висловлювання” групі. Об’єднує групу у трійки – 1-ші, 2-гі, та 3-ті номери. 1 і 2 утворюють пари, 3 – спостерігають за ситуацією. Просить номери 1 (роль матері) сказати фразу „Знову ти прийшов дуже пізно!” („Ти – висловлювання”) і отримати реакцію номера 2 (роль сина). Потім „мати” каже: „Відчуваю занепокоєння, образу, роздратування. Я хвилююся ..., коли люди приходять невчасно, не тоді коли обіцяли, а особливо мені моторошно, коли на вулиці ніч...” („Я – висловлювання”). І отримує відповідь „сина”. Номери 1 і 2 міняються ролями і знову програють ситуацію. Далі в кожній міні-групі відбувається групова рефлексія, під час якої учасники не лише аналізують свої

почуття та поведінку, але й відповідні реакції партнера. При цьому учасники прагнуть відповісти на запитання: „Які висловлювання є більш конструктивними, а які – деструктивними?”. Спостерігачі (3-ті номери) дають зворотній зв'язок.

Вправа 4. “Зони спілкування”.

Мета: визначити свою оптимальну зону спілкування.

Тренер об'єднує групу у 1-ші та 2-гі номери, які утворюють пари. Дається наступна інструкція: „Сядьте на відстані 4 м. Поспілкуйтесь з партнером (таку відстань використовують батьки, коли спілкуються з дитиною з іншої кімнати, тощо). Які у вас виникли переживання, емоції, думки, комфорт-дискомфорт?” „Сядьте на відстані 1,2-3,6 м. Поспілкуйтесь. Що відчуваєте, комфорт-дискомфорт?” „Сядьте на відстані 46 см-1,2 м. Поспілкуйтесь. Що відчуваєте, комфорт-дискомфорт?” „Сядьте на відстані 15-46 см. Поспілкуйтесь. Поділіться враженнями про своє самопочуття тепер. Яка зона для вас є оптимальною?”

Тренер підкреслює важливість гнучкого використання різних зон у спілкуванні залежно від ситуації.

Вправа 5. “Зверху, знизу, нарівні”.

Мета: представлення інформації про рівні спілкування та визначити найефективніші з них.

Тренер об'єднує групу у 1-ші та 2-гі номери, які утворюють пари. Дається наступна інструкція – 1-ші номери стоять, а 2-гі сідають. Завдання – розіграти проблемну ситуацію протягом 3 хвилин та відстежити свої емоції та переживання. Потім 1-ші – сідають, а 2-гі – стоять і розігрують ситуацію далі. Через 3 хвилини 2-гі сідають і ведеться розмова нарівні.

Групове обговорення. Який рівень найкомфортніший для вас? Ваші аргументи: що він вам дає?

Вправа 6. “Імпульс”.

Мета: сприяти згуртуванню групи.

Тренер пропонує учасникам, стоячи в колі, взятись за руки і по черзі передати „імпульс”, швидко один раз стискаючи долоню сусіда справа наліво. Тренер першим посилає імпульс і останнім його ж приймає, сповіщаючи про це піднятою рукою.

Вправа 7. „Суперечка”.

Мета: формування навичок безконфліктної взаємодії.

Учасники об’єднуються в три групи. Кожній групі дається аркуш паперу та картка з варіантом завдання.

1. Складіть перелік слів та виразів, за допомогою яких ви висловлюєте згоду.
2. Складіть перелік слів та виразів, за допомогою яких ви висловлюєте незгоду.
3. Складіть перелік слів та виразів, за допомогою яких ви висловлюєте оцінку дій або вчинків іншого.

На виконання завдання дається 5 хв. Після цього кожна група по черзі демонструє результати своєї роботи.

Заняття 8

Мета: формування гармонійних, конструктивно-конфліктних стосунків із соціумом відповідно до власної системи ціннісних орієнтацій.

Вправа 1. Робота в міні-групах “Рекомендовані стратегії поведінки у конфлікті (для молоді, батьків, літніх осіб)”.

Мета: розробити рекомендації стосовно ефективного вирішення конфліктів.

Тренер пропонує об’єднатись у міні-групи за ознакою конструктивного конфлікту (гармонія, спокій, згода). Ведучий зазначає, що отриману інформацію потрібно показати аудіально і, таким чином відслідкувавши її зовнішні прояви, об’єднатись у групи.

Кожна група отримує ватман, на якому протягом 5-7 хвилин записує можливі рекомендації щодо вирішення конфліктів: внутрішньо особистісних – група „Гармонія”, міжособистісних – група „Згода”, міжгрупових – група „Спокій”. Потім групи презентують свої роботи і відбувається їх обговорення. Тренер дає узагальнений коментар і робить висновок.

Вправа 2. “Уклади дитину спати”.

Мета: демонструвати навички позитивного спілкування та слухання в конфліктній ситуації.

Тренер просить двох добровольців, які будуть виконувати ролі вередливої дитини, що не хоче спати, та терплячої, позитивно налаштованої матері, котрій потрібно терміново вкласти дитину спати. Конфліктна ситуація програться в центрі кола. Діючі особи можуть використовувати цінні поради загального кола або мінятися з тими, хто знаходиться в ньому, місцями для більш ефективного вирішення конфліктної ситуації. Похвально, коли після завершення вправи кожен учасник побував у ролі дитини або матері.

Вправа 3. “Центр всесвіту”.

Мета: забезпечити задоволення базових психологічних потреб людини у прийнятті, розумінні, схваленні.

Тренер пропонує за бажанням одному з учасників групи, який максимально потребує в даний момент психологічної допомоги та підтримки, сісти на стілець, який стоїть в центрі кола. Всі учасники тренінгу вербально та невербально виявляють позитивні почуття до даної людини, насичуючи її базові психологічні потреби. Вправа закінчується груповою рефлексією.

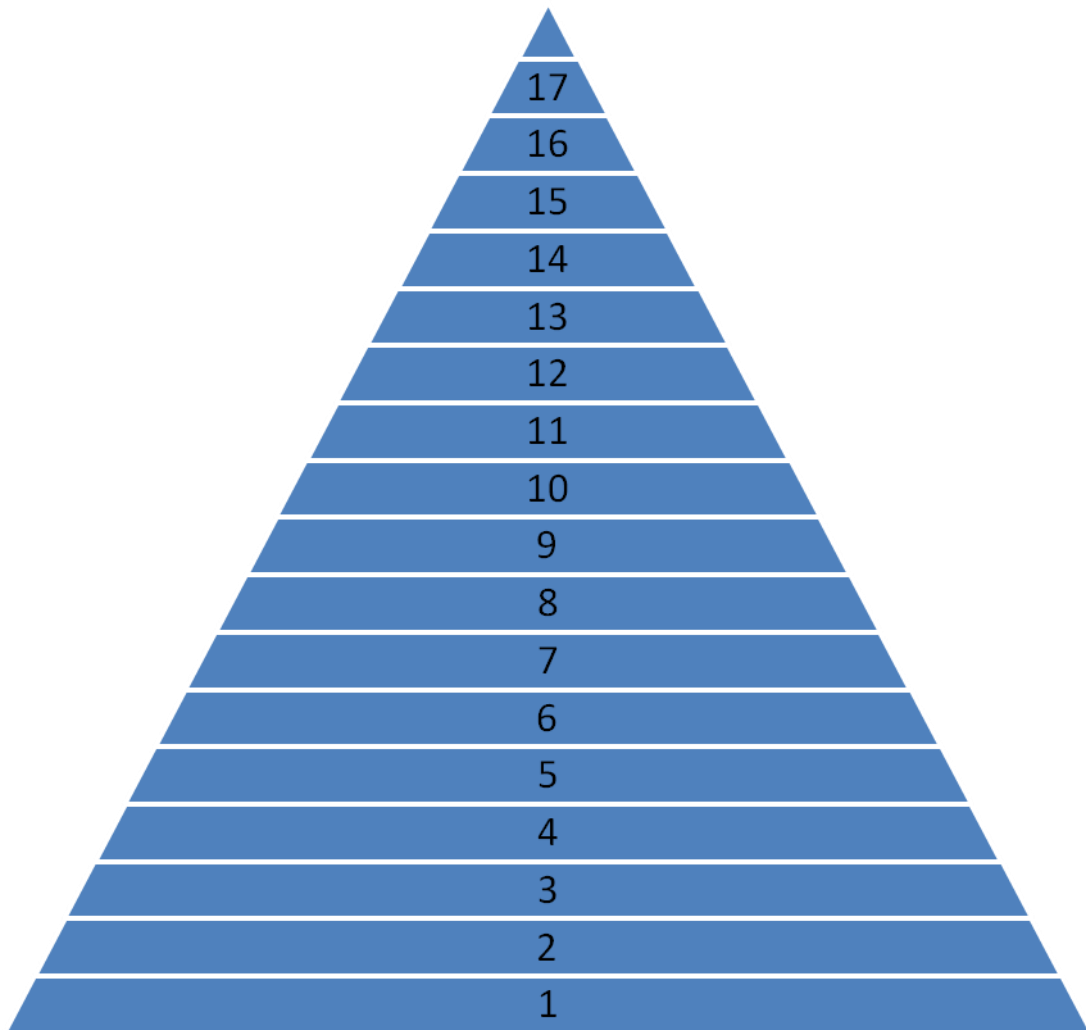
Вправа 4. “Сімнадцять кроків для самостійного вирішення внутрішньоособистісних конфліктів”.

Мета: оволодіння ціннісно-конструктивними навиками вирішення конфлікту.

Тренер зображує піраміду, на якій розписані кроки для самостійного подолання внутрішньоособистісних конфліктів. Вершина піраміди символізує конструктивне вирішення всіх проблем та досягнення гармонії у стосунках з опонентом. Кожен крок обов'язково обговорюється з учасниками групи, наводяться приклади їх реалізації.

Сімнадцять кроків послідовних дій одного з опонентів, який вирішив взяти ініціативу вирішення конфлікту на себе:

1. Зупинити боротьбу з опонентом.
2. Усвідомити необхідність змінити свою поведінку.
3. Мінімізувати негативні емоції.
4. Налаштуватись на конструктивну взаємодію.
5. Зрозуміти власні цілі та цілі опонента.
6. Поглянути на конфлікт зі сторони.
7. Виявити інтереси опонента.
8. Зрозуміти побоювання опонента.
9. Відділити проблему від людей.

10. Виробити програму-максимум.
11. Продумати програму-мінімум.
12. Визначити критерії вирішення конфлікту.
13. Прогноз дій у відповідь.
14. Відкрита розмова з опонентом.
15. Корекція стратегії і тактики.
16. Аналіз і оцінка своїх дій.
17. Аналіз і оцінка дій інших.

Вправа 5. “З конструктивним конфліктом – у майбутнє!”

Мета: усвідомлення учасниками позитивних функцій конфлікту.

Учасникам дається завдання протягом 10 хвилин намалювати образи свого конструктивно-конфліктного майбутнього. Далі відбувається обговорення та аналіз малюнків – поєднання кольорів, відтінків, тонів, ліній, форм, предметів, їх розташування, оцінка загальної композиції та гармонійності твору. Потім тренер пропонує скласти один великий малюнок на тему „З конструктивним конфліктом – у майбутнє”.

Вправа 6. “Лист людині, з якою посварилися”.

Мета: формування навичок здійснювати самоаналіз власних ціннісних орієнтацій та конфлікту.

Напишіть листа людині, з якою ви посварилися або довго не розмовляли. Поясніть їй, що ви насправді думаєте про ваші відносини і які позитивні сторони в них знаходите. Перш ніж почати писати, задумайтесь над тим, якими перевагами володіє та людина. Пам’ятайте, що навіть у людей з найгіршим характером є позитивні риси.

За бажанням учасники можуть зачитати свої листи.

Вправа 7. „Моя поведінка”.

Мета: усвідомлення власних ціннісних орієнтацій, які провокують виникнення конфліктних форм поведінки, а також способів їх подолання.

Тренер просить учасників записати на папері конфліктні ситуації, які найчастіше з ними трапляються (дома, під час навчання, на відпочинку, на вулиці тощо). Далі просить по черзі їх оголосити. Після кожного висловлювання тренер запитує, що було перед конфліктом, яка ситуація, емоції, поведінка учасників, настрої тощо. Далі всі аналізують чи можна було попередити виникнення конфлікту, зміною своєї поведінки до цього.

Мета: переоцінка цінностей, зміна ціннісних орієнтацій.

Вправа 1. Міні-лекція “Взаємозв’язок переконань, цінностей та поведінки”.

Мета: подача інформації про вплив переконань, цінностей на поведінку людини.

Тренер подає інформацію про те, яке місце в житті людини мають переконання, як вони формуються, як взаємодіють з ціннісною системою людини. Зазначає, що змінюючи свої ціннісні орієнтації, людина змінює поведінку у конфліктних ситуація.

Вправа 2. „Мої переконання”.

Мета: підтримати власні переконання з урахуванням цінностей і цілей.

Тренер просить учасників пригадати якусь мету, яку вони ставлять перед собою. Далі потрібно, щоб вони дали відповіді на запитання, які стосуються цієї мети.

1. Чи є ця мета бажаною? Чому вона бажана?
2. Чи можливо її досягти? Чому це можливо?
3. Якого шляху варто дотримуватись для цього? Чому цей шлях найдоречніший?
4. Чи здатний я на те, щоб пройти цей шлях? Чому я цього заслуговую?
5. Чи заслуговую на те, щоб пройти цей шлях і одержати те, чого хочу? Чому я цього заслуговую?

Вправа 3. „Мої цінності”.

Мета: здійснити перевірку цінностей.

Учасникам пропонується виконати наступні завдання.

1. Визначте базову цінність, яку необхідно створити або зміцнити.
2. У кожному наступному пункті сформулюйте цінність.
3. Прочитайте всі відповіді й визначте, як змінилася ваша система цінностей.

Бланк перевірки цінностей.

1. Цінність ... важлива й бажана. (Яку глибинну цінність вам важливо встановити або зміцнити?)
2. Тому що я ... (Чому для вас бажано й доречно мати це як цінність?)
3. Отже, я ... (Які поведінкові наслідки того, що ви дотримуєтесь цієї цінності?)
4. Коли я ... (Що являє собою ключова ситуація або умова, пов'язана з цією цінністю?)
5. Тому що я ... (Яка позитивна задача цієї цінності?)
6. Незважаючи на те, що я ... (Які альтернативи або обмеження пов'язані з цією цінністю?)
7. Якщо я ... (Які обмеження або результати пов'язані з цією цінністю?)

Після заповнення бланку прочитайте кожне з нових тверджень. Низка відповідей перетвориться в пов'язане й осмислене перерахування доводів на користь обраної вами цінності.

Вправа 4. „Перевірка переконань”

Мета: здійснити перевірку переконань.

1. Визначте переконання, які необхідні вам для досягнення бажаного результату, але в якому ви сумніваєтесь.
2. Прочитайте формулювання власного переконання, додайте чергове слово-підказку і завершіть пропозицію першим ліпшим словом.
3. По закінченні прочитайте всі відповіді й визначте для себе, як

змінилася ваша система цінностей.

Бланк перевірки переконань:

1. Переконання ...
2. Тому що я ... (Чому досягнення цього результату бажане? Чому ви на це здатні, заслуговуєте цього, відповідаєте за це?)
3. Отже, я ... (Які наслідки або вимоги цього переконання?)
4. Після того, як я ... (Що повинно відбутися, щоб зміцнити це переконання?)
5. У той час, як я ... (Що відбувається одночасно з цим переконанням?)
6. Коли я ... (Яка важлива умова супроводжує це переконання?)
7. Тому що я ... (Який намір цього переконання?)
8. Якщо я ... (Які обмеження або результати пов'язані з цим переконанням?)
9. Незважаючи на те, що я ... (Які альтернативи або обмеження відповідають цьому переконанню?)
10. Аналогічно до того, як я ... (Яке подібне переконання ви вже поділяєте?)

Вправа 5. “Як досягти успіху в житті?”

Мета: знайти шлях досягнення успіху.

Перед учасниками групи поставлено проблему: “Як досягти успіху в житті?” Разом з керівником учасники пропонують багато рішень, серед яких далеко не всі правильні (їх може цілеспрямовано спровокувати керівник). Наприклад, пропонується такий список:

Я можу наполегливо працювати.

Я можу навчитися аналізувати свої дії.

Я можу бути хитрим і “видурити” гроші в багатія.

Я можу ретельно обирати собі друзів.

Я можу нічого не робити й очікувати удачі.

Я можу бути уважним на уроках і виконувати домашні завдання вдумливо й акуратно.

Я можу одного разу ризикнути й «обійти» закон, щоб домогтися свого.

Я можу зупинитися та добре подумати перед тим, як діяти.

Я можу спокійно сприйняти свої невдачі, критику з боку інших людей і навчитися виправляти помилки.

Я можу звинувачувати інших людей, якщо мені нещастить.

Я можу навчитися сам долати свою тривогу або гнів.

Я можу поліпшити свій поганий настрій за допомогою паління, ліків або алкоголю.

Я можу...

У ході обговорення цього списку студент сам робить вибір лінії поведінки, тобто проявляє себе як суб'єкт діяльності. Обговорюючи з іншими учасниками та психологом наслідки вибору, учасник засвоює соціально прийнятні норми поведінки, вчиться шукати найефективніші засоби досягнення мети.

Вправа 6. “Чарівна зірка”.

Мета: отримання позитивних емоцій та підтримки оточуючих.

Тренер розповідає історію: „Колись, дуже давно, жила на світі Зірка, їй було прикро, що на неї ніхто не звертає уваги, і вона вирішила піти до мудреця. Прийшовши, вона запитала: „Чому мене не помічають?” Чаклун відповів на це, що світло зірок гасне, коли поряд є сонце, і запропонував їй жити на небі, з'являючись лише вночі. Він також попередив, що там холодно й страшно. Але

Зірка нічого не злякалась, і чаклун за її хоробрість, за її бажання дарувати людям світло, зробив подарунок: не одна Зірка стала жити на небі, а багато-багато нових зірок з'явилися там, щоб їй не було самотньо. Та щоб навіки зберегти пам'ять про Зірку, мудрець подарував кожній людині її дочку – маленьку зірочку”. Далі ведучий просить відгадати, де ж ці зірочки? (У кожному з нас.)

Тому мені б хотілося, щоб ви підійшли сюди і створили одну велику зірку. Станьте в коло. Зробіть коло таким тісним, щоб, коли кожний з вас протягне руку до середини кола, створилася зірка. Ця зірка дуже тепла, тому що вона готова дарувати своє світло, зігріваючи сяйвом своєї доброти всіх навкруги. Кожен з вас має своє особливе світло, але кожен з вас також приймає й світло інших. Всі разом ви склали одну велику зірку, світло якої набагато яскравіше, ніж кожного окремо.

Заняття 10

Мета: усвідомлення важливості прийняття свого „Я” з усіма перевагами та вадами.

Вправа 1. “Мої вчинки”.

Мета: усвідомлення своїх винків та їх наслідків.

Робота в парах. Особа А згадує випадок, коли її несправедливо образили. Особа Б має довести, що особа А могла б уникнути цього, якби поводитись по-іншому, і допомогти зрозуміти, який позитивний досвід вона здобула. Особа А може допомогти у цьому особі Б. Через 3 хвилини – зміна ролей.

Вправа 2. “Зміцнення віри в себе”.

Мета: зміцнення віри учасників у власні сили та можливості.

Психолог просить учасників пригадати, що ти робиш добре, чим пишаєшся. Згадати свої успіхи в минулому. Записати: „Мої досягнення – це ...” (3-5 хв.)

Далі робота в парах. Кожен повинен розказати про свої успіхи. Після цього за допомогою партнера необхідно поміркувати над тим, які саме сильні сторони сприяли особистому досягненню успіху. Записати: „Мої сильні сторони – це ...”.

Тепер кожен зачитує свої сильні сторони. І далі запитує у всіх: „Які ще сильні сторони ви в мене помітили?”, „Що може заважати мені використовувати свої сильні сторони?”. Записати: „Перешкоди у використанні моїх сильних сторін – це ...”.

Вправа 3. “Виконання ролей”.

Мета: зміна соціальних ролей з різними ціннісними орієнтаціями.

Розкажіть, як ви зазвичай поведетесь, виконуючи різноманітні соціальні ролі, займаючись різноманітними видами діяльності:

- Син / донька.
- Брат / сестра.
- Студент.
- Громадянин.
- Релігія.
- Робота.
- Спорт.
- Вільний час.

Вкажіть свої бажані і небажані вчинки.

Вправа 4. “Загадковість мого „Я”.

Мета: розкриття меж особистості та їх співвідношення.

Інструкція для учасників: закрийте очі і скажіть собі: „У мене є багато рис і особливостей характеру. Які вони?” Подумайте про свої людські риси. Намалюйте графічну схему, де будуть показані різні аспекти вашої особистості: почуття, розум, воля, гумор, віра, надія, свідомість, творчість, совість, злість, відчай тощо. Знайдіть визначення, які краще за все описують ваші особистісні неповторні риси.

Подивіться на закінчену схему і поділіться враженнями. Ця вправа допоможе розкрити грані вашої особистості та їхнє співвідношення. Які сторони переважають? Які сторони потребують вдосконалення? Що заважає і допомагає у цьому процесі? Які риси слід розвивати? Які риси характеру необхідні, щоб ви могли відчувати свою цілісність і внутрішню узгодженість?

Вправа 5. “Про себе”.

Мета: визначення сформованості „Я”-утворень як життєвих планів та інтересів особистості.

Учасникам пропонується дати відповідь на 6 відкритих запитань, спрямованих на з’ясування рівня сформованості таких „Я”-утворень, як життєві плани та інтереси.

Дайте обґрунтовану відповідь:

1. Чого ви прагнете в житті?
2. Яким ви бачите своє майбутнє?
3. Що ви вмієте? Чим володієте?
4. Який вплив на вас має навколишнє середовище?
5. Що ви знаєте про професію, яку обрали?
6. Що, на ваш погляд, означає зробити правильний вибір?

Вправа 6. „Чарівний ярмарок”.

Мета: сприяти усвідомленню учасниками своїх позитивних та негативних рис характеру.

Тренер повідомляє учасникам, що вони на чарівному ярмарку, де можна продавати та купувати риси характеру. Після цього він роздає їм по два стікери. На першому стікері записують риси, які б хотіли продати, на іншому – які б хотіли купити. Після зачитування наклеюють стікери на дошку в хаотичному порядку. Потім кожен учасник, не дивлячись, забирає два стікери.

Обговорення вправи.

- Які риси характеру ви витягнули?
- Чи змогли б ви прийняти такі риси?
- Чи хотіли б ви змінити в собі певні риси характеру?

Заняття 11

Мета: усвідомити свою життєву мету і знайти глибокий сенс свого існування, реалістично уявляти своє майбутнє.

Вправа 1. “Причини невдач”.

Мета: усвідомлення причин власних невдач.

Складіть перелік усього того, що ви могли б зробити у своєму житті, але не зробили. Поряд напишіть інший перелік, у якому постарайтесь пояснити, чому вам це не вдалося.

Вправа 2. “Мотиви наших вчинків”.

Мета: визначення мотивів наших вчинків.

Опишіть усно ситуацію, в якій ви чи хтось із ваших знайомих зробив, здавалося б, хороший вчинок, але при цьому керувався егоїстичними мотивами. Чи важливіші мотиви за наші вчинки?

Вправа 3. “Шукаємо секрет”.

Мета: пошук прихованих можливостей особистості.

Спробуйте знайти в собі приховані можливості таким чином: уявіть, що вчені створили клон, який є точною копією вас. Ваш двійник ідентичний вам у всіх деталях. Але оскільки він – втілення зла, ви не хотіли б, щоб люди приймали його за вас.

- Що у вас є такого, що не можливо продублювати?
- Як люди, які добре вас знають, могли б помітити підміну?
- Чи є хтось, хто знає ваші секрети і може скористатися цим, щоб ідентифікувати вас?
- Який найважливіший секрет ви відкриєте в останню чергу, щоб хоча б самому впевнитись, що ви – це ви, а не ваша копія?

Вправа 4. “Моє дерево життя”.

Мета: усвідомлення себе, своїх цілей, установок, ідей.

Основне наше завдання в житті – створити своє істинне „Я”, тобто сформувані із себе людину, яка здатна володіти своїм життям і впливати на обставини. Запропонована вправа допоможе вам краще зрозуміти себе, свої установки й ідеї.

1. Грунт – це ваше соціокультурне оточення.

Зосередьте свою увагу на тих сферах, які вас найбільше стосуються.

Я вихований з думкою про те, що:

Робота – це ...

Гроші – це ...

Релігія – це ...

Моя національність – це ...

Моя раса – це ...

Чоловік – це ...

Жінка – це ...

Шлюб – це ...

Сім'я – це ...

Закон – це ...

Навчання – це ...

Успіх – це ...

Друг – це ...

2. Корінні дерева – це ваше бачення фундаментальних питань життя.

- Продовжити речення:

Я вірю в те, що:

Зло існує.

Зла немає.

Я можу пізнати істину.

Істину пізнати неможливо.

Я залежна людина.

Я в основному хороша людина.

Я погана людина.

Люди в основному люблячі й турботливі.

Я вільна людина.

Люди в основному егоїстичні і непривітні.

Університет приносить радість.

Університет – дуже обтяжливе заняття.

3. Стовбур дерева відображає вашу концепцію людини.

Відповідаючи на наступні запитання, знайдіть твердження, з якими ви згодні, і дайте своє обґрунтування:

- Я в основному хороша людина, тому що ...
- Я в основному погана людина, тому що ...
- Я вільна людина і здатна відповідати за свої вчинки, тому що ...
- Я залежна людина і не відповідаю за свої вчинки, тому що ...
- Я в основному егоїстична людина, тому що ...
- Я в основному добрий і турботливий, тому що ...
- Мої переконання впливають на мою особистість, тому що ...
- Моя особистість впливає на мої переконання, тому що ...

4. Гілки дерева – ваші цінності.

5. Квіти символізують емоції, які повинне переживати ваше філософське дерево.

Назвіть основні бажані і небажані емоції, які ви відчуваєте щодо себе, інших, університету. Перелічіть те, що для вас є найважливішим, і поясніть чому.

Вправа 5. „Ваші цінності”.

Мета: визначити основні цінності групи.

Учасникам пропонується на листочках написати 10 цінностей, які вони цінують найбільше в своєму житті. Потім із 10 цінностей необхідно вибрати три й кинути у коробку. В зв'язку з негараздами й труднощами потрібно

віддати одну цінність, потім ще одну. В результаті створюється психологічний портрет групи: учасники по черзі називають свою цінність, і в кого є така ж цінність, підраховується. На дошці записується кількість і визначається, що найважливіше. Потім ще по одній цінності наосліп витягують із коробки.

Обговорення:

- *Чи задоволені ви цінностями, що залишились?*
- *Чи важко було вибрати цінності й віддавати їх?*
- *Яке у вас було відчуття, коли залишилась одна цінність?*

Вправа 6. Притча „Цінність часу”.

Один бізнесмен накопичив великий капітал, який складав 3 мільйони доларів. Він вирішив, що візьме собі рік відпустки, щоб удосталь відпочити. Але не встиг він прийняти це рішення, як його відвідав Янгол Смерті. Бізнесмен дуже злякався, вирішив умовити Янгола Смерті продати йому трохи часу.

- Продай мені три тижні життя, і я віддам тобі третину свого капіталу, мільйон доларів, – запропонував бізнесмен.

Але Янгол Смерті відмовив йому.

- Гаразд, залиш мені два тижні життя. Я віддам тобі два мільйони доларів.

Янгол знову відмовив.

- Гаразд, продай мені тільки один день, щоб я зміг насолодитися красою цієї землі, обійняти дружину, дітей, яких давно не бачив ... Я віддам тобі все, що маю.

Янгол відмовив.

Тоді чоловік запитав, чи можна йому кілька хвилин, щоб він зміг написати прощального листа? Янгол Смерті погодився. Чоловік написав: „Правильно використовуйте час, який вам відведено для життя. Я не зміг

купити навіть години за три мільйони доларів. Перевірте, чи все, що вас зараз оточує, справді має цінність?”

Обговорення притчі.

Кожному від народження надається найцінніший дар – життя. Це найдорожче, що є в кожній людині. Але, як не дивно, люди дуже легковажно ставляться до цього. Не вміють вберегти його та насолоджуватись ним.

Вправа 7. „Жива анкета”.

Мета: підвести підсумки роботи.

Учасники по колу дають відповіді на три запитання анкети:

1. Що в тренінгу тобі найбільше сподобалось?
2. Що нового ти дізнався(лася) про себе?
3. З яким настроєм ти завершуєш заняття?

Вправа 8. „Найщиріші побажання”.

Мета: створення позитивного емоційного фону, закріплення дружніх взаємин між учасниками.

Давайте спробуєм побажати щось один одному. Але ми повинні висловити своє побажання не за допомогою слів, а за допомогою жестів, міміки, рухів.

Наприкінці завершення курсу тренінгу, тренер бажає учасникам як найменше у житті вступати у конфлікти та уникати конфліктних форм поведінки. Дякує за співпрацю та сподівається, що знання, уміння та навички, якими оволоділи учасники, обов’язково їм знадобляться. І пропонує їм пройти повторне тестування.

3.2. Динаміка ціннісних орієнтацій студентів як чинника виникнення конфліктних форм поведінки

Після проведення розвивально-психокорекційних занять в експериментальних та контрольних групах проводилась повторна діагностика за тими методиками, які використовувались і під час діагностичного етапу, з метою констатації змін та перевірки ефективності запропонованої нами психокорекційної програми.

Отримані дані, за методикою вивчення ціннісних орієнтацій Д.О.Леонтьєва, свідчать про підвищення значущості для студентів таких цінностей, як активне діяльне життя (повнота й емоційна насиченість життя), пізнання (можливість розширення свого кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток), розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне удосконалення), творчість (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей), свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках) (див. табл. 3.2).

Здобуті нами результати дослідження свідчать, що у студентів контрольних та експериментальних груп різною мірою сформоване вміння диференціювати цінності.

Таблиця 3.2

Динаміка змін у ціннісних орієнтаціях студентів експериментальної і контрольної груп (до та після формувального експерименту, при $p=0,01$)

(n=40)

		Експериментальна група	Контрольна група

№	Ціннісні орієнтації	До форм. експ.	Після форм. експ.	До форм. експ.	Після форм. експ.
1	Самостійність як незалежність у судженнях та оцінках.	4	9	4	4
2	Впевненість у собі (звільнення від внутрішніх протиріч, сумнівів).	3	6	3	3
3	Матеріальне забезпечення (відсутність матеріальних проблем).	10	10	10	9
4	Здоров'я (фізичне та психічне).	1	1	1	2
5	Задоволення (життя, повне задоволення, приємного проведення часу, багато розваг).	7	15	7	5
6	Цікава робота.	6	11	6	6
7	Любов (духовна та фізична близькість з коханою людиною).	2	2	2	1
8	Свобода як незалежність у діях та вчинках.	12	3	12	12
9	Краса (переживання краси в природі та мистецтві).	5	16	5	7
10	Хороші та вірні друзі.	8	14	8	8
11	Пізнання (можливість розширення кругозору, освіти).	15	5	15	15
12	Щасливе сімейне життя.	11	12	11	11
13	Творчість.	14	8	14	14
14	Суспільне визнання (повага оточуючих, колективу, друзів).	9	13	9	10
15	Активне життя.	13	7	13	13
16	Розвиток.	16	4	16	16

Серед студентів експериментальної групи збільшилась кількість тих, кому властива висока диференційованість структури ціннісних орієнтацій (58%). На відміну від цього, лише у 36% студентів контрольної групи виявлено достатній рівень диференційованості структури ціннісних орієнтацій.

На основі отриманих даних, можемо спостерігати зміну спрямованості ціннісних орієнтацій студентів експериментальної групи. Якщо в контрольній групі на першому місці індивідуальна спрямованість, то в експериментальній –

соціальна; на другому місці в контрольній групі соціальна спрямованість, а в експериментальній – професійна; на третьому місці в контрольній групі професійна спрямованість, а в експериментальній - індивідуальна. Таким чином, внаслідок впливу розвивально-психокорекційної програми відбулася переоцінка, зміна змісту системи ціннісних орієнтацій та її спрямованості, що ззовні проявляється у зміні поведінки людини, а також у меншому використанні конфліктних форм поведінки під час взаємодії.

Позитивні зміни у структурі ціннісних орієнтацій особистості ми можемо спостерігати і за результатами методики В.С.Івашкіна та В.В.Онуфрієва „Що важливіше?” (табл. 3.3).

Так, серед студентів експериментальної групи відбулася переоцінка таких ціннісних орієнтацій, як ставлення до людей, стиль поведінки і діяльності, навчально-орієнтаційні вміння та знання. Змінимвся вектор спрямованості особистості під час взаємодії та досягненні власних цілей: не на себе, а на оточуючих, на знання (для досягнення поставлених цілей), на себе.

Що стосується студентів контрольних груп, то тут особливих змін щодо досліджуваних категорій не відбулося.

Таким чином, можна зробити висновок, що просвітницька робота щодо видів цінностей, їх трактування, визначення та дотримання в житті позитивно впливає та всебічно розвиває студентів. Це також вказує на необхідність спілкування студентів з викладачами на морально-етичні теми, проведення виховних заходів, до яких варто залучати не лише „відмінників”, а в першу чергу студентів з низьким рівнем знань та диференціювання цінностей.

Таблиця 3.3

**Динаміка змін структури ціннісних орієнтацій студентів
контрольної та експериментальної групи
(до та після формульовального експерименту, при $p=0,01$)**

№	Види ціннісних орієнтацій	Місце ціннісних орієнтацій			
		Експериментальна гр.		Контрольна гр.	
		До форм. експ.	Після форм.	До форм. експ.	Після форм.

			експ.		експ.
1	Моральні якості	1	4	2	1
2	Ставлення до людей	3	1	3	2
3	Навчально-орієнтаційні вміння	4	3	4	4
4	Ставлення до себе	2	6	1	3
5	Стиль діяльності і поведінки	5	2	6	5
6	Знання	6	5	5	6

Вище наведені дані співвідносяться з даними за попередньою методикою, що свідчить про достовірність результатів та ефективний вплив психокорекційної програми на ціннісну сферу особистості.

Після тренінгових занять нами було проведено повторну діагностику рівня ціннісно-орієнтаційної єдності студентів за методикою В.С.Івашкіна та В.В.Онуфрієва.

Студенти третіх та п'ятих курсів як експериментальної, так і контрольної груп показали високий рівень ціннісно-орієнтаційної єдності групи. В свою чергу студенти першого курсу контрольної групи показували середній рівень ціннісно-орієнтаційної єдності (53%), а студенти експериментальних груп – високий рівень (73,7%). Це вказує на те, що заняття даного виду позитивно впливають на розвиток міжособистісних стосунків у групі, сприяють кращому пізнанню один одного, створенню дружніх стосунків, що, в свою чергу, зменшує рівень виникнення конфліктних ситуацій, міжособистісних протиріч, непорозумінь між студентами. Об'єднання студентів спільними ціннісними орієнтаціями та засобами їх досягнення сприяє зниженню використання конфліктних форм поведінки серед них.

З метою дослідження реалізації студентами експериментальних груп переосмислених ціннісних орієнтацій в умовах життєдіяльності ми повторно скористалися методикою С.С.Бубнової.

Якщо у студентів контрольних груп все ще переважали такі цінності, як приємне проведення часу, відпочинок, високе матеріальне забезпечення, визнання та повага людей і вплив на оточуючих, то для експериментальних

груп вже важливішими були інші цінності: допомога та милосердя до інших, соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві, пізнання нового в світі, людині, любов.

Таким чином, ми спостерігаємо тенденцію до змін у переоцінці та переосмисленні ціннісних орієнтацій, життєвих позицій серед студентів, які відвідували психокорекційні заняття.

На діагностичному етапі нашого дослідження нами було встановлено, що найбільш значущими є характеристики і цінності особистого життя, натомість після формуючого етапу експерименту ми можемо стверджувати, що тепер привілеї мають ті цінності та якості, які характеризують соціальну та професійну спрямованість і самореалізацію студентів як майбутніх фахівців.

Для порівняння представляємо таблицю груп ціннісних орієнтацій студентів до та після психокорекційної роботи (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Порівняльна таблиця груп пріоритетності ціннісних орієнтацій студентів (до та після формульального експерименту)

Місце пріоритетності ЦО	Групи ціннісних орієнтацій контрольної групи студентів	Групи ціннісних орієнтацій експериментальної групи студентів
1	Цінності особистого життя	Етичні цінності
2	Індивідуальні цінності	Цінності професійної спрямованості
3	Етичні цінності	Цінності розвитку і пізнання
4	Цінності професійної спрямованості	Цінності особистого життя
5	Цінності розвитку і пізнання	Індивідуальні цінності

Отже, під час розвивально-психокорекційних занять студенти педагогічних навчальних закладів усвідомили себе як майбутніх фахівців, науковців, як еталон суспільства.

Також вони виділили для себе ті професійні якості та навички, якими повинен володіти справжній фахівець своєї справи; переосмислили значення та можливості їхньої майбутньої професії, її місце у розвитку суспільства;

усвідомили, над якими якостями потрібно ще попрацювати, розвивати, щоб досягти бажаного результату.

Під час діагностичного етапу дослідження нами було виділено п'ять типів особистостей студентів на основі ціннісних орієнтацій (гуманістичний; пізнавальний; самоактуалізуючий; емоційно-нестабільний; авторитарний).

На основі змін ціннісної сфери студентів відбулися також зміни у відсотковому прояві типів особистості студентів (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

**Порівняльна таблиця прояву типів особистостей студентів
експериментальної групи
(до та після формувального експерименту, при $p=0,01$)**

№	Типи особистості	До форм. експерименту (у %)	Після форм. експерименту (у %)
1	Гуманістичний	20	27
2	Пізнавальний	15	23
3	Самоактуалізуючий	8	15
4	Емоційно- нестабільний	27	20
5	Авторитарний	20	15

З таблиці ми бачимо, що відбулися значні зміни у відсотковому співвідношенні до формуючого експерименту та після нього. Знизилась кількість авторитарних (особистість прагне до влади, основним є контроль над оточенням, соціальними групами, важливими є методи примусу та заохочення, які дозволяють нав'язувати оточуючим свою волю) та емоційно-нестабільних (прагнення до життя, сповненого розваг, радості тощо) особистостей, що призвело відповідно до збільшення студентів, які керуються моральними принципами, не розділяють егоїстичних цілей, займаються розвитком професійних здібностей, пізнанням себе та оточуючих, прагнуть сформувати свою особистість відповідно до власних ідеалів, збільшують власний кругозір тощо.

Таким чином, здійснюючи вплив на ціннісну сферу особистості, ми впливали та змінювали її поведінку, життєву позицію та стратегію досягнення цілей, які вона ставить перед собою.

3.3. Якісні зміни подолання конфліктних форм поведінки у студентів після формувального експерименту

Повторне діагностування схильності студентів до конфліктних форм поведінки за тестом К.Томаса дало наступні результати (табл. 3.6).

Так, до тренінгових занять серед студентів переважав такий стиль взаємодії під час конфлікту, як суперництво (42,5%), а після – співробітництво (30 %) та компроміс (29%). Це вказує на те, що вони здійснили переоцінку своєї поведінки, усвідомили, що протиріччя та конфліктні ситуації можна вирішувати різними конструктивними шляхами, а то і зовсім уникати.

Що стосується студентів контрольної групи, то тут значимих змін не відбулося, основним стилем поведінки під час взаємодії так і залишається суперництво.

На основі отриманих даних ми можемо стверджувати, що після психокорекційних занять у студентів відбувся розвиток поведінкової сфери, вони оволоділи навичками культури спілкування, емоційного контролю власних почуттів, ознайомились з формами конструктивної взаємодії. Усвідомили, що тиск, суперництво та ворожнеча – не єдині шляхи досягнення власних цілей.

Таблиця 3.6

Динаміка змін стилю поведінки в конфліктних ситуаціях (до та після формувального експерименту, при $p=0,01$) (за тестом К.Томаса)

№		Студенти (у %)
---	--	----------------

	Стили поведінки	Експериментальна гр.		Контрольна гр.	
		До форм. експ.	Після форм. експ.	До форм. експ.	Після форм. експ.
1	Суперництво	42,5	18	40	38
2	Співпраця	14,9	30	17	16
3	Компроміс	25,5	29	25	27
4	Уникнення	4,4	11,5	5	8
5	Пристосування	12,7	11,5	13	11

Після формувального експерименту повторне діагностування студентів за методикою А.Басса та А.Дарки свідчить про те, що серед отриманих результатів досить помітними є зміни у відсотку прояву серед усіх студентів таких особистісних конфліктних форм поведінки як: фізична, непрямая, вербальна агресія, роздратування, негативізм (табл. 3.7).

На основі цих даних можна стверджувати, що студенти експериментальної групи, шляхом розвитку ціннісної сфери та знань про цінності, оволоділи навичками саморегуляції поведінки та своїх емоційних станів, розвинули комунікативні вміння, долати власні конфліктогени спілкування, розвинули почуття емпатії до співрозмовника, засвоїли норми та правила поведінки, навчилися рефлексувати свої почуття та правильно їх висловлювати.

Таблиця 3.7

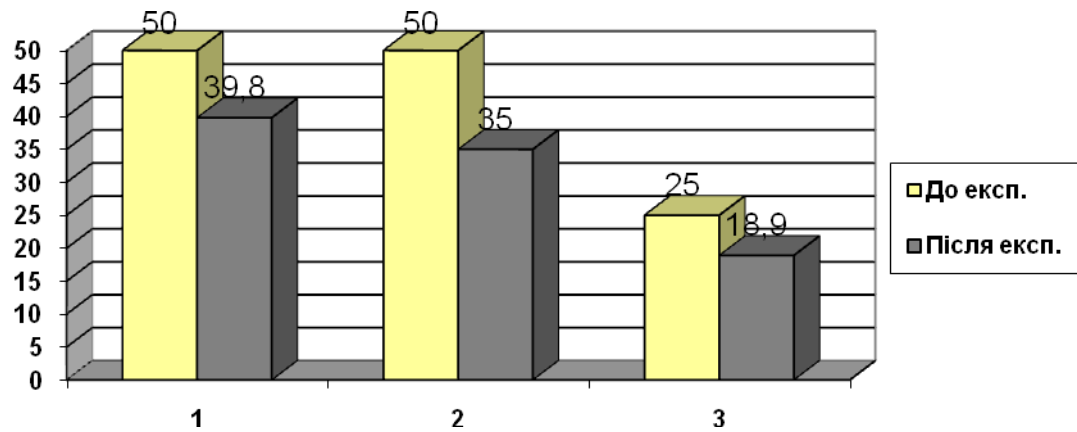
**Динаміка змін за схильністю до конфліктних форм поведінки студентів (за тестом А.Басса і А.Дарки)
(до та після формувального експерименту, при $p=0,01$)**

№	Види конфліктних	Студенти (у %)
---	------------------	----------------

	форм поведінки	Контрольна гр.		Експериментальна гр.	
		До форм. експ.	Після форм. експ.	До форм. експ.	Після форм. експ.
1	Фізична агресія	44,1	35	76,5	50
2	Непряма агресія	14,7	10	35,3	22,2
3	Роздратування	19,1	14	23,5	15
4	Негативізм	25	20	5,9	2
5	Образа	22	16	5,9	1
6	Підозрілість	26,5	21,5	70,5	55,2
7	Вербальна агресія	41,2	32,8	58,8	40,5
8	Почуття провини	66,2	42,6	52,9	36,7

Під час діагностичного етапу експерименту для комплексної діагностики особистісних рис ми використовували опитувальник Р.Кеттелла. На основі нього було виділено риси особистості, які, на нашу думку, призводять до виникнення конфліктних форм поведінки. Після повторного діагностування студентів по завершенні формувального експерименту ми спостерігаємо зміни в проявах цих рис (рис. 3.1).

Так, отримані результати свідчать про зниження прояву «конфліктних» рис особистості, це є наслідком ціннісної переорієнтації поглядів студентів, зміни мотивів та способів їх досягнення. Студенти оволоділи навичками контролю своїх емоційних станів, навчилися їх виражати у соціально-прийнятній формі, повірили у власні можливості.

Риси особистості : 1) слабкість „Я”; 2) консерватизм; 3) слабкість „над-Я”.

Рис. 3.1 Динаміка змін прояву рис особистості, які в найбільшій мірі детермінують виникнення конфліктних форм поведінки (до і після формувального експерименту у %).

Відповідно до змін за попередньою методикою відбулися зміни в особистісних профілях студентів з різною схильністю до конфліктних форм поведінки.

Так, за результатами у студентів з схильним особистісним профілем ми виявили значні відмінності між показниками експериментальних та контрольних груп (рис. 3.2). Студенти експериментальних груп оволоділи навичками вольової саморегуляції емоційних станів, намагаються уникати конфліктів та конфліктних форм поведінки, при виникненні конфліктної ситуації навчилися вирішувати її конструктивним шляхом, готові взяти відповідальність за свої вчинки та дії.

Досліджувані після психокорекційних занять внутрішньо стали готовими до змін, до відкриття чогось нового як у собі, так і серед навколишніх, не бояться проявляти ініціативу, висловлювати свою думку, оволоділи навичками рефлексії, толерантного ставлення до думки інших, позбулися стереотипів критики нового, повчань і моралізації оточуючих, поважають моральні цінності, з повагою ставляться до старших, уникають правопорушень, виникаючі непорозуміння намагаються вирішувати

конструктивними методами, уникають вербальної та фізичної агресії.

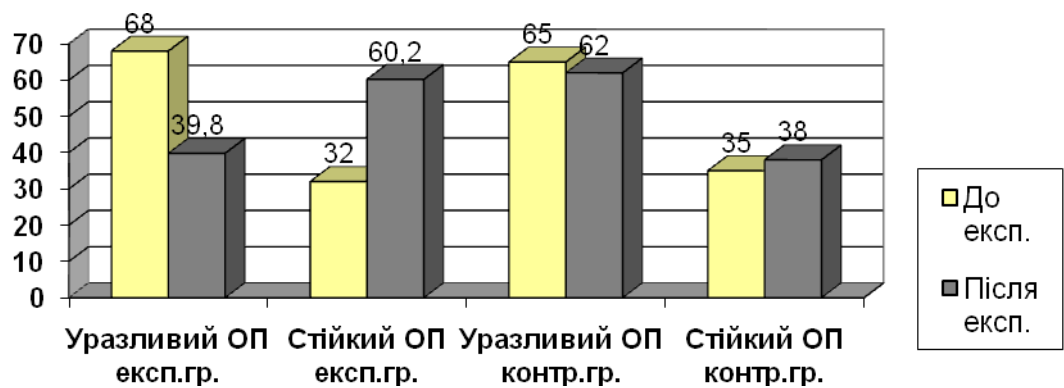

Рис. 3.2. Динаміка змін прояву особистісних профілів студентів з різною схильністю до конфліктних форм поведінки (до і після формувального експерименту у %)

Ззовні це проявляється як стабільність настрою, прийняття реальності, поступливість та розважливість у діях.

Всі вище зазначені зміни позитивно корелюють з підвищенням успішності даних студентів та покращенням психологічного клімату в колективі, знизилась прояви конфліктних форм поведінки, а відповідно зменшилась кількість конфліктів між студентами та викладачами, одногрупниками.

У ході констатувального етапу експерименту нами було встановлено тісний зв'язок між ціннісними орієнтаціями та особистісними конфліктними формами поведінки і особистісними профілями (ціннісні орієнтації впливають на виникнення особистісних конфліктних форм поведінки та на особистісний профіль). Таким чином, ми можемо стверджувати, що дані показники є результатом цілеспрямованого психологічного впливу на емоційну та ціннісну сфери особистості, на її розумовий потенціал та вольову сферу, на зміну самооцінки та світостприйняття.

Результати змін свідчать про ефективність застосування психокорекційної програми серед студентів. Це також вказує на тісний

взаємозв'язок між всіма досліджуваними параметрами – зміна одних призводить до зміни інших, тобто, впливаючи на одну сферу (як позитивно, так і негативно) особистості, ми автоматично втручаємося в іншу і вносимо до неї зміни.

Отже, результати формульованої частини дослідження підтвердили загалом гіпотезу дослідження: переоцінка системи ціннісних орієнтацій знижує рівень прояву конфліктних форм поведінки особистості юнацького віку. Підтвердженням цього є результати розподілу студентів експериментальних та контрольних груп за рівнями прояву особистісних конфліктних форм поведінки після розвивально-психокорекційної програми (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

**Динаміка змін рівнів прояву особистісних конфліктних
форм поведінки студентів
(до і після формульованого експерименту)**

№	Досліджувані (у %)	Рівні особистісних конфліктних форм поведінки					
		Високий		Середній		Низький	
		До експ.	Після експ.	До експ.	Після експ.	До експ.	Після експ.
1.	Експ. гр.	41	11,2	50	30	21	60
2.	Контр. гр.	29	10	40	37,8	19	25
4.	Достовірність р	0,04 < 0,05		0,05 = 0,05		0,03 < 0,05	
5.	t-крит. Ст'юдента	2,9		2,71		3,25	
6.	Стандартне відхилення	2,3	0,58	1,53	1,75	1,73	1,53

З таблиці ми бачимо значне зниження високого рівня прояву конфліктних форм поведінки (при $p < 0,05$, $t=2,9$), що свідчить про не випадковість змін результатів, а в наслідок цілеспрямованого впливу на особистісну сферу студентів всіх курсів. Однак зміни середнього рівня не є досить значущими ($p=0,05$, $t=2,71$), оскільки значного зниження не відбулося через перехід частини досліджуваних із високого рівня на середній. Слід зазначити, що

внаслідок формувального експерименту у показниках низького рівня прояву конфліктних форм поведінки відбулося зростання (при $p < 0,05$, $t=3,25$).

Таким чином, ми можемо зробити висновки, що відмінності між результатами експериментальних та контрольних груп не є випадковими. Зміст, спрямованість ціннісних орієнтацій, становлення і розвиток системи ціннісних орієнтацій особистості студента, комплекс особистісних якостей є чинником виникнення та подолання конфліктних форм поведінки в юнацькому віці, що підтверджує гіпотезу нашого дисертаційного дослідження.

У результаті спостережень і аналізу змін, які відбувалися під час розвивально-психокорекційної програми, було виявлено наступні тенденції: розширено та систематизовано знання студентів про цінності, ціннісні орієнтації, про конфлікт та конфліктні форми поведінки, їх види та причини виникнення; систематизовано психопрофілактичні та психокорекційні заходи щодо попередження й подолання конфліктних форм поведінки, що є типовим для студентів; активізовано психологічні механізми самопізнання та самоприйняття; усвідомлено засоби саморегуляції й власні можливості у подоланні конфліктних форм поведінки та конфліктів; забезпечено розвиток умінь конструктивного спілкування. Спостерігалася динаміка змін інтенсивності виникнення та ескалації конфліктних форм поведінки та переоцінки системи ціннісних орієнтацій.

Висновки до третього розділу

Теоретично обґрунтована та експериментально перевірена психокорекційна програма включала низку занять із студентами, на кожному з яких виконувався комплекс вправ, які були спрямовані на розвиток системи ціннісних орієнтацій, її змісту та спрямованості, на формування вмінь та навичок вирішення різних видів конфліктів та конфліктних форм поведінки

шляхом розвитку сталої системи ціннісних орієнтацій особистості юнацького віку. Своєчасна психопрофілактика та психокорекція системи ціннісних орієнтацій та конфліктних форм поведінки у юнацькому віці передбачає активізацію суб'єкт-суб'єктної форми прояву особистісних передумов розв'язання конфліктних ситуацій під час взаємодії шляхом впровадження таких рекомендованих прийомів, як: самоусвідомлення власної системи ціннісних орієнтацій та потреб; самоприйняття соціально-значущих рольових позицій; самопізнання і формування конструктивних світоглядних елементів суб'єктивності; саморегуляція власної конфліктної поведінки; розвиток вербальних та невербальних форм вираження емоцій та почуттів. Програмою передбачається поступове засвоєння учасниками занять основних понять, положень, які стосуються розвитку рефлексивності особистості кожного студента, з подальшим формуванням здатності усвідомлювати власні конфліктні форми поведінки та нести відповідальність за їх подолання.

Досліджувані нами параметри – ціннісні орієнтації, конфліктні форми поведінки – мають динамічний характер, тобто вони можуть змінюватись у залежності від того, в якому середовищі знаходиться особистість та який виховний вплив на неї здійснюється. Це підтверджує наше діагностування студентів після проведення психокорекційних занять.

Позитивна динаміка змін свідчить про переоцінку системи цінностей, підвищення ціннісно-орієнтаційної єдності груп. На основі отриманих даних, можемо спостерігати зміну спрямованості ціннісних орієнтацій студентів експериментальної групи. Якщо в контрольній групі на першому місці індивідуальна спрямованість, то в експериментальній – соціальна; на другому місці в контрольній групі соціальна спрямованість, а в експериментальній – професійна; на третьому місці в контрольній групі професійна спрямованість, а в експериментальній – індивідуальна. Таким чином, внаслідок впливу розвивально-психокорекційної програми відбувся розвиток та усвідомлення, зміна змісту системи ціннісних орієнтацій та її спрямованості, що ззовні проявляється у зміні поведінки людини, а також у меншому використанні

конфліктних форм поведінки під час взаємодії.

Відбулися зміни в проявах типів особистостей за рахунок розвитку ціннісної сфери, що в свою чергу призвело до зниження схильності студентів до конфліктних форм поведінки. Знизилась кількість авторитарних (особистість прагне до влади, основним є контроль над оточенням, соціальними групами, важливими є методи примусу та заохочення, які дозволяють нав'язувати оточуючим свою волю) та емоційно-нестабільних (прагнення до життя, сповненого розваг, радості тощо) особистостей, що призвело відповідно до збільшення студентів, які керуються моральними принципами, не розділяють егоїстичних цілей, займаються розвитком професійних здібностей, пізнанням себе та оточуючих, прагнуть сформуванню своєї особистості відповідно до власних ідеалів, збільшують власний кругозір тощо.

Таким чином, здійснюючи вплив на ціннісну сферу особистості, ми впливали та змінювали її поведінку, життєву позицію та стратегію досягнення цілей, які вона ставить перед собою.

Динаміка змін в особистісних профілях указує на зниження прояву крайніх конфліктних форм поведінки таких, як: фізична агресія, роздратування, негативізм, непряма та вербальна агресія. Так, за результатами у студентів з схильним особистісним профілем ми виявили значні відмінності між показниками експериментальних та контрольних груп. Студенти експериментальних груп оволоділи навичками вольової саморегуляції емоційних станів, намагаються уникати конфліктів та конфліктних форм поведінки, при виникненні конфліктної ситуації навчилися вирішувати її конструктивним шляхом, готові взяти відповідальність за свої вчинки та дії.

Результати вказують на те, що розроблена психокорекційна програма ефективна та дієва у використанні, так як відбулися позитивні зміни в структурі особистості та в її поведінці. Таким чином, результати формувальної частини дослідження підтвердили загалом гіпотезу дослідження.

Зміст основних результатів формувальної частини роботи висвітлено у таких публікаціях:

1. Коберник Л.О. Ціннісні орієнтації як чинник подолання конфліктних форм поведінки / Людмила Олександрівна Коберник // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – № 17. – Ч. I. – С. 175-180.

2. Коберник Л.О. Сучасне студентство: проблеми конфліктних форм поведінки та їх подолання. / Людмила Олександрівна Коберник // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія // Щоквартальний науково-практичний журнал. – Харків: НПУ «ХП». – 2008. – № 1. – С. 108-116.

3. Коберник Л.О. Конфліктні форми поведінки: виникнення та їх подолання в юнацькому віці: методичні рекомендації / Коберник Л.О. – Умань: СПД Жовтий, 2009. – 58 с.

4. Коберник Л.О. Динаміка змін ціннісних орієнтацій студентів як чинника виникнення конфліктних форм поведінки. / Людмила Олександрівна Коберник // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія // Щоквартальний науково-практичний журнал. – Харків: НТУ «ХП», 2009. - №4. – С. 23 - 28.

ВИСНОВКИ

Складні і суперечливі процеси, які відбуваються в сучасному суспільстві, призводять до того, що людина постійно вступає у різноманітні стосунки з оточуючими. В результаті цього більшого значення набуває її здатність приймати нестандартні, нетипові рішення, здійснювати моральний вибір допустимих способів поведінки, уникаючи виникнення протиріч та конфліктних ситуацій, керуючись кращими особистісними цінностями.

У дисертації наведене теоретичне узагальнення та експериментальне вирішення проблем ціннісних орієнтацій як чинника виникнення та подолання конфліктних форм поведінки в юнацькому віці, яке проявилось в аналізі стану розробленості проблеми у психолого-педагогічній літературі, виявлені особливостей прояву ціннісних орієнтацій та конфліктних форм поведінки студентів, у встановленні специфіки впливу ціннісних орієнтацій на виникнення та подолання конфліктних форм поведінки особистості, у розробці розвивально-психокорекційної програми подолання конфліктних форм поведінки за умов розвитку ціннісних орієнтацій.

1. Цінності є складним комплексним утворенням, яке міститься в пізнавальних структурах, процесах суспільного життя і культури, світогляді людини. Вивчення ціннісних орієнтацій особистості свідчить про недостатнє їх дослідження з погляду причин виникнення та подолання конфліктних форм поведінки. Якщо цінності є психологічною основою рішень про сенс життя, то ціннісні орієнтації визначають шляхи його реалізації. Юнацький вік – це період переосмислення та становлення ціннісних орієнтацій, оскільки він характеризується не просто збільшенням обсягу знань, але й розширенням світогляду особистості, прагненням проникнути в саму суть моральності, зрозуміти найбільш загальні закони поведінки людей і на цій основі виробити власні моральні критерії. Це етап самоствердження та формування життєвої позиції з активним включенням у різноманітні конфлікти, що породжує

виникнення і поширення стійких конфліктних форм поведінки студентів. Конфліктна поведінка у юнацькому віці є наслідком впливу соціально-психологічних (об'єктивних) та індивідуально-психологічних (суб'єктивних) детермінант; взаємодії внутрішніх і зовнішніх суперечностей; впливу психологічних властивостей особистості, що акумулюються взаємодією суб'єктивних і об'єктивних чинників. Суперечності між значущістю і реалізованістю ціннісних орієнтацій виступають однією з основних суб'єктивних передумов виникнення конфліктних ситуацій, що детермінує використання конфліктних форм поведінки у юнацькому віці.

2. Юнацькому віку притаманна наступна ієрархія груп ціннісних орієнтацій: 1) цінності особистого життя (здоров'я, любов, хороші та вірні друзі, щасливе сімейне життя тощо); 2) індивідуальні цінності (матеріальне забезпечення, самостійність, краса, високі домагання, сміливість, тверда воля, нетерпимість до недоліків, життєрадісність тощо); 3) етичні цінності (вихованість, чуйність, чесність, милосердя тощо); 4) цінності професійної спрямованості (цікава робота, суспільне визнання, впевненість у собі, освіченість, раціоналізм, самоконтроль, відповідальність, ефективність у справах тощо); 5) цінності розвитку і пізнання (розвиток, творчість, активне діяльне життя тощо). Їх спрямованість може бути: індивідуальною, соціальною та професійною. Суперечності між значущістю і реалізованістю ціннісних орієнтацій виступають однією з основних суб'єктивних передумов виникнення конфліктних ситуацій, що детермінує використання конфліктних форм поведінки студентами. Простежується два типи конфліктної форми поведінки: 1) ситуативна (та, що виникає тимчасово, непостійно, в залежності від ситуації і проявляється в роздратованості, образі, почутті провини, негативізмі); 2) особистісна (та, що залежить від особистісних якостей, стереотипу поведінки для досягнення поставлених цілей і проявляється у фізичній, вербальній, непрямій агресії, підозрливості).

3. Встановлено відповідність між ціннісними орієнтаціями та конфліктними формами поведінки. Ситуативним конфліктним формам поведінки відповідають ціннісні орієнтації гуманістичної та суспільної спрямованості (допомога та милосердя до інших, етичні та моральні цінності, творчість, освіченість, відповідальність, активне діяльне життя тощо), а також такі стилі поведінки: компроміс, співпраця, уникнення та пристосування. Для особистісних конфліктних форм поведінки характерними є ціннісні орієнтації індивідуальної спрямованості (високе матеріальне забезпечення, високий соціальний статус та управління людьми, вплив на оточуючих, перевага при цьому надається приємному відпочинку, пошуку насолоди, друзям), домінує такий стиль взаємодії як суперництво, що в свою чергу породжує такі прояви конфліктних форм поведінки: фізична агресія, негативізм, вербальна агресія, підозрілість.

4. Своєчасна психопрофілактика та психокорекція системи ціннісних орієнтацій та конфліктних форм поведінки у юнацькому віці передбачає активізацію суб'єкт-суб'єктної форми прояву особистісних передумов розв'язання конфліктних ситуацій під час взаємодії шляхом впровадження таких рекомендованих прийомів, як: самоусвідомлення власної системи ціннісних орієнтацій та потреб; самоприйняття соціально-значущих рольових позицій; самопізнання і формування конструктивних світоглядних елементів суб'єктивності; саморегуляція власної конфліктної поведінки; розвиток вербальних та невербальних форм вираження емоцій та почуттів. Програмою передбачається поступове засвоєння учасниками занять основних понять, положень, які стосуються розвитку рефлексивності особистості кожного студента, з подальшим формуванням здатності усвідомлювати власні конфліктні форми поведінки та нести відповідальність за їх подолання.

Досліджувані нами параметри – ціннісні орієнтації, конфліктні форми поведінки – мають динамічний характер, тобто вони можуть змінюватись у залежності від того, в якому середовищі знаходиться особистість та який виховний вплив на неї здійснюється. Це підтверджує наше діагностування

студентів після проведення психокорекційних занять. Відбулася переоцінка, зміна змісту системи ціннісних орієнтацій та її спрямованості, що ззовні проявляється у зміні поведінки людини, а також у меншому використанні конфліктних форм поведінки під час взаємодії. Таким чином, здійснюючи вплив на ціннісну сферу особистості, ми впливали та змінювали її поведінку, життєву позицію та стратегію досягнення цілей, які вона ставить перед собою.

Проведене дослідження не вичерпує усієї глибини поставленої проблеми. Перспективи подальшої науково-дослідної роботи вбачаємо у вивченні змін конфліктних форм поведінки в процесі реалізації значущих ціннісних орієнтацій; особливостей впливу ціннісних утворень на конфліктність особистості.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика вивчення особливостей ціннісних орієнтацій студентів

Д.Леонтєва

Мета: вивчити ціннісні орієнтації студентів.

1. Термінальні цінності – основні цілі людини, вони відображають довготривалу життєву перспективу, те, до чого особистість прагне зараз і в майбутньому.

2. Інструментальні цінності – відображають засоби, які вибирає людина для досягнення цілей життя.

Ключ до тесту.

Термінальні цінності групуються в наступні блоки:

1. Цінності професійної спрямованості (2, 6, 11, 13, 14, 15,16).

2. Цінності особистого життя (4, 5, 7, 10, 12).

3. Індивідуальні цінності (1, 3, 8, 9).

Інструментальні цінності групуються в наступні блоки:

1. Цінності інтелектуально-професійної спрямованості (5, 7, 9, 11, 12, 15, 16).

2. Етичні цінності (3, 2, 10).

3. Індивідуалістичні цінності (1, 4, 6, 8, 13, 14).

Бланк 1

Діагностика ціннісних орієнтацій особистості

Завдання 1

Інструкція: перед вами список цілей, яких людина прагне досягти в житті. Вам потрібно виконати наступні завдання:

1. Проранжуйте їх від 1 до 16, від найбільш значущих до найменш значущих у вашому житті.
2. Проранжуйте їх від 1 до 16, від найбільш реалізованих до найменш реалізованих у вашому житті.

Бланк 2Завдання 2

Інструкція: нижче наводиться список основних якостей особистості людини. Які з них є для вас необхідними, цінними? Вам потрібно виконати наступні завдання:

1. Проранжуйте їх від 1 до 16, від найбільш значущих до найменш значущих у вашому житті.

	Зміст цілей (цінностей) життя	Значущість	Реалізованість
1	Самостійність		
2	Впевненість у собі		
3	Матеріальне забезпечення		
4	Здоров'я (фізичне та психічне)		
5	Життя, сповнене розваг		
6	Цікава робота		
7	Любов		
8	Свобода		
9	Краса		
10	Хороші та вірні друзі		
11	Пізнання		
12	Щасливе сімейне життя		
13	Творчість		
14	Суспільне визнання		
15	Активне життя		
16	Розвиток		

2. Проранжуйте їх від 1 до 16, від найбільш властивих вам до найменш властивих.

№	Зміст якостей особистості (як цінностей)	Значущість	Реалізованість
1	Високі домагання		
2	Чуйність		
3	Вихованість		
4	Життєрадісність		
5	Ефективність у справах		
6	Сміливість		
7	Дисциплінованість		
8	Нетерплячість до недоліків		
9	Широта поглядів		
10	Чесність, щирість		
11	Освіченість		
12	Самоконтроль		
13	Терплячість		
14	Тверда воля		
15	Раціоналізм		
16	Відповідальність		

Додаток Б

**Методика вивчення ціннісних орієнтацій В.С.Івашкіна та
В.В.Онуфрієва „Що важливіше?”**

Мета дослідження: визначення ціннісних орієнтацій студентів.

Досліджуваним пропонується анкета, кожні 5 якостей якої характеризують ставлення до людей (1, 6, 16, 18, 25); стиль поведінки і діяльності (3, 7, 9, 12, 27); знання (2, 5, 14, 21, 32); моральні якості (4, 20, 30, 24, 34); навчально-орієнтаційні вміння (8, 13, 15, 22, 26); ставлення до себе (10, 19, 28, 31, 35).

Інструкція: із запропонованих 35 якостей потрібно вибрати лише 5, які, на вашу думку, є необхідними і найбільш важливими.

Якості особистості:

1. Толерантність.
2. Ерудиція.
3. Усвідомлення громадського обов'язку.
4. Доброта.
5. Начитаність.
6. Уміння прощати та просити пробачення.
7. Ідейна переконаність.
8. Уміння контролювати роботу.
9. Коректність.
10. Самокритичність.
11. Чуйність.
12. Громадська активність.
13. Уміння планувати роботу.
14. Допитливість.
15. Мудрість.

16. Доброзичливість.
17. Колективізм.
18. Повага людської гідності.
19. Вимогливість до себе.
20. Об'єктивність.
21. Всеобізнаність.
22. Вміння пояснити задачу.
23. Чесність.
24. Лагідність.
25. Співчуття.
26. Відповідальність.
27. Принциповість.
28. Самостійність.
29. Комунікабельність.
30. Миролюбність.
31. Самокритичність.
32. Обізнаність.
33. Справедливість.
34. Милосердя.
35. Самоповага.

Додаток В

Методика визначення рівня ціннісно-орієнтаційної єдності групи**В.С.Івашкіна****Методика "Скільки голів, стільки умів?"**

Досліджуваним пропонується така інструкція:

Вам будуть запропоновані відомі прислів'я і приказки, які були придумані дуже давно. Зараз умови життя змінилися, а отже і уявлення людей, це явище природне. Так що деякі твердження можуть здатися вам неправильними. Подумайте добре над кожним прислів'ям і відмітьте напроти його номера знак "+", якщо ви з ним погоджуєтесь, і знак "-", якщо не згодні.

Приклади прислів'їв:

1. Бідність – не порок.
2. Гусак свині не товариш.
3. Час – це гроші.
4. Всякий цвіркун знай свій шесток.
5. Говорити правду – губити дружбу.
6. Горбатого могила виправить.
7. Дають – бери, б'ють – утікай.
8. Дві собаки гризуться – третя не приставай.
9. Діло роби, а від діла не бігай.
10. Справа не вовк – у ліс не втече.
11. Дружба дружбою, а служба службою.
12. Друзі пізнаються в біді.
13. Золото і в болоті блищить.
14. Краще синиця в руці, ніж журавель в небі.
15. Моя хата з краю, нічого не знаю.
16. Не в грошах щастя.
17. Не в свої сани не сідай.

18. Не май сто карбованців, а май сто друзів.
19. Не місце красить людину, а людина – місце.
20. Правда в огні не горить і у воді не тоне.
21. Правда – добре, а щастя – краще.
22. Простота гірше крадіжки.
23. Робота дурнів любить.
24. Ризик – благородна справа.
25. Риба шукає де глибше, а людина – де краще.
26. З вовками жити – по-вовчому вити.
27. Своя сорочка ближче до тіла.
28. Скупість – не глупість.
29. Старий друг краще нових двох.
30. Сором – не дим, очі не виїсть.
31. З ким поведешся, того й наберешся.
32. Рубай дерево по собі.
33. Поганий мир краще доброї сварки.
34. Що ваша честь, якщо нічого їсти.
35. Чуже добро на користь не йде.
36. Яблуко від яблуні недалеко падає.
37. Від трудів праведних не наживеш палат кам'яних.
38. Закон як дишло: куди повернув, туди й вийшло.

ОБРОБКА ОДЕРЖАНИХ ДАНИХ

Відповіді респондентів зводяться у загальну таблицю. В рядку «всього» записується максимальне число збігів думок студентів про справедливість кожного прислів'я, наприклад, якщо по 1-му прислів'ю із 30 студентів 12 відповіли «так» і 18 «ні», то в підсумковий результат записується число 18. Показником ЦОС є рівень збігу оцінок, даних студентами різним прислів'ям і

буде високим, коли в кожній колонці значення числа близькі до максимуму (число, що виражає кількість опитуваних). Це значить, що думки, етичні судження студентів збігаються.

№ студентів	№ прислів'я	1	2		36	37	38	Сума
1. Антонов		+	+		+	-	-	
2. Булакова		-	+		+	+	+	
3. Васильєв		+	+		+	+	-	
Всього		18						

У %

Для визначення орієнтованого рівня ЦОЕ потрібно обрахувати відсоток думок по кожному судженню (прислів'я) за формулою:

$$C=100\%*K : p,$$

де p – число опитуваних,

K – кількість однакових думок по даному прислів'ю (від рядка «всього»).

Далі всі ці значення із останнього рядка таблиці додаються і одержана сума ділиться на кількість суджень (у нашому випадку – 38). Одержуємо показник ЦОЕ – C .

Мінімальне значення $C = 50\%$ (дуже низький рівень згуртованості).

Додаток Д

**Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій
особистості С.С.Бубнова**

Призначення. Методика спрямована на вивчення реалізації ціннісних орієнтацій особистості в реальних умовах життєдіяльності.

Інструкція. Цей опитувальник спрямований на дослідження вашої особи і ваших стосунків. Відповідайте по можливості швидко, довго не роздумуючи над кожним питанням. Пам'ятаєте, що поганих або хороших відповідей немає, є тільки ваша власна думка. Відповідати треба "та або ні". У бланку відповідей це відповідно "+" або "-", які треба проставити поряд з номером питання.

Бланк відповідей

Номери питань										
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33
34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44
45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55
56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66
Σ										
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI

Опитувальник

1. Чи любите Ви лежати на дивані і нічого не робити?
2. Чи любите Ви самі заробляти гроші і отримувати від цього задоволення?
3. Чи часто у Вас виникає бажання сходити в театр або на виставку?
4. Чи часто Ви допомагаєте близьким по господарству?
5. Чи вважаєте Ви, що любов - визначальне почуття в житті?
6. Чи любите Ви читати книги про щось нове, ще невідоме Вам?
7. Чи хочете Ви стати босом (начальником якої-небудь компанії)?
8. Чи хочете Ви, щоб Вас шанували друзі за Ваші особисті якості?
9. Чи хочете Ви самі брати участь в яких-небудь громадських заходах (мітингах, страйках) на користь близької вам верстви населення?
10. Чи вважаєте Ви, що без спілкування з друзями Ваше життя буде тьмяним і безрадісним?
11. Чи вважаєте Ви, що було б здоров'я, а усе інше прикладеться?
12. Чи часто Вам хочеться розслабитися (послухати легку музику, наприклад)?
13. Ви обрали свою професію в основному тому, що вона може Вам приносити великий матеріальний достаток?
14. Чи вважаєте Ви, що в житті важливо вміти грати на музичних інструментах, малювати і тому подібне?
15. Якщо хтось з Ваших знайомих захворів, чи знайдете Ви час, щоб його відвідати?
16. Ваш шлюб був взятий (буде взятий) по любові?
17. Чи любите Ви читати науково-популярні книжки?
18. Хочете Ви в ВНЗ стати яким-небудь організатором?

19. Якщо Ви зробили непристойний вчинок по відношенню до друзів або одногрупників, чи будете ви переживати із цього приводу?
20. Чи вважаєте Ви, що шляхом громадських дій (мітингів, зборів) можна щонебудь змінити в громадському житті?
21. Чи можете Ви спокійно обійтися без частого спілкування зі своїми знайомими?
22. Чи вважаєте Ви, що необхідно яким-небудь чином зміцнити своє здоров'я (плавати, бігати, грати в теніс і так далі)?
23. Головне для Вас - ваш настрій в даний момент, а що буде потім - не так важливо?
24. Чи вважаєте Ви, що головне - це придбати будинок (квартиру), машину і інші матеріальні блага?
25. Чи любите Ви гуляти по лісу, парку?
26. Як Ви вважаєте, чи треба допомагати матеріально тим, хто просить милостиню, чи ні?
27. Любов - це почуття, яке народжується і помирає?
28. Чи хочете Ви стати вченим або науковим співробітником?
29. Влада - це почесно і значущо або від неї більше клопоту і всяких прикрощів?
30. Чи хочете Ви, щоб у вас було більше друзів?
31. Чи приходило Вам на думку зайнятися перевлаштуванням якої-небудь громадської організації (клубу, факультету, університету)?
32. Чи багато свого вільного часу Ви хотіли б приділити спілкуванню?
33. Чи часто Ви замислюєтеся про своє здоров'я?

34. Чи вважаєте Ви, що дуже важливо уміти приносити собі задоволення?
35. Якщо усе почати спочатку, вибрали б Ви зараз ту спеціальність, якою зараз оволодіваєте?
36. Чи хотіли б Ви зайнятися фотографією?
37. Чи вважаєте Ви, що треба обов'язково допомогти людині, що впала?
38. Почуття любові для Вас - це першооснова життя або ні?
39. Чи часто ви ставите собі питання: "А чому саме так"?
40. Чи хотіли б Ви "робити" політику?
41. Чи часто Ваш внутрішній голос ставить вам питання: "А чи шанує мене оточення"?
42. Чи є для Вас суспільні події предметом обговорення у вашій родині, на роботі, в студентській групі?
43. Якщо Ви три дні проведете на безлюдному острові, чи помрете Ви від самотності?
44. Чи катаєтеся Ви на лижах, щоб зміцнити своє здоров'я?
45. Чи часто Ви довго мрієте, лежачи із закритими очима?
46. Головне в житті - це робити гроші і створювати власний бізнес?
47. Чи часто Ви купуєте картини і інші художні вироби або хотіли б їх купити?
48. Якщо хтось з близьких досить довго хворіє, чи будете Ви за нього виконувати його обов'язки по господарству старанно?
49. Чи любите Ви маленьких дітей?
50. Хочете Ви створити яку-небудь свою "теорію" (відносності, таблицю і тому подібне)?

51. Чи хочете Ви бути схожим на яку-небудь відому людину (актора, політика, бізнесмена)?
52. Чи важливо Вам, щоб Вас шанували товариші по навчанню за ваші знання?
53. Хотіли б Ви нині що-небудь самі зробити в політиці?
54. Ви людина рішуча?
55. Чи ходите Ви в сауну, басейн, баню, чи займаєтеся аеробікою для того, щоб мати гарний фізичний стан?
56. Нормальний відпочинок - це надзвичайно важливо, чи не так?
57. У житті надзвичайно важливо зібрати матеріальні засоби і передавати їх дітям?
58. Чи хотілося Вам коли-небудь самому намалювати картину або створити музику?
59. Коли маленька дитина плаче - це "крик про допомогу"?
60. Для Вас важливіше любити самому, чи бути коханим?
61. У всьому хочеться дійти до самої істини - це про Вас?
62. Ви хотіли б, щоб ваші діти стали знаменитими людьми?
63. Хотіли б Ви, щоб товариші по службі зверталися до вас по допомогу в особистому плані, як до людини?
64. У суспільному житті нехай залишається усе як є?
65. Спілкування - це лише марна трата часу?
66. Здоров'я - це найголовніше в житті, чи не так?

Обробка та інтерпретація результатів

Ступінь вираженості кожної з поліструктурних ціннісних орієнтацій особистості визначається за допомогою ключа, поданого в бланку відповідей. Відповідно до цього підраховується кількість позитивних відповідей в усіх одинадцяти стовпцях, а результат записується в графі " Σ ". За результатами обробки індивідуальних даних будується графічний профіль, що відображає вираженість кожної цінності. Для цього по вертикалі фіксується кількісна вираженість цінностей (за 6-бальною системою), а по горизонталі - види цінностей.

Перерахуємо ці цінності в узагальненому вигляді:

1. Приємне проведення часу, відпочинок.
2. Високий матеріальний добробут.
3. Пошук і насолода прекрасним.
4. Допомога і милосердя до інших людей.
5. Любов.
6. Пізнання нового у світі, природі, людині.
7. Високий соціальний статус і управління людьми.
8. Визнання і пошана людей і вплив на оточуючих.
9. Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві.
10. Спілкування.
11. Здоров'я.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов В. І. Проблеми формування та еволюції системи цінностей особистості (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.1 «Онтологія, гносеологія, феноменологія» / Абрамов Володимир Іванович. – К., 1993. – 17 с.
2. Абрамова Г. С. Возрастная психология : учеб. пособие / Г. С. Абрамова. – М.: Академия, 1997. – 704 с.
3. Айзенк Г. Ю. Структура личности / Г. Ю. Айзенк; пер. с англ. О. Н. Исакова. – М. : КСП+, 1999. – 463 с.
4. Аллин Б. Наука разрешать конфликты / Б. Аллин // Известия. – 1991. – 16 января (№ 12). – С. 12-17.
5. Алієва С. Р. Проблема крос-культурних цінностей в історії української науки та педагогіки / С. Р. Алієва // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – Т. 9, ч. 2. – С. 7-12.
6. Алексеева В. Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности / В. Г. Алексеева // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5, № 5. – С. 63-70.
7. Амелин В. Н. Сущность, структура, типология и способы разрешения социальных конфликтов / В. Н. Амелин // Вестник Московского университета. Серия 12, Психология. – 1991. – № 6. – С. 69-78.
8. Амстутц М. Введение в политическую науку. Управление конфликтом / М. Амстутц // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технология разрешения / РАН, Ин-т психологии, Нижегородский гос. пед. ун-т. – М., 1999. – Вып. 14. Конфликтологи – педагогам. – С. 152-155.
9. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1997. – 231 с.
10. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 2001. – 201 с.
11. Андрейчук І. Корекційно-розвивальна програма спілкування для підлітків /

- І. Андрейчук // Психолог. – 2007. – Липень (№ 25/27). – С. 12-33.
12. Андреев В. И. Конфликтология: искусство спора, ведения переговоров, технология разрешения / В. И. Андреев. – М. : Нар. образование, 1995. – 128 с.
13. Анисимов С. Ф. Духовные ценности: производство и потребление / С. Ф. Анисимов. – М. : Мысль, 1988. – 253 с.
14. Антонова Л. В. Конспект лекцій з курсу «Основи конфліктології» / Л. В. Антонова, Л. Є. Довгань ; Київ. політехн. ін.-т. – К., 1995. – 18, [1] с.
15. Антонова-Турченко О. І. Як вижити серед конфліктів / О. І. Антонова-Турченко. – К. : Знання, 1991. – 31, [1] с. – (Сер. 10 «Проблеми виховання»).
16. Антонова-Турченко О. Г. Поведінка людей у конфліктних ситуаціях / О. Г. Антонова-Турченко // Завуч. – 2002. – Липень (№ 19). – С. 18-21.
17. Антонечко І. Психологія міжособистісних взаємин / І. Антонечко // Психолог. – 2005. – Липень (№ 28). – С. 42-47.
18. Анцупов А. Я. Конфликтология в схемах и комментариях / А. Я. Анцупов, С. В. Баклановский. – СПб. : Питер, 2005. – 288 с.
19. Анцупов А. Я. Конфликтология : учеб. для вузов / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – СПб. : Питер, 2007. – 496 с.
20. Анцыферова Л. И. Психология формирования и развития личности / Л. И. Анцыферова // Человек в системе наук : [сб. ст.] / АН СССР, Всесоюз. межвед. центр наук о человеке ; отв. ред. И. Т. Фролов. – М., 1982. – С. 426-433.
21. Архангельский С. И. О моделировании и методике обработки данных педагогического эксперимента / С. И. Архангельский, В. И. Михеев, С. А. Машников. – М. : Знание, 1974. – 48 с.
22. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирование личности / В. Г. Асеев. – М. : Мысль, 1976. – 158 с.
23. Бандура А. М. Конфліктологія / А. М. Бандура, В. А. Друзь. – Х. : Фоліо, 1997. – 335 с.
24. Баранова Н. Психокорекція агресивності та конфліктності у підлітків / Н. Баранова // Психолог. – 2005. – Вересень (№ 36). – С. 17-24.
25. Бараш Б. А. Психотерапевтическая помощь студентам вузов в кризисных

- ситуациях / Б. А. Бараш // Физические и психосоциальные особенности студентов : сб. науч. тр. / Таллин. гос. пед. ун-т. – Таллин, 1986. – С. 133-141.
- 26.Басина Ю. В. Методика включенного конфликта и ее использование для оценки эффективности психологической коррекции / Ю. В. Басина, А. С. Спиваковская // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 81-92.
- 27.Бахтин М. М. К философии поступка / М. М. Бахтин // Философия и социология науки и техники : ежегодник 1984-1985 / АН СССР, Науч. совет по филос. и социал. пробл. науки и техники ; [редкол. : И. Т. Фролов (отв. ред.) и др.]. – М., 1986. – С. 80-160.
- 28.Безпальча Р. Ф. Шляхи мирного розв'язання конфліктів у школі / Р. Ф. Безпальча. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2001. – 96 с.
- 29.Білоусова З. І. Сім'я. Школа. Конфлікт / З. І. Білоусова, В. Є. Бойко, В. І. Приходько. – Запоріжжя, 1995. – 140 с.
- 30.Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М. : Педагогика, 1986. – 420 с.
- 31.Бех І. Д. Гуманізм у вихованні підростаючої особистості / І. Д. Бех // Рідна школа. – 1995. – № 9. – С. 23-26.
- 32.Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 124-129.
- 33.Бех І. Д. Виховання підростаючої особистості на засадах нової методології / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 3. – С. 5-14.
- 34.Бех І. Д. Почуття цінності іншої людини як моральний пріоритет особистості / І. Д. Бех // Початкова школа. – 2001. – № 12. – С. 32-35.
- 35.Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 1 : Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – 280 с.
- 36.Білецька І. О. Виховання цінності іншої людини в молодших підлітків у процесі розв'язування моральних задач : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Білецька Ірина Олександрівна. – Умань, 2004. – 202 с.
- 37.Білий Б. В. Стиль індивідуальної поведінки особистості в конфлікті / Б. В. Білий. – К. : Наук. світ, 2000. – 34 с.

38. Блюмкин В. А. Моральные качества личности / В. А. Блюмкин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1974. – 187 с.
39. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения / М. И. Бобнева. – М. : Наука, 1978. – 310 с.
40. Богомолов А. С. Определенность, ценности и социологическое познание / А. С. Богомолов // Социологические исследования. – 1975. – № 2. – С. 53-61.
41. Бодрик Н. Тренінг комунікативних умінь для підлітків / Н. Бодрик // Психолог. – 2007. – Липень (№ 25/27). – С. 33-41.
42. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 468 с.
43. Божович Л. И. Избранные психологические труды: проблемы формирования личности / Л. И. Божович. – М. : Междунар. пед. акад., 1995. – 209 с.
44. Бондаренко А. Ф. Личностное и профессиональное самоопределение отечественного психолога-практика / А. Ф. Бондаренко // Московский психотерапевтический журнал. – 1993. – № 1. – С. 63-76.
45. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості / О. Ф. Бондаренко. – Х. : Фоліо, 1996. – 238 с.
46. Бородкин Ф. М. Внимание: конфликт ! / Ф. М. Бородкин, Н. М. Коряк. – Изд 2-е., перераб. и доп. – Новосибирск : Наука. Сиб. отд-ние, 1989. – 190 с. – (Сер. «Общество и личность»).
47. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 304 с.
48. Бубнова С. С. Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система / С. С. Бубнова // Психологический журнал. – 1999. – № 5. – С. 38-44.
49. Будинайте Г. Л. Личностные ценности и личностные предпосылки субъекта / Г. Л. Будинайте, Т. В. Корнилова // Вопросы психологии. – 1993. – Т. 14, № 5. – С. 99-105.
50. Булах І. С. Рефлексивний пошук як механізм вирішення конфліктів у підлітковому віці / І. С. Булах, А. М. Виногородський // Конфлікти у

педагогічних системах : зб. доп. наук.-практ. конф., 20-21 червня 1997 р. / Вінниц. держ. техн. ун-т. – Вінниця, 1997. – С. 35-47.

51. Бутківська Т. В. Проблема цінностей у соціалізації особистості / Т. В. Бутківська // Цінності освіти та виховання / Ін-т змісту і методів навчання. – К., 1997. – С. 30-38.

52. Буяльська Т. Б. Класифікація та способи моделювання конфліктів в освіті / Т. Б. Буяльська, В. І. Мокін // Конфлікти в педагогічних системах : зб. доп. наук.-практ. конф., 20-21 червня 1997 р. / Вінниц. держ. техн. ун-т. – Вінниця, 1997. – С. 3-13.

53. Василенко В. А. Ценность и оценка / В. А. Василенко. – К. : Наук. думка, 1964. – 160 с.

54. Василюк Ф. Е. Психология переживания / Ф. Е. Василюк. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.

55. Ващенко И. В. Общая конфликтология : учеб. пособие / И. В. Ващенко. – Х. : Изд-во ХГУ, 2000. – 512 с.

56. Вернер Войденфельд Х. С. Конструктивные конфликты: воспитание толерантности как основы демократии / Х. С. Вернер Войденфельд // Перспективы : сравнительные исследования в области образования. – 2003. – Т. 32, № 1. – С. 109-116.

57. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук [та ін.]. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.

58. Вітюк Н. Р. Вплив конфлікту на процес соціалізації підлітків / Н. Р. Вітюк // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – Т. 9, ч.2. – С.86-93.

59. Виховання громадянина, патріота, гуманіста : навч.-метод. посіб. / К. І. Чорна. – К. : ХІК, 2004. – 96 с.

60. Вишневецький О. Система цінностей і стратегія виховання / О. Вишневецький // Рідна школа. – 1997. – № 7/8. – С. 3-5.

61. Духовні цінності українського народу / С. М. Возняк, В. І. Кононенко, І. В. Кононенко [та ін.] ; Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ :

Плай, 1999. – 293 с.

62. Возрастная и педагогическая психология : учебник / под. ред. А. В. Петровского. – М. : Просвещение, 1979. – 288 с.

63. Войцихова А. Природа та соціальна роль конфлікту. Психологія конфлікту та шляхи його розв'язання / А. Войцихова // Психологічна газета. – 2006. – Серпень (№ 15). – С. 7-9.

64. Войтович М. В. Гармонійність Я-образу і конфліктна компетентність як чинник соціалізації особистості / М. В. Войтович, Г. В. Гуменюк // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – Т. 9, ч.2. – С. 75-81.

65. Выготский Л. С. История развития высших психических функций / Л. С. Выготский // Собрание сочинений : в 6 т. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 3 : Проблемы развития психики. – С. 5-328.

66. Ганжала І. Техніка рефлексивної розвивальної взаємодії / І. Ганжала // Психолог. – 2006. – Грудень (№ 45). – С. 22-30.

67. Гданська О. П. Формування гуманістичних ціннісних орієнтацій у студентів вузів культури (на матеріалі кобзарського мистецтва) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Гданська Олена Петрівна. – К., 1998. – 24 с.

68. Гнатенко П. І. Український національний характер / П. І. Гнатенко. – К. : ДОК-К, 1997. – 114 с.

69. Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 189 с.

70. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности / Е. И. Головаха // Психология личности в трудах отечественных психологов / сост. Л. В. Куликов. – СПб., 2000. – С. 256-269. – (Хрестоматия по психологии).

71. Гольфельд Я. А. Универсальность в разрешении конфликта: практико-ориентированная методика по курсу «Конфликтология» / Я. А. Гольфельд. – Луганск : Изд-во ЛНПУ, 2003. – 164 с. – (Серия «От конфликта к гармонии» ; кн. 1).

- 72.Перепечаєнко В. Профілактика конфліктів у підлітковому середовищі / В. Перепечаєнко, С. Давиденко, Н. Куркіна // Психолог. – 2006. – Вересень (№ 34). – Вкладка. – 32 с.
- 73.Горноста́й П. П. Ролевые конфликты и их психологическая коррекция / П. П. Горноста́й // Природа, феноменологія та динаміка конфліктів у сучасному світі. – Чернівці, 1993. – Ч. 2. – С. 135-146.
74. Горяинов В. И. Групповая солидарность и ценностные ориентации / В. И. Горяинов // Социологические исследования. – 1997. – № 3. – С. 60-67.
- 75.Гришина Н. В. К вопросу о предрасположенности к конфликтному поведению. Психические состояния / Н. В. Гришина. – М. : Прогресс, 1981. – 161с.
- 76.Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. – СПб. : Питер, 2000. – 464 с.
- 77.Грицюк К. Чому виникають конфлікти ? / К. Грицюк // Психолог. – 2007. – Липень (№ 25/27). – С. 78-79.
- 78.Гудечек Я. Ценностные ориентации личности / Я. Гудечек // Психология личности в социалистическом обществе: активность и развитие личности : [сб. ст.] / АН СССР, Ин-т психологи ; отв. ред. Б. Ф. Ломов. – М., 1989. – С. 102-109.
- 79.Гулыга А. В. Эстетика в свете аксиологии / А. В. Гулыга. – СПб. : Алетейя, 2000. – 447 с.
- 80.Гуменюк О. Ціннісно-індивідуальнісний самовплив у структурі модульно-розвивальних взаємостосунків / О. Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2003. – № 3. – С. 78-96.
- 81.Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта / Р. Дарендорф // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 142-147.
- 82.Дзюба В. І. Соціально-педагогічні основи формування гуманістичних ціннісних орієнтацій студентської молоді : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Дзюба Віталій Іванович. – К., 1994. – 205 с.
- 83.Дем'янюк Т. Д. Нові технології позашкільної освіти і виховання / Т. Д. Дем'янюк, І. О. Первушевська ; Наук.-метод. центр серед. освіти. – Рівне :

Волинські береги, 2000. – 351 с.

84. Дмитренко Г. Проведення самодіагностичних та формуючих практикумів / Г. Дмитренко // Психолог. – 2004. – Лютий (№ 6). – С. 7-15.

85. Донцов А. В. Психолого-педагогічні особливості формування ціннісних орієнтацій студентської молоді / А. В. Донцов // Високі технології виховання : матеріали I міжнар. наук.-практ. конф., 29-31 травня 1995 р. / Харків. держ. ун-т; редкол. : Є. В. Кириленко [та ін.]. – Х., 1995. – С. 86-90.

86. Донцов А. В. Морально-духовні цінності як засади інтеграції студентської молоді / А. В. Донцов // Проблеми інтеграції науково-освітнього потенціалу у державотворчому процесі. : зб. наук. пр. / Тернопіл. держ. техн. ун-т. – Тернопіль, 2001. – Вип. 2. – С. 125-171.

87. Донцов А. И. О ценностных отношениях личности / А. И. Донцов // Советская педагогика. – 1974. – № 5. – С. 67-76.

88. Донченко Е. А. Личность. Конфликт. Гармония / Е. А. Донченко, Т. М. Титаренко. – К. : Знання, 1989. – 156 с.

89. Дробницкий О. Г. Некоторые аспекты проблемы ценностей / О. Г. Дробницкий // Проблемы ценности в философии. – М.; Л., 1966. – С. 25-40.

90. Дружинин В. В. Введение в теорию конфликта / В. В. Дружинин, О. С. Конторов, М. Д. Конторов. – М. : Радио и связь, 1989. – 288 с.

91. Дубчак Г. М. Внутрішньоособистісні конфлікти студентів у період навчання у ВНЗ : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Дубчак Галина Михайлівна. – Чернівці, 2000. – 244 с.

92. Дунай П. Конфлікти та шляхи їх подолання / П. Дунай // Директор школи. – 2001. – Травень (№ 13). – С. 21-28.

93. Дюркгейм Э. Ценностные и «реальные» суждения / Э. Дюркгейм // Социологические исследования. – 1991. – № 2. – С. 21-25.

94. Євдокімова О. О. Гуманітарний та природничий аспект у формуванні ціннісних орієнтацій сучасного студентства / О. О. Євдокімова // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – Т. 9, ч.2. – С. 118-125.

- 95.Євдокимов В. І. Нові виховні технології як шлях запобігання і подолання конфліктів у студентському середовищі / В. І. Євдокимов // Збірник наукових праць. Педагогічні науки / Херсон. держ. ун-т. – Херсон, 2003. – Вип. 35 : Виховання дітей та молоді в контексті розвитку громадянського суспільства. – С. 194-197.
- 96.Єгорова Є. В. Психологічний аналіз причин конфліктної поведінки учнів та способи подолання їх вчителем / Є. В. Єгорова // Конфлікти у педагогічних системах : зб. доп. наук.-практ. конф., 20-21 червня 1997 р. / Вінниц. держ. техн. ун-т. – Вінниця, 1997. – С. 340-342.
- 97.Егидес А. П. Психологическая коррекция конфликтного общения / А. П. Егидес // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5, № 5. – С. 52-62.
- 98.Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии / С. М. Емельянов. – СПб. : Питер, 2000. – 400 с.
- 99.Єфремцева С. А. Тренінг спілкування для старшокласників / С. А. Єфремцева ; за ред. Ю. З. Гільбуха ; Ін-т психології АПН України. – К., 1994. – 80 с.
100. Журавлев В. И. Основы педагогической конфликтологии / В. И. Журавлев. – М. : Рос. пед. агентство, 1995. – 183 с.
101. Журавлева Н. А. Динамика ценностных ориентаций молодежи в условиях социально-экономических изменений / Н. А. Журавлева // Психологический журнал. – 2006. – № 1. – С. 35-44.
102. Заболотська О. О. Духовні цінності студента та формування його індивідуальності / О. О. Заболотська // Збірник наукових праць. Педагогічні науки / Херсон. держ. ун-т. – Херсон, 2003. – Вип. 35 : Виховання дітей та молоді в контексті розвитку громадянського суспільства. – С. 267-272.
103. Задесенець М. П. Вікові особливості розвитку та виховання дітей / М. П. Задесенець. – К. : Рад. школа, 1973. – 150 с.
104. Занюк С. С. Мотиваційний тренінг. Формування мотивації учбової діяльності студентів та старшокласників / С. С. Занюк // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 8. – 31-43.

105. Запрудский Ю. Г. Внутри конфликта / Ю. Г. Запрудский // Социологические исследования. – 1993. – № 7. – С. 51-58.
106. Здравомыслов А. Г. Потребности, интересы, ценности / А. Г. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 222 с.
107. Зимбардо Ф. Застенчивость : пер. с англ. / Ф. Зимбардо. – М. : Педагогика, 1991. – 207, [1] с.
108. Зиммель Г. Конфликты в современной культуре / Г. Зиммель. – М. : Наука, 1963. – 243 с.
109. Ігнатенко П. Р. Аксиологія виховання: від термінології до постановки проблеми / П. Р. Ігнатенко // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 10-29.
110. Ігнатенко П. Р. Співвідношення національних загальнолюдських цінностей у вихованні / П. Р. Ігнатенко // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / за заг. ред. О. В. Сухомлинської. – К., 1997. – С. 47-49.
111. Иванов В. Г. Нравственный конфликт: зло или благо ? / В. Г. Иванов, Л. А. Коломойченко. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1983. – 16 с.
112. Ильин Е. Мотивация и мотивы : учеб. пособие / Е. Ильин. – СПб. : Питер, 2006. – 512 с. – (Мастера психологии).
113. Ішмуратов А. Т. Конфлікт і згода. Основи когнітивної теорії конфліктів / А. Т. Ішмуратов. – К. : Наук. світ, 1996. – 188 с.
114. Каган М. С. Философская теория ценности / М. С. Каган ; Санкт-Петербург. гос. ун-т, Академия гуманитар. наук. – СПб. : Петрополис, 1997. – 205 с.
115. Кадикова Т. А. Особливості динаміки ціннісних орієнтацій студентів-психологів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Кадикова Тамара Анатоліївна. – Одеса, 2002. – 16 с.
116. Казакина М. Г. Ценностные ориентации школьников и их формирование в коллективе : учеб. пособие к спецкурсу / М. Г. Казакина ; Ленинград. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена. – Л., 1989. – 84 с.
117. Карпенко З. С. Аксиопсихологія особистості / З. С. Карпенко. – К. : Міжнар.

фін. агенція, 1998. – 216 с.

118. Киричук О. В. Рівні суб'єктивності та індикатори духовності людини / О. В. Киричук, З. С. Карпенко // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 3. – С. 3-12.

119. Кемеров В. Е. Введение в социальную философию : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. Е. Кемеров ; Ин-т «Открытое общество». – М. : Аспект Пресс, 1996. – 215 с.

120. Климов Е. А. Общечеловеческие ценности глазами психолога-профессиоведа / Е. А. Климов // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14, № 4. – С. 130-136.

121. Козлов Н. И. Лучшие психологические игры и упражнения / Н. И. Козлов. – Екатеринбург : АРД, 1997. – 136, [2] с.

122. Козлов Н. И. Как относиться к себе и людям, или Практическая психология на каждый день / Н. И. Козлов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Новая школа : АСТ-Пресс, 1997. – 320 с. – (Педагогика, психология, медицина).

123. Кон И. С. Психология старшеклассников / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1982. – 207 с. – (Б-ка клас. руководителя).

124. Кон И. С. Психология юношеского возраста: проблемы формирования личности / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1979. – 175 с.

125. Конфликтология / под. ред. А. С. Кармина. – СПб. : Лань, 1999. – 448 с.

126. Корниенко Е. В. К вопросу о сущности и структуре ценностных ориентации личности / Е. В. Корниенко, В. П. Педан // Вестник Харьковского университета. – Х., 1983. – № 224. – С. 108-112.

127. Корнієнко О. М. Національні цінності особистості: сутність та особливості формування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія культури» / Корнієнко Олександр Миколайович. – К., 1998. – 18 с.

128. Корнелиус Х. Выиграть может каждый: как разрешать конфликты / Х. Корнелиус, Ш. Фэйр ; пер. П. Е. Патрушева. – М. : Стрингер, 1992. – 212 с.

129. Корнев М. Н. Конфлікт як засіб регуляції міжособистісних відносин / М. Н. Корнев // Природа, феноменологія та динаміка конфліктів у сучасному світі. –

Чернівці, 1993. – Ч. 1. – 184 с.

130. Кошенко Н. В. Тренінг «Молодь вибирає конструктивний конфлікт» / Н. В. Кошенко // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 7/11. – С. 21-26.

131. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2000. – 992 с.

132. Краснорядцева О. М. Ценностная детерминация профессионального поведения педагогов / О. М. Краснорядцева // Сибирский психологический журнал. – 1998. – № 7. – С. 25-29.

133. Кривов'яз Н. А. Взаємозв'язок особистісних цінностей та агресивної поведінки / Н. А. Кривов'яз, Л. О. Курганська // Конфлікти у педагогічних системах : зб. доп. наук.-практ. конф., 20-21 червня 1997 р. / Вінниц. держ. техн. ун-т. – Вінниця, 1997. – С. 157-159.

134. Крогиус Н. В. Познание людьми друг друга в межличностном конфликте / Н. В. Крогиус // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5, № 2. – С. 54-61.

135. Кувакин В. А. Твой рай и ад: человечность и бесчеловечность человека (философия, психология и стиль мышления гуманизма) / В. А. Кувакин. – М. : Логос, 1998. – 360 с.

136. Кузнецова О. Дослідження ціннісних орієнтацій студентів педагогічних вищих навчальних закладів / О. Кузнецова // Початкова школа. – 2003. – № 9. – С. 24-26.

137. Кучмагра С. Ціннісні орієнтації та пріоритети старшокласників / С. Кучмагра, М. Варбан // Психолог. – 2003. – Жовтень (№ 39). – С. 22-24.

138. Лазарук А. Ф. Розвиток ціннісно-сислової сфери особи за модульно-розвивального навчання / А. Ф. Лазарук // Психологія і суспільство. – 2002. – № 3/4. – С. 170-186.

139. Латынов В. Конфликт: протекание и способы разрешения, поведение конфликтующих сторон // В. Латынов / Иностранная психология. – 1993. – Т. 1, № 2. – С. 87-92.

140. Лебедева М. Конфликт ? Это нормально / М. Лебедева // Диалог. – 1991. – № 11. – С. 56-61.

141. Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард ; пер. с нем. В. М. Лещинская ; под. ред. В. М. Блейхера. – 2-е изд., стер. – К. : Вища школа, 1989. – 374, [1] с.
142. Леонтьев Д. А. Структурная организация смысловой сферы личности : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Леонтьев Дмитрий Александрович. – М., 1988. – 23 с.
143. Леонтьев Д. А. Методика изучения ценностных ориентаций / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1992. – 17 с.
144. Леонтьев Д. А. От социальных ценностей к личностным / Д. А. Леонтьев // Вестник Московского университета. Сер. 12, Психология. – 1997. – № 1. – С. 20-26.
145. Ликсон Ч. Конфликт: семь шагов к миру / Чарльз Ликсон. – СПб. : Питер Паблишинг, 1997. – 162 с. – (Гений общения).
146. Литвиненко Л. Конфлікт ... що робити? / Л. Литвиненко, Л. Царенко // Психологічна газета. – 2005. – Червень (№ 12). – Вкладка. – 28 с.
147. Лич С. Духовний світ особистості / С. Лич // Психолог. – 2007. – Липень (№ 25/27). – С. 82-85.
148. Ложкин Г. В. Практическая психология конфликта : учеб. пособие / Г. В. Ложкин, Н. И. Повякель. – 2-е изд., стер. – К. : МАУП, 2002. – 256 с.
149. Ложкін Г. В. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика : навч. посіб. / Г. В. Ложкін, Н. І. Пов'якель. – К. : Професіонал, 2007. – 416 с.
150. Ложкін Г. В. Практикум з конфліктології / Г. В. Ложкін, Є. В. Юрківський, І. Л. Моначин. – Тернопіль : Воля, 2005. – 168 с.
151. Лопатинська В. В. Гуманістичні цінності підлітків / В. В. Лопатинська // Світло. – 2002. – № 4 (23). – С. 58-60.
152. Лупьян Я. А. Барьеры общения. Конфликты. Стресс. / Я. А. Лупьян. – Минск : Амалфея, 1996. – 202 с.
153. Майерс Д. Социальная психология : пер. с англ. / Д. Майерс. – СПб. : Питер, 1996. – 684 с.

154. Макарчук Н. О. Психологічні характеристики внутрішньоособистісних конфліктів в студентському віці та їх динаміка / Н. О. Макарчук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12, Психологія. – К., 2004. – Вип. 1 (25). – С. 295-302.
155. Макарчук Н. О. Особистісні детермінанти розв'язання конфліктних ситуацій у пізньому юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Макарчук Наталія Олексіївна. – К., 2006. – 20 с.
156. Малько Н. О. Ціннісні орієнтації як чинник становлення особистості / Н. О. Малько // Психологія : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1999. – Вип. 1 (4). – С. 10-15.
157. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. – М. : Рефлбук ; К. : Ваклер, 1997. – 304 с.
158. Матвійчук О. С. Як навчити школярів розв'язувати конфлікти / О. С. Матвійчук // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 8. – С. 13-19.
159. Матвійчук О. С. Як навчити школярів розв'язувати конфлікти / О. С. Матвійчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 1 (закінчення). – С. 10-15.
160. Матяш-Заяц Л. Формування конфліктної компетентності особистості у ранньому юнацькому віці / Л. Матяш-Заяц // Збірник матеріалів ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції, 25-27 квітня 2006 р. : у 5 т. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Європейський ун-т. – К., 2006. – Т. 3. – С. 143-146.
161. Мей Р. Искусство психологического консультирования / Р. Мей. – М. : Класс, 1994. – 184 с.
162. Методика изучения ценностных ориентаций / Психодиагностическая серия. – № 5. – М. : Смысл, 1992. – 17 с.
163. Міжнародні науково-практичні читання «Цінності у вихованні підростаючого покоління: проблеми, пошуки, перспективи» (Київ, 20-21

- листопада 1996 р.) // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1 (14). – С. 105-190.
164. Мізерна О. О. Корекційно-тренінгова програма «Самовдосконалення» / О. О. Мізерна // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 4. – С. 37-43 ; № 5 (закінчення). – С. 54-61.
165. Мнацаканян Л. И. Личность и оценные способности старшеклассников : кн. для учителя / Л. И. Мнацаканян. – М. : Просвещение, 1991. – 189, [2] с.
166. Моральные ценности и личность / под. ред. А. И. Титаренко, Б. О. Николаичева. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 176 с.
167. Москаленко В. В. Конфлікт / В. В. Москаленко // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 5. – С. 13-15.
168. Музика О.Л. Ціннісна свідомість обдарованої особистості на тлі ціннісної кризи суспільства / О.Л.Музика // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: Матеріали методологічного семінару АПН України. - К.: «Гнозис», 1998.- С. 397-401.
169. Мухина В. С. Предисловие / В. С. Мухина // Механизмы формирования ценностных ориентаций и социальной активности личности : межвуз. сб. науч. тр. / Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина ; редкол. : В. С. Мухина (отв. ред.) [и др.]. – М., 1985. – С. 4-7.
170. Нагаев В. М. Конфліктологія : навч. посіб. – К. : Центр навч. літератури, 2004. – 198 с.
171. Наумова Н. Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения / И. Ф. Наумова ; отв. ред. В. Н. Садовский. – М. : Наука, 1988. – 199 с.
172. Научитель Е. Д. Ценностные ориентации молодежи / Е. Д. Научитель // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 3. – С. 36-38.
173. Непомнящая Н. И. Основные компоненты психологической структуры личности / Н. И. Непомнящая // Опыт системного исследования психики ребенка / под ред. Н. И. Непомнящей. – М., 1975. – С. 24-66.
174. Низовских Н. А. Психосемантическое исследование ценностно-мотивационной ориентации личности / Н. А. Низовских // Психологический

журнал. – 2005. – № 3. – С. 25-37.

175. Николаичев Б. О. Осознаваемое и неосознаваемое в нравственном поведении личности / Б. О. Николаичев. – М. : Изд-во МГУ, 1976. – 96 с.

176. Норов О. Гуманістичні ціннісні орієнтації / О. Норов // Рідна школа. – 1997. – № 11. – С. 25-27.

177. Носенко Э. Л. Трансформация ценностных ориентаций молодежи на современном этапе развития общества (психологический аспект) / Э. Л. Носенко, Н. В. Фролова. – Днепропетровск : Навчальна книга, 1999. – 70 с.

178. Обуховский К. Психология влечений человека / К. Обуховский ; пер. с пол. В. И. Могилева ; под ред. Б. М. Сегела. – М. : Прогресс, 1972. – 247 с.

179. Олійник Н. Діагностика та розвиток ціннісних життєвих орієнтацій у старшокласників / Н. Олійник // Психолог. – 2007. – Січень (№ 1). – С. 11-17.

180. Павліченко А. Ціннісні орієнтації у системі становлення особистості / А. Павліченко // Психологія і суспільство. – 2005. – № 4. – С. 98-120.

181. Павліченко А. Фахове становлення студента-психолога у контексті системної дії ціннісних орієнтацій / А. Павліченко // Психологія і суспільство. – 2006. – № 2. – С. 123-133.

182. Панина Н. В. Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие и морально-психологическое состояние в условиях тотальной аномии / Н. В. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 5-26.

183. Пелех Ю.В. Теоретико-методичні засади формування ціннісно-сміслової готовності майбутніх педагогів до професійної діяльності / Ю.В.Пелех // Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології. – Вища овита України № 3 (додаток 2). – Т.1. – К. – «Гнозис». – 2008. – С.362-369.

184. Петровская Л. А. О понятийной схеме социально-психологического анализа конфликта / Л. А. Петровская // Теоретико-методологические проблемы социальной психологии / Моск. гос. ун-т. – М., 1977. – С. 126-143.

185. Петровская Л. А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга / Л. А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 283

с.

186. Петровская Л. А. К вопросу о природе конфликтной компетентности / Л. А. Петровская // Вестник Московского университета. Сер. 12, Психология. – 1997. – № 4. – С. 41-45.
187. Петровская А. Н. Теория ценности и вариативность культуры / А. Н. Петровская. – Минск : Асвета, 1997. – 208 с.
188. Підлипна Л. В. Корекційно-розвивальні програми / Л. В. Підлипна. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 55-63.
189. Пірен М. І. Конфліктологія : підручник / М. І. Пірен. – К. : МАУП, 2003. – 360 с.
190. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1986. – 254 с.
191. Пов'якель Н. І. Ціннісні орієнтації в системі професійного становлення та професійної соціалізації майбутніх психологів / Н. І. Пов'якель, Л. О. Коберник // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – Т. 9, ч. 2. – С. 334-339.
192. Пов'якель Н. І. Психологічна специфіка конфліктних ситуацій як прояв конструктивності/деструктивності інтерперсональної взаємодії в студентському віці / Н. І. Пов'якель, Н. О. Макарчук // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К., 2005. – Т. 7, вип. 3. – С. 248-257.
193. Подоляк Л. Г. Психологія вищої школи : навч. посіб. / Л. Г. Подоляк, В. І. Юрченко. – К. : Філ-студія, 2006. – 320 с.
194. Подольская Е. А. Ценностные ориентации и проблема активности личности / Е. А. Подольская. – Х. : Основа, 1991. – 162 с.
195. Постовий В. Г. Ціннісні орієнтації української сім'ї / В. Г. Постовий // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 185-190.
196. Поторій Я. І. Особливості особистісно-ціннісної сфери студентів / Я. І. Поторій // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 2. – С. 36-39.
197. Професійні здібності учня / упоряд. С. Максименко. – К. : Главник, 2004. –

112 с. – (Психологічний інструментарій).

198. Амеліна Н. Психокорекційна програма «Я бажаю змінитися» / Н. Амеліна // Психолог. – 2005. – Березень (№ 10). – С. 26-31.

199. Психологія особистості : словник-довідник / за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – 320 с.

200. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика : методика и тесты / Д. Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ-М, 2002. – 672 с.

201. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст : проблема становления личности / Х. Ремшмидт ; пер. с нем. Г. И. Лойдиной. – М. : Мир, 1994. – 320 с.

202. Роджерс К. Клиентоцентрированная терапия / К. Роджерс. – М. : Рефлбук, 1997. – 320 с.

203. Романюк Л. В. Ціннісні орієнтації: сутність, структура і психологічні механізми розвитку / Л. В. Романюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. – 188 с.

204. Романюк Л. В. Розвиток ціннісних орієнтацій студентів у навчальному процесі / Л. В. Романюк // Дидактика професійної школи / Хмельниц. нац. ун-т. – Хмельницький, 2005. – С. 48-52.

205. Романюк Л. В. Аналіз механізмів соціалізації, психологічного розвитку особистості та її ціннісних орієнтацій / Л. В. Романюк // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – Т. 9, ч. 2. – С. 349-357.

206. Ручка А. А. Социальные ценности и нормы (некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа) / А. А. Ручка. – К. : Наук. думка, 1976. – 152 с.

207. Рыбаков М. М. Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе / М. М. Рыбаков. – М. : Просвещение, 1991. – 127 с.

208. Свінарчук Н. До проблеми конфліктів та причин їх виникнення / Н. Свінарчук // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – Т. 9, ч. 2. – С. 198-200.

209. Светличный А. Л. Ценностно-смысловая сфера личности и особенности ее

- конфликтности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.11 / Светличный Алексей Леонидович. – Х., 1997. – 161 с.
210. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2001. – 349 с.
211. Секач Ю. Динаміка ціннісних орієнтацій студентів-психологів у процесі професійної підготовки / Ю. Секач // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – Т. 9, ч. 2. – С. 205-208.
212. Сивере В. А. Измерение ценности / В. А. Сивере. – Калининград : Наука, 1996. – 128 с.
213. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. – Минск : Харвест, 1998. – 800 с.
214. Смирнов Л. М. Анализ опыта разработки экспериментальных методов изучения ценностей / Л. М. Смирнов // Психологический журнал. – 1996. – № 1. – С. 157-167.
215. Скотт Д. Г. Конфликты и пути их преодоления / Д. Г. Скотт. – К. : Внешторгиздат, 1991. – 190 с.
216. Соціологія : короткий енциклопедичний словник / під заг. ред. В. І. Воловича. – К. : Укр. центр духовної культури, 1998. – 736 с.
217. Студент на пороге XXI века / отв. ред. Н. И. Рейнвальд. – М. : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1990. – 149 с.
218. Сулимова Т. С. Социальная работа и конструктивное разрешение конфликтов / Т. С. Сулимова. – М. : Изд-во Ин-та практ. психологии, 1996. – 175 с. – (Б-ка школьного психолога и педагога-практика).
219. Тараненко І. Г. Демократичні цінності як складова змісту громадянської освіти / І. Г. Тараненко // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 150-155.
220. Тригубенко Ф. Формування гуманістичних цінностей особистості – сутність педагогічного процесу / Ф. Тригубенко // Освіта і управління. – 1999. – № 3. – С. 35-40.
221. Тугаринов В. П. Теория ценностей в философии / В. П. Тугаринов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1988. – 134 с.

222. Тюрина В. А. Ценностные ориентации : учеб. пособие / В. А. Тюрина, Е. Д. Научитель. – К. : Междунар. фин. агентство, 1998. – 30 с.
223. Утенков В. М. Ценностные ориентации студентов педагогического вуза / В. М. Утенков, В. И. Овсянников // Педагогика. – № 5. – 1998. – С. 70-72.
224. Уткин Э. А. Конфликтология: теория и практика / Э. А. Уткин. – М. : Экмос, 1998. – 264 с.
225. Уткин Э. А. Профилактика конфликтов / Э. А. Уткин // Современное управление. – 2002. – № 2. – С. 19-28.
226. Уткин Э. А. Методы управления конфликтами / Э. А. Уткин // Современное управление. – 2002. – № 1. – С. 45-72.
227. Ушинський К. Д. Педагогічні твори : в 6 т. / К. Д. Ушинський. – К.: Рад. школа, 1954-1955. – 6 т.
228. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – К. : УРЕ, 1986. – 800 с.
229. Франкл В. Человек в поисках смысла : [сборник] : пер. с англ. и нем. / В. Франкл ; общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева. – М. : Прогресс, 1990. – 366, [1] с. – (Б-ка зарубежной психологии).
230. Фріаф В. Зміна поведінки через зміну переконань / В. Фріаф // Психолог. – 2003. – № 41. – С. 20-22.
231. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / З. Фрейд. – М. : Наука, 1989. – 455 с. – (Классики науки).
232. Фурман А. Методологічна схема емпіричного вивчення системи цінностей особистості / А. Фурман // Вітакультурний млин : методологічний альманах. Модуль 5 / Ін-т експеримент. систем освіти. – 2007. – С. 43-50.
233. Хасан Б. И. Конструктивная психология конфликта / Б. И. Хасан. – СПб. : Питер, 2003. – 287 с.
234. Хащенко В. Способы разрешения межличностного конфликта в экстремальных условиях жизнедеятельности / В. Хащенко // Психологический журнал. – 1993. – № 7. – С. 38-45.
235. Хорни К. Наши внутренние конфликты / К. Хорни. – Спб. : Лань, 1997. – 238 с.

236. Хрестоматия по истории психологии / под. ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 301 с.
237. Цегельник Н. Конфлікт – це народження істини чи загострення стосунків / Н. Цегельник, О. Семеліт // Шкільний світ. – 2004. – Квітень (№ 14). – С. 19-21.
238. Ціннісні орієнтації / відп. ред. А. Т. Гордієнко. – К. : Наук. думка, 1995. – 206 с.
239. Ценности в кризисном социуме : заседание «круглого стола» в Институте психологии АН СССР // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12, № 6. – С. 154-167.
240. Ценностные ориентации и интересы школьников : сб. науч. тр. / редкол. : Т. Н. Мальковская [и др.]. – М. : Изд-во АПН СССР, 1983. – 126 с.
241. Ценностные ориентации и социальное поведение в изменяющихся условиях: региональные аспекты : межрегионал. науч.-практ. конф. социологов. – Самара, 1995. – 119 с.
242. Ценностные ориентации личности, пути и способы их формирования : тезисы докл. науч. конф., 22-23 мая 1984 г. / редкол. : О. Леонов [и др.]. – Петрозаводск, 1984. – 92 с.
243. Ценностные ориентации // Краткий психологический словарь / под ред. А. П. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М, 1985. – С. 389-390.
244. Шевандрин Н. И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности / Н. И. Шевандрин. – М. : Владос, 1998. – 512 с.
245. Шевчук М. В. Психологічні механізми трансформації ціннісних орієнтацій студентської молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Шевчук Марина Володимирівна. – К., 2000. – 170 с.
246. Шемигон Н. Проблема ціннісних орієнтацій у професійній підготовці майбутніх вчителів / Н. Шемигон // Дидактика професійної школи : зб. наук. пр. / Хмельниц. нац. ун-т. – Хмельницький, 2005. – С. 45-48.
247. Шипилов А. И. Психология разрешения конфликтов между военнослужащими / А. И. Шипилов. – М. : ВУМО РФ, 1998. – 216 с.
248. Шульц И.Г. Аутогенная тренировка / И.Г.Шульц. — М.: Изд-во МГУ,

1985. — 136 с.

249. Щокін Г. В. Практична психологія менеджменту: як робити кар'єру, як будувати організацію : наук.-практ. посіб. / Г. В. Щокін. — К. : МАУП, 1994. — 183 с.

250. Чухілевич О. Конструктивне вирішення конфліктів / О. Чухілевич // Психолог. — 2007. — Липень (№ 25/27). — С. 63-67.

251. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис : пер. с англ. / Э. Эриксон ; общ. ред. А. В. Толстых. — М. : Прогресс, 1996. — 344 с.

252. Ядов В. А. Социологическое исследование (методология, программа, методы) / В. А. Ядов. — М. : Наука, 1987. — 268 с.

253. Якушева Л. Конфлікт і способи його вирішення / Л. Якушева // Психолог. — 2006. — Червень (№ 23/24). — С. 103-110.

254. Яницкий М. С. Ценностные ориентации личности как динамическая система / М. С. Яницкий. — Кемерово : Кузбассвузиздат, 2000. — 204 с.

255. Я хочу бути тренером : настільна книга тренера-початківця / автори-упоряд. : В. С. Петрович, О. Ю. Закусило. — Луцьк : Вид-во ЛДУ, 2004. — 70 с.

256. Kluckhohn C. Values and value-orientations in the theory of action: an exploration in definition and classification / C. Kluckhohn // *Toward a general theory of action* / ed. T. Parsons, E. A. Shils. — Cambridge, 1962. — P. 388-433.

257. Kohlberg L. Stages of moral development as a basis for moral education / L. Kohlberg // *Moral development, moral education, and Kohlberg* / ed. B. Munsey. — Birmingham, 1980. — P. 68-94.

258. Kohlberg L. The psychology of moral development / L. Kohlberg. — San Francisco : Harper and Row, 1984. — 420 p.

259. Rogers C. The actualizing tendency in relation to “motives” and to consciousness / C. Rogers // *Nebraska symposium on motivation* / ed. M. R. Jones. — Lincoln, 1963. — Vol. 11. — P. 1-24.

260. Rokeach M. Beliefs, attitudes and values: a theory of organizational change / M. Rokeach. — San Francisco : Josey-Bass Co, 1972. — 214 p.

261. Rokeach M. The nature of human values / M. Rokeach. — New York : Free

Press, 1973. – 438 p.

262. Schwarz S. H. Universals in the content and structure of values: theoretical advances and empirical tests in 20 countries / S. H. Schwarz // *Advances in experimental social psychology* / ed. M. P. Zanna. – Orlando, 1992. – V. 25. – P. 1-65.

263. Values in education and education in values / ed. J. M. Halstead and M. J. Taylor. – London : The Palmer Press, 1996. – 297 p.

264. Williams R. M. Jr. Change and stability in values and value systems: a sociological perspective / R. M. Williams // *Understanding human values : individual and societal* / ed. M. Rokeach. – New York, 1979. – P. 15-46.